

I.R.Toymuhamedov

BANK ISHI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT
UNIVERSITETI**

I. R.TOYMUHAMEDOV

BANK ISHI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti
Toshkent — 2005

336.5104
781
I. R. Toyмуhamedov «Bank ishi». O'quv qo'llanma, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005. 144 b.

Mazkur o'quv qo'llanmada bank mohiyati, bank tizimlari, ularning bajaradigan vazifalari, zamonaviy bank operatsiyalari hamda ularni boshqarish yo'llari aks ettirilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma iqtisodiy ta'lim yo'nalishidagi oliy o'quv yurtlari, kasb-hunar kollejlari talabalari va bank-moliya xodimlari uchun mo'ljallangan.

Ma'sul muharrir: **B.Yu.Xodiyev,**
O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya Akademiyasi rektori, i.f.d., professor.

Taqrizchilar: **O.Yu. Rashidov,**
«Xalqaro moliya» kafedra mudiri, i.f.d. prof;
F. Sh. Shamsuddinov,
Toshkent moliya instituti huzuridagi moliya bank xodimlarining malakasini oshirish va qayta tayyorlash tarmoqlararo instituti direktori, i.f.n. prof.

Expertlar: **O.K.Iminov,**
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi Akademiyasi qoshidagi Oliy Biznes maktabi
“Moliya” kafedrasining mudiri, i.f.d., professor;
R. R. Tojiev,
TDIU «Xalqaro moliya» kafedrasida katta o'qituvchisi.

U

63.36

И. Р. Тоймухамедов. Банковское дело. Учебное пособие.- Т.:
Издательство Литературного фонда Союза писателей Узбекистана,
2005. 144 с.

В этом учебном пособии рассмотрены сущность банков и банковских систем, выполняемые ими функции, современные банковские операции, а также управления ими.

Учебное пособие предназначено для студентов экономических ВУЗов, экономических колледжей и для специалистов банковской системы.

Ответственный

редактор:

Б. Ю. Ходиев,

Ректор Банковско- финансовой
Академии Республики Узбекистан. д.э.н., профессор.

Рецензенты:

О. Ю. Рашидов,

Заведующий кафедрой
"Международные финансы" д.э.н., проф;

Ф. Ш. Шамсуддинов,

Директор Межотраслевого Института повышения
квалификации и преподавания Финансово
банковских работников при Ташкентском
финансовом институте к.э.н., проф.

Эксперты:

О. К. Иминов,

Заведующий кафедрой
"Финансы" Высшей школы бизнеса Академии
государственного и общественного строительства
при Президенте Республики Узбекистан.
д.э.н., профессор;

Р. Р. Тожиев,

Ст. преподаватель кафедры
"Международные финансы" ТГЭУ.

I. R. Toymuhamedov. Banking. Education guidance. - T.: pub. LFUWU 2005, 144 p.

This book examines bank and their activities, banking systems, functions of banks, modern bank operations and methods of their management.

The text-book provides good guidance to students of economic universities, colleges and specialists in the sphere of banking systems.

Editor-in-chief: B.Yu.Xodiev,
Rector of Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan.
doctor of economic science, professor.

Reviewers: O.Yu.Rashidov,
Head of "International finance"
department, doctor of economical sciences, prof;
F.Sh.Shamsuddinov,
Head of inter industry institute of career
enchantment and reeducation of financial and
banking workers under Tashkent Institute
of finance, candidate of economical sciences, prof.

Experts: O.K.Iminov,
The head of the "Finance" department of Business
Higher School at the Academy of State and
Society building under the President of the
Republic of Uzbekistan.
doctor of economic science, professor;
R.R.Tojiev,
Ilder teacher of TSUE "International finance"
department.

KIRISH

Fanni o'rganishning dolzarbligi. Bozor munosabatlari sharoitida xo'jalik yuritishning yuksak daromadlarga erishilishini ta'minlovchi samarali yo'llari va uslublarini izlash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu maqsadga erishuvda ishlab chiqarishni boshqarish uslublari hamda vositalarini takomillashtira borishga alohida ahamiyat ajratilmoqda.

Bozor munosabatlariga o'tish iqtisodiyotda emas, balki bank faoliyati sohasida ham jiddiy o'zgarishlarni talab qiladi. Endilikda banklar mutlaqo boshqacha prinsiplar asosida tuzilib, ish olib bormoqdalar. Mulkdilik shaklidan qat'iy nazar korxonalar yoki boshqa biror xo'jalik subyekti endilikda asoslangan investitsiya va xo'jalik yuritish rejalarisiz, biznes rejasiz kredit unga tenglashtirilgan resurslarni ilgariidek ololmaydilar. Bundan tashqari kredit qaytib berish sharti bilan emas, balki tegishli foiz stavkalari hisobiga olingan holda beriladi, bu esa mablag' oluvchilar zimmasiga avvalo o'z niyatlari bankka bu kreditlarni qaytarish muddatlariga rioya qilaolishlari haqida jiddiy o'ylashlari kerak.

Xorijiy mamlakatlarda ko'p yillardan beri nihoyatta katta ahamiyat berib kelinayotgan bu jarayon bizning respublikamizda ham rivojlanib bormoqda. Bu sohada tezroq muvaffaqiyat qozonish uchun esa shu davrga qadar to'plangan hozirgi paytda boshqaruvga doir mujassamlashgan bilimlardan foydalanish zarur, Bularni takomillashtirish, amaliyotga kiritish, foydalanish bugungi kunning dolzarb mavzularidan hisoblanadi. Chunki juda ko'p hollarda bank xodimlari bu mexanizmga to'g'ri kelmoqda.

Ammo davlatimiz rahbari takror-takror aytganidek, barcha muammolarni, ayniqsa pul va moddiy resurslarni safarbar etish bilan bog'liq muammolarni faqat farmonlar va qarorlar bilangina hal etish qiyin. Bunda banklar va ayniqsa Markaziy bank muhim rol o'ynaydi, Markaziy bank esa davlat madadidan foydalanib, to'lov tizimini bozor qatnashchilari bilan hisob-kitob qilish uchun zarur bo'lgan juda katta ta'minlash imkoniyatiga ega.

Bank tizimida yuzaga kelayotgan holatlar, bugungi kunda bank ishini yanada rivojlantirishni talab kilmqda. Banklar sonini ko'payishi bu raqobatning kuchayishidir. Bu esa bank boshqaruvida yangi yangi vazifalar degani, shuning uchun ilmiy ishning maqsadi bank tizimidagi menejmentni rivojlantirish yo'llarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Bank ishi o'z ichiga boshqaruv jarayonini amalga oshirib, moliyaviy, moddiy, tashkiliy, huquqiy, manaviy psixologik shart-sharoitlarni yaratish, boshqaruv vazifalarini bevosita ijro etilishi, bilan ilmiy tadqiqot obyekti bo'lib hisoblanadi.

Fan bo'yicha adabiyotlarning qiyosiy tahlili. Bank tushunchasi va uni nazariy tomonlarini o'rganish bo'yicha bir necha asrlardan beri iqtisodchi olimlar faoliyat olib boradilar. Masalan, Rossiya Moliya Akademiyasi professori O.I Lavrushinning fikriga ko'ra, banklar-iqtisodiyotning o'ziga xos «qon tomiri» bo'lib, ularsiz zamonaviy xo'jalik mexanizmini tasavvur qilish mumkin emas. Bu tizimni turli xo'jalik subyektlari, davlat korxonalari, chet el investorlari, pul resurslari muomalada bo'ladi.¹

Devid Polfremen va Filip Fordlar o'zlarining «*Основы банковского дела*» o'quv darsligida: «Bank, bu — alohida olingan guruhlardan ular tomonidan talab qilib yoki bildirishnoma bergunlariga qadar bo'sh pul olib boshqa guruh odamlariga ma'lum bir muddatga berish bilan shug'ullanuvchi moliyaviy vositachilar:» deb ta'kidlaydilar.² Bank sohasi bilan shug'ullanuvchi O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan Sh.Z.Abdullayeva

¹ *Лаврушин. О. И. и др. Банковское дело. М.: Ф и С 2003.*

² *Полфреман Д., Ф. Форд. Основы банковского дела. -М.: Инфра-М. 1996*

o'zining «Pul, kredit va banklar» kitobida «Bank deb, pul mablag'larini yig'uvchi, soliq beruvchi, kredit-hisob va boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasalarga aytiladi» deb ta'kidlaydi.

O'zbekiston bank tizimi yangi sifat bosqichini boshidan kechirmoqda. Bu makroiqtisodiy vaziyatdagi jiddiy o'zgarishlar, umumiyqtisodiy vazifalarni hal etishda bank potentsiali va ta'sirining o'z sishi bilan bog'liq. Chunki kredit va moliya operatsiyalarini asosiy qismini qamrab oladigan kredit tizimining hal qiluvchi bo'lgan bank tizimidir.

O'zbekistonda bank tizimi mustaqil davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Bank tizimini institutsional etishda «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki» hamda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» gi qonunining qilinishi hal qiluvchi rol o'ynadi¹. Ikki darajali bank tizimining yaratilish iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarga erishish va iqtisodiy islohatini mustaqil, o'ziga xos modelini hayotga tatbiq etish uchun moliyaviy negiz barpo qilmoqda.

Т. Albatta, bank boshqaruvi samaradorligi va iqtisodiy tamoyillarga amal qilish qancha yuqori bo'lsa, u shunchalik ko'p foyda ko'radi va natijada barqaror moliyaviy institutga aylanadi. Moliyaviy institut sifatida bank faoliyati likvidlilik holatini saqlab, risklarni kamaytirib qo'yilma egalari va aktsionerlarning huquqlarini saqlagan holda yuqori daromad olishga bog'liq. Har bir davlat o'z hududidagi banklar barqarorligiga alohida e'tibor qaratadi. Bank tizimini rivojlantirish muammolari ko'tarilib uni hal etish, rivojlantirish masalalarini o'rganish, tahlil qilish, uning harakat mexanizmidagi kamchiliklarini aniqlash va uning bartaraf etish yo'llarini taklif qilish, aniq holda bank sohasidagi yangiliklarini ifodalash mumkin:

-bank boshqaruvida iqtisodiy bank operatsiyasini turlari buyicha.

-bank menejmenti va marketingini yaxshi yo'lga ko'yib yangi hizmat turlarini joriy etish, ba'zida o'zbek halqining tarixiy an'analarini o'z isobga olish.

-omonatlarni yangi turlarini yaratish (haj safari, o'qitish uchun, keyinchalik konferentsiya qilinadigan).

¹Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислох қилиш меъёрий ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2003.

I BOB
BOZOR IQTISODIYOTINING TASHKIL TOPISHI VA
RIVOJLANTIRILISHI SHAROITIDA KORXONALARNING AYLANMA
KAPITALLARI VA BUNDA BANK KREDITINIG AHAMIYATI

1.1. Turli mulk shaklidagi korxonalar joriy mablag'larining aylanish jarayoni

Ko'p ukladli iqtisodiyot sharoitida xo'jalik korxonalari moliyaviy mablag'larining manbalarini shakllantirish, unda bank kreditlarining o'rni, mexanizmi va samaradorligini bilish muhim ahamiyatga ega.

Aylanma mablag'lar o'zida ishlab chiqarish jarayonidagi mehnat predmetlari va moddiy boyliklarning puldagi ko'rinishini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, aylanma mablag'lar ishlab chiqarish aylanma fondlari va muomala fondlariga yo'naltirilgan pul mablag'laridir. Ular korxonalarining joriy faoliyati uzluksizligini ta'minlovchi muhim resurs hisoblanadi.¹

Moddiy xususiyatiga qarab, u o'z tarkibiga xom-ashyo, yoqig'i, korxonalar omboridagi tayyor mahsulotlar, pul mablag'lari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish aylanma fondlari ikki qismga bo'linadi. Birinchisiga hali ishlab chiqarish jarayonida qatnashmagan va omborda yotgan mahsulotlar kiradi. Bular yem-xashak, urug'lik va o'tqazish materiallari, ehtiyot qismlar, mineral o'g'itlar, zaharli kimyoviy unsurlar, yoqilg'i-moylash materiallari va shu kabilar. Ikkinchi qism aylanma mablag'lari ishlab chiqarish jarayonida qatnashadi.

Tugallanmagan ishlab chiqarish o'simchilikda kelasi yil hosili uchun amalga oshirilgan xarajatlar hisobiga olinib, aylanma mablag'lar hisobiga kiritilsa chorvachilikda ushbu xarajatlar keyingi davrga ham o'tkaziladi (masalan: inkubatsiya xarajatlari).

Kelgusi davr xarajatlari yangi texnikani o'zlashtirish xarajatlari, yangi ishlab chiqarishni o'zlashtirish bo'yicha tayyorgarlik ishlari, yerni tubdan yaxshilash xarajatlari bo'lib, u hozirda amalga oshirilib keyingi davrlarda tannarxaga qo'shiladi.

Pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar aylanma mablag'larning eng likvid shaklidir. Korxonaning pul mablag'lariga kassadagi, joriy hisob raqamidagi, valuta hisob raqamidagi pul mablag'lari kiradi.

Debitorlik qarzlari - korxonalar aylanma mablag'larining muhim qismi hisoblanadi. Debitorlik qarzlari boshqarishning muhim vazifalaridan biri bo'lib, sotib oluvchining to'lovga qobillik riskini baholay bilishdir.

Shunday qilib, ishlab chiqarish aylanma fondlari ishlab chiqarish va uni aylantirish bilan bevosita bog'liq. Muomala fondlari tayyor mahsulotni realizatsiya qilish va shu asosda daromad olishdir.

Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasi turli omillar ta'sirida vujudga keladi. Ular xo'jalikning ishlab chiqarish yo'nalishi, ixtisoslashuvi, sharoitlari, iqtisodiy rivojlanganlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, yetishtirgan mahsulotni va ko'rsatilgan xizmatlarini realizatsiya qilish jarayonlari hamda shu kabi faoliyat natijalariga bog'liq bo'ladi.

Shuning uchun, aylanma mablag'lardan ratsional darajada foydalanish muammosiga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Bu muammoni yechish bozor iqtisodiyotiga xos quyidagi tamoyillarga amal qilish bilan bog'liq:

¹ Уразкулов И.А. Иқтисод магистри даражасини олиш учун диссертация БМА -Т.: 2004.

- ishlab chiqarish talabi darajasidagi aylanma mablag'larning optimal hajmini ta'minlash. Agarda biz aylanma mablag'lardan naqd pul mablag'larini ayirsak, tovar-moddiy zahira ko'rinishidagi aylanma mablag'larni hosil qilamiz. Ushbu qismning ortishi pul mablag'larining chetlashishini bildiradi. Bu esa korxonada faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklarga olib keladi. Tovar-moddiy boyliklar summاسining kamayishi esa o'z navbatida pul mablag'larining kelib tushishini bildiradi;

- tovar-moddiy boyliklardan samarali va tejamkorlik bilan foydalanish;
- ishlab chiqarish zahiralari tashkil qilishdagi xarajatlarni minimallashtirish;
- ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini nazorat qilgan holda, aylanma mablag'larning ishlab chiqarish zahiralari minimal darajada ushlab turishni ta'minlash;

- aylanma mablag'larga bo'lgan talabni imkon darajasida o'zi moliyalashtirish.

Aylanma mablag'lari doiraviy aylanishning uchta bosqichini bosib o'tadi: sotib olish (ta'minot), ishlab chiqarish va realizatsiya qilish.

Mazkur hamma bosqichlarda aylanma mablag'lar shunday darajada joylashgan bo'lishi kerakki, ya'ni ular xo'jalik faoliyatining uzluksiz hamda muvofaqiyatli kyechishini ta'minlashi lozim. Xo'jalik ishlab chiqaruvchilari tomonidan pul mablag'lari zaruriy xom-ashyo, yonilg'i, ehtiyot qismlar, mineral o'g'itlar va boshqa moddiy resurslar uchun sarflanadi. Ishlab chiqarish asosiy fondlar va ishchi kuchi yordamida amalga oshiriladi. Buning natijasida yangi mahsulot yaratiladi. Yaratilgan mahsulot sotishga yo'naltiriladi.

1.2. Aylanma kapital istiqbolini belgilash

Ilmiy asoslangan qoidalarga muvofiq xo'jalik korxonalarining o'z aylanma mablag'lari minimal darajada bo'ladi.

Qarz mablag'lari asosan mavsumiy zahira va xarajatlarni tashkil qilishga yo'naltiriladi. Ular aylanma fondlar yetarlicha mavjud bo'lmaganligi sababli aylanma mablag'larning harakatini susayishi yoki to'xtab qolishi xavfining oldini oladi. Bunday sharoitda kredit kuchli iqtisodiy richag va xo'jalik kapitalini shakllantirishning muhim manbai hisoblanadi. Kredit korxonaning o'z resurslari bilan mahsulot ishlab chiqarish jarayonida doiraviy aylanishni amalga oshiradi.

Shuning uchun, bozor munosabatlariga o'tish jarayonida qisqa muddatli kreditlashning usuli va shakllari ishlab chiqarish vositalarining doiraviy aylanishdagi xususiyatlari maksimal darajada hisobga olinishi kerak: ishlab chiqarish davrida aylanishning sekinlashuvi; ichki aylanishning hissasi kattaligi ma'lum pul mablag'lari sarflanishini talab qiladigan katta hajmdagi mavsumiy ishlab chiqarish zahiralari tashkil qilish muhimligi; xarajatlarning sekin-asta va notekis ravishda o'sib borishi, hamda ularning ishlab chiqarish sikli tugash vaqtida, ya'ni ishlab chiqargan mahsulot realizatsiya qilinib pul ko'rinishida qaytib kelishi; qishloq xo'jaligi mahsulotining tabiiy ofatlar va noqulay ob-havo sharoitlari ta'sirida kerakli darajada yig'ib olinmasligi va zarar keltirishi sug'urta fondlarini tashkil qilishni talab qiladi. Shunday qilib, aylanma mablag'larning doiraviy aylanishi kredit munosabatlaridan foydalanishning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Bozor sharoitida qisqa muddatli kreditlashning muhimligi aylanma vositalarning doiraviy aylanishining har bir bosqichda hech bo'lmaganda minimal darajada tashkil qilinishi zaruriyatidan kelib chiqadi.

Xo'jalik korxonalari aylanma mablag'larining shakllanish manbaalari¹

O'z manbaalari	Qarz mablag'lari	Qo'shimcha jalb qilingan
Ustav kapitali	Banklarning uzoq muddatli kreditlari	Kreditorlik qarzlari: pudratchi va ta'minotchilar; ish haqini to'lash; sug'urta va boshqa kreditorlar bo'yicha
Qo'shimcha kapital	Uzoq muddatli qarzlari	Iste'mol fondi.
Zahira kapitali	Banklarning qisqa muddatli kreditlari	Kutilayotgan xarajat va to'lovlar bo'yicha zahira.
Taqsimlanmagan foyda	Tijorat kreditlari	
Buyudjet malag'larining maqsadli pul mablag'lari	Soliq kreditlari	Shubhali qarzlari bo'yicha zahira va boshqalar.

Korxonaning aylanma mablag'ga bo'lgan ehtiyoji o'zgarmas miqdordan iborat emas. Uning o'zgarish sabablari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- faoliyat ko'lamining kengayishi, bunda asosiy kapitalga qo'yilmalar aylanma kapitalga qo'shimcha qo'yilmalar mos kelishi lozim; aylanma kapitalga qo'shimcha ehtiyojlarni moliyalashtirish manbalari investitsiya loyihasini moliyalashtirish rejasiga kiritiladi;

- sotish hajmlari ko'paygan yoki kamayganda korxonaga shunga nisbatan o'z munosabatini bildirishi lozim va bu aylanma mablag' miqdorining mos ravishda o'zgarishini talab qiladi;

- bir qator tarmoqlar uchun xos bo'lgan, aylanma kapitalga ehtiyojning mavsumiy tebranib turishi. Aylanma mablag'larga doimiy bo'lmagan ehtiyoj asosan tabiiy omillar, mavsumlar almashishi bilan bog'liq, ishlab chiqarish va tijorat faoliyatining bir qator turlari uchun xosdir. Mavsumiylik elementi tabiat bilan bilvosita bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarishlarda ham, hatto tikuvchilik sanoatida ham kuzatiladi;

- ta'minot shartlarining mahsulot ishlab chiqarish va tarqatish omillari bilan o'zgarishi masalan, aylanma mablag' ortishiga ehtiyoj yetkazib berish (ortib jo'natish) chastotasi, ta'minotchilar (xaridorlar) tarkibi hamda soni, tovarlar, ishlar, xizmatlar yuzasidan hisob-kitoblari shakllarining o'zgarishi natijasida o'zgartirilishi mumkin;

- masalan, korxonaga uchun eng qulay paytda tovar zahiralarning to'planishini ko'zda tutadigan, korxonaning bozor strategiyasi;

- debitorlik qarzlarning haddan tashqari chetlashishi;

- inflyatsiya oqibatida "yoyilib" ketayotgan aylanma mablag'larni to'ldirish.

¹ Уразкулов И.А. Иқтисод магистри даражасини олиш учун диссертация БМА -Т.: 2004.

Korxonani qo'shimcha aylanma mablag'larga ehtiyojini o'z manbalari hisobidan moliyalashtirilishi mumkin, biroq joriy moliyalashtirishning eng qulay va tez moslasha olishi qisqa muddatli kreditdan foydalanish hisobiga ta'minlanishi ham mumkin. Joriy moliyalashtirish manbalariga ehtiyojni aniqlash uchun aylanma mablag'lar ikki qismga bo'linadi:

- doimiy aylanma mablag'lar (aylanma aktivlarning muntazam qismi), unga ehtiyoj butun operatsion davr mobaynida nisbatan o'zgarmasdir;

- o'zgaruvchan aylanma kapital (joriy aktivlarning o'zgarib turuvchi qismi), unga ehtiyoj, u to'liq yo'q bo'lishiga qadar sezilarli bo'lmagan darajada o'zgaradi.

Bu bo'linish joriy aktivlarni moliyalashtirishning to'rtta taniqli modellari asoslariga qurilgan bo'lib, ular korxonaning joriy moliyalashtirishda qisqa muddatli majburiyatlarining roli nuqtai nazaridan o'zaro farq qiladi. Shuni ta'kidlash joizki, qisqa muddatli majburiyatlarining roli va korxonaning faoliyatining moliyalashtirish manbalari tarkibida ularning ulushi "konservativ > kompromiss > agressiv > barkamol model" yo'nalishida ortib boradi, bunda korxonaning likvidligining buzilish xarakteri teskari yo'nalishda o'zgaradi.

2-jadval.

Korxonalar aylanma kapitalini boshqarishda kreditning roli¹

Aylanma mablag'ni boshqarish modellari nomi	Qisqa muddatli kredit va kreditolik qarzining roli	Likvidlik nuqtai nazaridan tavsiflash
Barkamol	Qisqa muddatli majburiyatlar hisobiga barcha joriy aktivlar, ya'ni ularning o'zgaruvchan qismi ham to'liq moliyalashtiriladi.	Agar bir paytning o'zida kreditorlar oldidagi barcha majburiyatlar so'ndirilishi lozim bo'lsa, eng katta tavakkalchilik ehtimoli mavjud.
Agressiv	Qisqa muddatli majburiyatlar hisobiga aylanma aktivlarning o'zgarib turuvchi qismi to'liq qoplanadi.	O'ta xatarli, chunki real aktivlar minimumi bilan shakllanish imkoni yo'q.
Kompromissli	Aylanma mablag'larning o'zgaruvchi qismi 50 foizga qisqa muddatli majburiyatlar hisobiga qoplanadi.	Eng kam xatar, biroq ortiqcha joriy mablag'lar mavjudligi va shuning hisobiga foydaning pasayishi ehtimoli mavjud.
Konservativ	O'zgaruvchi qismi uzoq muddatli passivlar hisobiga qisman qoplanadi.	Likvidlikni yo'qotish xatari yo'q, chunki qisqa muddatli kreditolik qarzlari mavjud emas.

Kreditorlarning xarakteri, qisqa muddatli kreditlash turi va shaklidan qat'iyy nazar, qisqa muddatli kreditning aylanma mablag'lar harakati bilan aloqasini ko'rish lozim. Turi tashqi moliyalashtirish manbalarini jalb etish va so'ndirish imkoniyatlari ishlab chiqarish-tijorat davrining davomiyligi, faoliyatning mavsumiyligi hamda

¹ Уразкулов И.А. Иқтисод магистри даражасини олиш учун диссертация БМА -Т.: 2004.

boshqa sharoitlar bilan bog'liq bo'lib, ular ushbu korxonaga aylanma mablag'larining aylanish xususiyatlariga bog'liqdir. Aylanma mablag'lar umuman, shuningdek ularning ayrim elementlari, masalan xom-ashyo, materiallar, tovarlar va boshqalar qisqa muddatli kreditlash obyektlari bo'lishi mumkin.

Shubhasiz, tijorat krediti tashkilotning joriy faoliyatini moliyalashtirish uchun juda muhim hisoblanadi, u bir tomondan ta'minotchilar va pudratchilar, ikkinchi tomondan xaridorlar hamda buyurtmachilar tomonidan taqdim etilishi mumkin. Tijorat krediti jarayonida aylanma mablag'lar bank tizimini chetlab qo'ygan holda bir korxonaga aylanmasidan boshqa korxonaga aylanmasiga qayta taqsimlanadi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari boshqara borib, korxonalar bir-birini o'zaro kredit bilan ta'minlaydilar, hamda kreditning boshqa turlaridan butunlay voz kechishlari mumkin.

Tijorat kreditlash muddatlari hisob-kitob to'lov intizorni doirasida belgilangan bo'lib, amaldagi mavjud qonunchilikka muvofiq tovar, ishlar, xizmatlar uchun to'lovlarning eng oxirgi muddati uch oyga tashkil etadi. Debitor tomonidan to'lov muddati kechiktirilganda majburiy kreditlash birligi O'zbekiston davlati muammosi emas. Jumladan, Buyuk Britaniyada 80-yillar o'rtalarida tijorat kreditining rivojlanishi yuzasidan o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, 75 foiz qism qarzdorlar o'z qarzlari 30 kun mobaynida so'ndirilishi shart bo'lsada, bu talabni bor-yo'g'i ularning o'ndan bir qismi, bajargan.

Qarz berish shartnomalari asosida qarz pullar va mablag'lar jalb etiladigan moliyaviy veksellar, pul, kredit bozorining mustaqil segmentini o'zida ifodalaydi. Ayni paytda xo'jalik kreditlashning o'ziga xos xususiyati mavjud bo'lib, u korxonalar professional kreditor emasligi bilan bog'liq. Bu bo'sh pul mablag'lari taklif etiladigan ochiq bozor emas. Bu yerda pul resurslariga talab va taklif aksariyat holda kreditor hamda qarz oluvchi o'rtasida yuzaga kelgan o'zaro xo'jalik munosabatlari bilan bog'liq. Odatda iqtisodiy jihatdan o'zaro ta'minot, texnologik zanjir bilan o'zaro bog'liq bo'lgan korxonalar kreditlar bilan ta'minlanadi. Bunda aynan xo'jalik vazifalari, masalan ta'minot yoki sotishning kafolatlanganligi hal etiladi, shuning uchun kredit yuzasidan to'lov turli kredit bitimlarida sezilarli darajada o'zgartirilishi mumkin, shunga qaramay pul bozorida umumiy vaziyat, qayta moliyalash stavka darajasi ham hisobga olinadi. Xo'jalik kreditining o'ziga xos turi qarz berish shartnomasi asosida jismoniy shaxslarning mablag'larini jalb etishdan iborat. Banklar professional kredit beruvchi sifatida mijozlarga joriy faoliyatni moliyalashtirish uchun g'oyat turli-tuman kreditlarni taklif etadilar, ularning ichida eng qulaylari overdraft va kredit liniyalaridir.

Overdraft taqdim etish vositasida hisob varaqni kreditlash - bu "talab yuzaga kelishi bo'yicha" kredit berishdan iborat. Shubhasiz, overdraft bilan kredit liniyasi o'rtasida o'xshashlik mavjud: ular kreditdan foydalanish muddati, kreditlash limiti, kredit yuzasidan foiz stavkalari va limit ochilganligi uchun alohida to'lov belgilanganligini ko'zda tutadilar. Biroq, kredit liniyasi bo'yicha odatda kreditni tanlash jadvali tuziladi va uning buzilganligi uchun tomonlarning moddiy javobgarligi nazarda tutilishi mumkin. Overdraft esa o'z mohiyatiga ko'ra bankning o'z mijoziga "tez yordam"ni ifodalaydi va tabiiyki, avvaldan u qaysi paytda kerak bo'lishini ko'zda tutish mumkin emas. Overdraft kreditlashning eng tez moslashuvchan mexanizmidir va uni so'ndirish mijoz qarz oluvchining hisob raqamiga kelib tushayotgan mablag'lar hisobiga avtomatik tarzda amalga oshiriladi.

Aylanma mablag'lar umuman, shuningdek ularning alohida qismlari, masalan ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot va

boshqalar bankning kreditlash obyektlari bo'lishi mumkin. Kreditlash mexanizmini tanlash muayyan kredit bitumi holatlari va qarz oluvchining ehtiyojlari, unda ta'minot yoki likvid talablarning mavjudligi, uning bank bilan o'zaro munosabatlari xarakteri va davomiligi bilan bog'liq.

Tashqilot joriy faoliyatini moliyalashtirish uchun qisqa muddatli byudjet yordamidan ham foydalanishi mumkin, u turli darajadagi byudjetlar tomonidan quyidagi shakllarda taqdim etiladi:

- pul mablag'larining qarz oluvchiga haqiqatda berilishi;
- kreditlashning imtiyozli shartlarini ta'minlash uchun bank kreditlari bo'yicha foiz stavkalaridagi farqni qoplanishi;
- bank kreditlari yuzasidan byudjet kafolatlarining taqdim etilishi;
- byudjet oldidagi majburiyatlarni vaqtincha kamaytirish vositasida kreditlash.

Byudjet krediti faqat qaytarilishi asosida avval taqdim etilgan byudjet mablag'lari yuzasidan muddati o'tgan qarzlari mavjud bo'lmagan yuridik shaxslarga berilishi mumkin. Vakolatli organlar kreditning amal qilish paytida har qanday vaqtda byudjet krediti oluvchisini tekshirish huquqiga egadirlar, shuningdek byudjet kreditidan maqsadli foydalanilishini tekshiradilar. Yuridik shaxslarga taqdim etilgan byudjet mablag'larining qaytarilishi, shuningdek ulardan foydalanganlik yuzasidan to'lov byudjet to'loviga tenglashtiriladi.

Korxonaga aylanna mablag'ni saqlab turilishi uchun soliqlarni to'lash bo'yicha muddatini uzaytirish, bo'lib-bo'lib to'lash va soliq kreditlaridan foydalanishi mumkin.

Soliqlarni to'lash bo'yicha muddatlarni uzaytirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash muddati olti oygacha bo'lgan muddatni tashkil etadi, mos ravishda bu davrda soliq to'lovchi tomonidan qarz summasi bir vaqtning o'zida yoki bosqichma-bosqich to'lanishi joiz. Muddati uzaytirilishi yuzasidan to'lov tabaqalashtirilgan holda, uni taqdim etilish asoslaridan kelib chiqqan holda belgilanadi, soliq bo'yicha to'lov muddatini uzaytirish yoki bo'lib-bo'lib, to'lash summasi ham uni olish asoslariga bog'liq.

Soliq krediti bir yoki bir necha soliqlar bo'yicha uch oydan bir yilgacha muddat bilan taqdim etilishi mumkin. Agar soliq krediti manfaatdor shaxsga tabiiy ofatlar, texnik halokatlardan zararlar va boshqa engib bo'lmay kuch holatlari yuzasidan taqdim etilayotgan, shuningdek agar uning tegishli byudjetdan kamroq moliyalashtirish holati mavjud bo'lsa to'lov undirilmaydi. Agar soliq krediti bir vaqtning o'zida soliq to'lanishi holatida ushbu shaxsga bankrotlik tahdid qilishi munosabati bilan taqdim etilsa, foizlar soliq krediti to'g'risida shartnoma davrida bo'lgan, Markaziy Bankning qayta moliyalash stavkasi miqdorida belgilanadi. Soliq krediti summalari to'lovning har bir muddati bo'yicha teng ulushlarda yoki bir yo'la foizlarni to'lash bilan mablag'larni tegishli byudjet daromadiga o'tkazish yo'li orqali kamaytirilishi lozim.

Har qanday holatda ham qisqa muddatli kredit va korxonaning aylanna mablag'lari quyidagi ko'rinishlarga ega:

- qisqa muddatli kreditlash muddati aylanna mablag'ning aylanish muddati bilan bog'liq-bir yilga qadar;
- qisqa muddatli kredit korxonaga joriy faoliyatidan tushumlar, tovarlar (ishlar, xizmatlar)dan tushumlar hisobiga so'ndiriladi, aylanna mablag'lar elementlari tannarxning aksariyat qismini tashkil etishi bois aylanna kapital davriy aylanishining uzluksizligi qisqa muddatli kreditni so'ndirishning sharti hisoblanadi;

- qisqa muddatli kreditni jalb etish uchun xarajatlar buxgalteriya (moliya) (tannarx) tarkibiga, soliq hisobida esa o'rnatilgan cheklashlar doirasida kiritiladi.

Joriy faoliyatni kreditlash usullarini tanlash mezonlari manbai jalb etilishining tezkorligi, tashkilotning moliyaviy natijasini shakllantirish va o'zlashtirishning soliq oqibatlarini yuzasidan kredit olish uchun xarajatlar nuqtai nazaridan baholanadigan uning qiymatidan iborat. Aylanma mablag'larni moslashuvchan boshqarish qisqa muddatli kreditni aynan jalb etish, shuningdek qarzni ishlovchi kapital (faktoring, hisob-veksel krediti, qarz majburiyatlarining garovi yuzasidan kreditlash)ga transformatsiya qilishning mavjud usullari bilan ta'minlanadi, ular kreditorlarga debitorlik qarzlarga jalb etilgan aylanma aktivlarni to'ldirish imkonini beradi.

1.3. Tijorat banklari iqtisodiyot bilan aloqasi muammolari¹

Bozor munosabatlariga o'tish bilan iqtisodiyotda ko'p ukldalik tijorat banklarini tashkil etishga to'rtdi bo'ldi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan birinchi navbatda bank ishini tashkil etish mazmuni o'zgartirishga kirishildi. Ko'p tomli instruksiyalar o'rniga bank ishlarini yuritish metodik ko'rsatmalari tayyorlandi, kreditlashni kredit shartnomasi asosida amalga oshirish yo'lga qo'yildi, bir operatsiyalaridan bank nazorati olib tashlandi.

Tijorat banklari xo'jalik tashkiloti kabi korxonaning alohida turi hisoblanadi. Mustaqil ravishda xo'jalik faoliyati yuritib o'zlarining aniq natijalaridan hamda jihozlarining ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdan manfaatdordir.

Jamiyatning ijtimoiy bazasini ifoda etib, tijorat banklari iqtisodiyotni boshqarishda tizim sifatida qatnashib, Markaziy bankning pul, kredit va foizlar sohasidagi siyosatini tadbiq etuvchi sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Tijorat banklarini rivojlanishi tor ma'noda bo'lsa ham ijtimoiy mahsulotning jami summasiga bo'ladi.

Pul, kredit va iqtisodiy kategoriyalar esa mohiyatini oshishida asos bo'lib hisoblanadi. Bu kategoriyalarining harakatida banklar qatnashadi, ya'ni banklar pul muomalasini aniqlaydi, kredit milliy iqtisodiyotni kreditlovchi sifatida, kredit esa foiz siyosatini amalga oshiradi.

Bozor munosabatlariga o'tish bilan tijorat banklari o'z manfaatlari doirasida bo'sh pul resurslarini harakatga keltiruvchi infrato'zilmalarning muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

Banklarning ikki pog'onali tizimi paydo bo'lishi pul muomalasi barqarorligini ta'minlash zaruratining oqibati bo'ldi, iqtisodiyotning "sog'lomligi" ko'p jihatdan ana shunga edi. Pul aylanishini umumijamiiy darajada tartibga solish huquqini olgan banklar keyinchalik yoki to'la davlat banklariga yoxud davlat bilan mustahkam bog'liq bo'lgan banklarga aylanadi bu esa ularga davlat pul-kredit siyosatini amalga oshirish imkonini beradi.

Banklarning bajaradigan operatsiyalariga qarab emissiya va tijorat banklariga bo'linadi.

Har qanday mamlakatda emissiya banklari kredit tizimining markazi

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

hisoblanadi, ularga davlat banknotalar chiqarish, emissiya uchun monopoliyalik huquqini beradi. Ular boshqa banklarni kreditlaydi va shu ma'noda banklarning banki sanaladi. Bizning mamlakatimizda kredit tizimining markazi, emissiya banki va banklarning banki O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki hisoblanadi.

Tijorat banklari bank tizimining quyi bo'g'ini bo'lib, mijozlarga tijorat tomoyillarida kredit, hisob-kitob xizmatlari ko'rsatish yuzasidan vazifalarni bajaradigan mustaqil bank muassasa tarmoqlaridan tarkib topgan. Tijorat banklari amalda o'z mijozining xo'jalik faoliyati xizmati bilan bog'liq kredit, hisob-kitob va moliya operatsiyalarini barcha turlarini bajaradi.

Tijorat banklari sanoat, savdo va boshqa xil korxonalarini asosan omonat tarzida jalb etilgan pul mablag'lari hisobidan kreditlaydi, korxonalar o'rtasida hisob-kitoblarini amalga oshiradi, shuningdek fond, vositachilik va valuta operatsiyalari bilan shugullanadi.

O'zbekistonda davlat ishtirokida ixtisoslashtirilgan moliya muassasalari tashkil etilmoqda, ularning maqsadi uzoq davr mobaynida iqtisodiyotning sarmoyasiga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashdan iborat bo'ladi. Ularning faoliyati asosan xususiy sektorning dastavval kichik va o'rta tadbirkorlikning mavkeyini rivojlantirish va mustahkamlashga qaratilgan.

Ixtisoslashish va kredit, investitsiya operatsiyalari vazifalarini xalq ho'jaligi sektorlari bo'yicha taqsimlash respublikamizdagi bank muassasalarini o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ayrim banklarning ixtisoslashishi mamlakat uchun hayotiy muhim bo'lgan xalq ho'jaligi tarmoqlarining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi iqtisodiy jihatdan zarurligi bilan bog'liqdir. Bunday tarmoqlarni moliyalash davlat bilan birgalikda ancha imtiyozli shartlar asosida amalga oshiriladi. Shu bilan bir vaqtda ixtisoslashtirilgan aksiyadorlik-tijorat banklari boshqa tarmoqlardagi mijozlar bilan kredit va moliyaviy bitimlarni amalga oshirish huquqiga ega. Ular bu huquqdan unumli foydalanmoqdalar ham. Bu esa ularning bozor iqtisodiyotiga barqaror kirib borishini ta'minlaydi.

Markaziy bank tijorat banklarining faoliyati ustidan samarali nazorat qilish, omonatchilar va aksiyadorlarning manfaatlarini himoyalash maqsadida bank nazorati tizimini mustahkamlash yuzasidan muntazam ish olib bormoqda.

Bugungi kunda bank ishi barqarorligini asosi bo'lgan Markaziy bank nochor banklarni o'z vaqtida aniqlash va ularga iqtisodiy madad berish, ularning sinishiga yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlarini ko'rmoqda, bankrotlik holatlarini kamaytirish va tizimli tavakalning oldini olishini ta'minlanmoqda.

Bu holat aniq shakllantirilgan va puxta belgilangan rivojlanish strategiyasi yo'qligida o'z aksini topayapti. Bu banklar faqat shu kungi foydani o'ylamoqda. Bu esa qanday bo'lmasin tez foyda olish, kerak bo'lsa, hatto o'z mijozlari hisobiga boyish maqsadi

Tijorat banklari faoliyatining asosiy maqsadini umumiy ko'rinishda moliya xizmatlari taklif etish va ko'rsatish sifatida ifodalash mumkin.

Banklar faoliyatini tartibga soladigan asosiy me'yoriy hujjatlardan biri-bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi olib ishlab chiqilgan "Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish qoidalari" hozirgi paytda qayta ishlagan va takomillashtirilgan; bunda yangi hisob rejasi talablari va tijorat banklari aktivlarini tasniflashning yuqoridagi aytilgan tartibi hisobga olindi. Unda bank sarmoyasiga kattiroq talablar belgilanadi,

yangi prudentsial me'yorlar, shu jumladan, banklarning qimmatli qog'ozlar va investitsiyalar bilan o'tkazadigan operatsiyalari bo'yicha, bir omonatchiga to'g'ri keladigan eng yuqori tavakkalchilik bo'yicha me'yorlar kiritildi.

Bank tizimini bozor iqtisodiyoti talablariga muvofiq isloh qilish iqtisodiyotni umuman isloh qilish bilan o'zviy boglanib ketadi. Respublikada o'tkaziladigan keng qo'lamdagi xususiy lashtirish dasturi iqtisodiy faollikning va, demak, bank kreditlari va xizmatlariga talabning oshishini ta'minlash lozim.

O'zbekiston bank tizimining o'ziga xosligi shunda ham ko'rinadi, rasman muayyan ixtisosdagi (investitsiya, ipoteka, birja va boshqa) bank sifatida ro'yxatga olingan ko'pgina tijorat banklari vujudga kelgan holatga ko'ra universal bank sifatida faoliyat yuritishga majbur bo'lmoqda, ko'pincha oddiy bank-kredit bitimlarini amalga oshirish bilan kifoyalanmoqda. Hozirgi ko'p iqtisodiyotda banklar an'anaviy tarzda faoliyatning bank sohasi deb tushiniladigan tor doiradagi xizmatlar segmentida emas, balki moliyaviy xizmatlarining ko'p tarmoqli sohasida ish olib bershida o'z ifodasini topgan yangi voqelik hisobga olinishi zarur. Moliyaviy xizmatlar sohasidagi o'zgarishlar bugungi kunda texnologiya, foiz xatari, mijoz uchun raqobat, sarmoya adekvatligi kabi asosiy tushunchalar bilan bog'liq.

Tijorat banklari bozorlarida qarz mablag'larini shakllantiruvchi, tartibga soluvchi va boshqaruvchi eng muhim elementlaridan biridir. Shu munosabat bilan ular zimmasiga sarmoyalar saqlanishi va ko'paytirilishini, pullar samarali ishga solinishini, demak zarur daromadlar olinishini ta'minlash vazifasi yuklatiladi.

Tijorat banklari o'z mijozlarining asosiy agenti ishonch bildirgan shaxsi, topshiriqlarni bajaruvchisi, ular mablag'larining bosh tasarrufchisi, aksiyalar hamda bankdagi hisob varaqlar egalari aksariyat ko'pchiligi uchun eng yaqin maslahatchi va ekspert hisoblanadi. Bizning uchun ular asosiy iqtisodiy, moliyaviy masalalar hamda shu bilan bog'liq yuridik muammolarni chuqur va juda yaxshi bilishi, rivojlangan axborot-tahlil bazasiga ega bo'lishi va ayni paytda o'z vazifalariga taallukli har qanday so'rov bo'yicha konkret yordam bera olishi lozim.

Banklar faoliyatida tijorat ma'lum qoidalarga asoslanadi.

Ular orasida eng muhimi - xo'jalik yuritishdan foyda olish qoidasi, iloji boricha katta foyda ko'rish. Biroq tijorat bankida ko'p foyda olish cheklangan. Birinchidan katta ketidan mijozlardan maxrum bo'lib qolishiga olib kelishi mumkin, chunki ular xaddan tashqari katta qo'yilgan stavkali kreditdan voz kyechishlari mumkin, ikkinchidan banklararo raqobat sharoitida boshqa tijorat banklari orasidan bir qadar samaraliroq ishlarni uchun ancha arzon kreditlar taklif etilishi mumkin.

Bank tijorati "Hamma narsa mijoz uchun hamma narsa uning foydali faoliyatini ta'minlash uchun" qoidasi asosida harakat qilishi lozim. Bankning amaliy faoliyatida eng muhimi mijozning foyda ko'rishi, undan keyingina bankning foydasi, chunki pirovard natijada mijoz foyda olib faoliyat ko'rsatgandagina bank ham foyda olgan bo'ladi, sababi-kreditlar bo'yicha foizlar faqat mijoz olgan foyda hisobidan to'lanadi. Bank mijozning foyda olishi uchun shart-sharoit yaratar ekan, demak o'zining manfaatini ham amalga oshirgan bo'ladi.

Tijorat bankning mijozlarga nisbatan sheriklik munosabati o'zaro manfaatdorlik qoidasiga asoslanishi lozim. Bank uchun ham mijoz uchun ham hamkorlik tufayli kozonilgan ishonch ular o'rtasidagi sheriklik munosabatlarini mustahkamlaydigan jiddiy omilga aylanadi. Yaxshi sherik bo'lishini istagan bank o'z mijozlarini xizmatlar

"majmuasi" bilan ta'minlashi zarur. Tijorat banklari xizmatining an'anaviy turlari qatorida, jumladan, xar-xil kreditlar berish barobarida valuta, trast operatsiyalarini ham bajaradilar. ayni paytda o'z mijozlarining iqtisodiyotini to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalashi mumkin.

Hozirgi sharoitda banklar tobora ko'proq faqat sof bank operatsiyalarini bajaradigan emas. shu bilan birga moliyaviy xizmatlar ko'rsatadigan moliyaviy muassasalarga aylanmoqda, bu bank balansida aks ettirilmaydi, lekin juda katta daromad keltiradi. Hozirgi paytda yirik tijorat banklari kariyb 350 turdagi moliyaviy xizmat ko'rsatmoqda. Qayd etish joizki, bank tizimi ikki bosqichlidir. Birinchi bosqichda dunyo bank amaliyotida bo'lganidayoq Markaziy bank turadi, u banklar banki. davlat banki. emissiya banki va oltin-valuta zahiralari boshqaruvchi bankdir.

Tijorat banki o'z faoliyatini Markaziy bankda ro'yxatdan o'tib litsenziya olganidan so'ng amalga oshiradi.

Tijorat banki qo'ydagi operatsiyalarni amalga oshiradi! ✓

Mijozlarning hisob varaqalarini olib boradi.

Mijozlarga kassa xizmati ko'rsatadi.

Mijozning topshirig'iga binoan naqd pulsiz hisob-kitoblarni bajaradi.

qisqa yoki uzoq muddatli kreditlar beradi.

Shartnoma yoki pullik asosida buyurtmachining topshirig'iga binoan kapital qo'yilmalarni mablag' bilan ta'minlaydi.

Bo'sh pul mablag'lari-depozitlarini muomilaga jalb qiladi.

Aholidan omonatlarni qabul qiladi.

Investitsiya operatsiyalarini.

Lizing operatsiyalarini.

Tijorat banki davlatning hamda boshqalarning qimmatbaho qog'ozlarini xarid qiladi va sotadi.

Xorijiy valuta va qimmatbaho metallarni xarid qiladi va sotadi.

O'z mijozlari uchun kafolat va majburiyatlar beradi.

Byudjetning kassa ijrosini.

Bank operatsiyalari bo'yicha maslahatlar beradi.

Banklarning operatsiyalari ularning bevosita faoliyati orqali (vazifasi) amalga oshiriladi. Bunday vazifalarni o'zaro bog'liq ikki turga bo'linadi.

Passiv (bank resurslarini shakllantirish bo'yicha operatsiyalar).

Aktiv (bunday resurslarni joylashtirish hamda foydalanish bilan bog'liq operatsiyalar).

Bank resurslari o'ziga tegishli va jalb etilgan mablag'lardan vujudga keladi.

O'ziga tegishli mablag'lar odatda banklar tasarrufidagi barcha resurslarning faqat unga katta bo'lmagan qismlarini tashkil etadi. Ularning asosiy qismi depozitlar yoki banklarning mijozlariga karashli omonatlardan iborat.

Bankning aktiv operatsiyalariga avvalo beriladigan, foizli, ssudalar yoki (kreditlar) kiradi.

Ular orasida eng ko'p tarqalgani veksellarni hisobga olish usulidir. Qimmatli qog'oz garovga olinib, beriladigan ssudalar. shuningdek mana shunday qog'ozlarni xarid qilish bo'yicha operatsiyalar fond operatsiyalari deb yuritiladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси "Банк ва банклар фаолияти тўғрисида"ги Қонуни. -Т.:1996.

Davlat tomonidan zayom obligatsiyalarini chiqarish yo'li bilan olinadigan kreditlar davlat kreditlari deb yuritiladi. Bunday toifadagi qarzlarga davlat odatda davlat byudjetidagi kamomadni qoplash uchun majbur bo'ladi. Ana shunday holatlarda ko'pincha banklar va sug'urta kompaniyalari kreditorlar sanaladi. Davlat zayomlarining obligatsiyalari banklar vositaligida tarkatiladi, buning uchun vositalik haqi olinadi.

Yuqorida sanab tilgan bank operatsiyalari qatorida investitsiya operatsiyasi ham muhim rol uynaydi.

Banklarning kreditlash funksiyasi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida o'ziga xos rol uynamoqda. Agar biz bankning korxonalarining kreditlash jarayoniga etibor beradigan bo'lsak, bank o'z navbatida mavjud korxonalarining moliyaviy holatlariga ham xolisona baho berish kabi muhim ishni amalga oshirmoqda.¹ Tijorat banklari o'z faoliyati bilan bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda ishlay oladigan tashkilotlarni o'z vaqtida mablag' bilan qo'llash va bunday tashkilotlarni aniqlash kabi muhim bir vazifani amalga oshirmoqda. Tijorat banklari kreditlash jarayonlari orqali mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga ham juda katta xissa ko'shmoqda.

Tijorat banklarining yana bir muhim funksiyasidan biri bu hisob to'lovlarini amalga oshirish funksiyasidir. Bugungi kunda korxonalar va xo'jaliklarni o'rtasidagi hisob-kitoblarning asosiy qismi pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilmoqda. Bu jarayonlarda tijorat banki vositachi sifatida to'lovlar o'tkazish jarayonini bajarmoqda. To'lov hujjatlarining o'z vaqtida o'tishi hamda hisob-kitob jarayonlarining uzluksizligini ta'minlash zaruriyati bugungi kunda banklardan hisob-kitoblarni tashkil qilish va nazorat qilishning mukammal metodlarini ishlab chiqishni talab etmoqda.

Hisob-kitoblarni tezlashtirish, jarayonlarni ishonchligini ta'minlash hamda bu jarayonlar bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish maqsadida tijorat banklari bugungi kunda komputer texnikasi bilan jihozlanmoqda. Bundan tashqari mamlakat bo'yicha joylashtirilgan filiallar yordamida to'lovlar jarayoni yanada tezlashtirishga erishilmoqda.

Tijorat banklarining to'lovlarini amalga oshirish funksiyasi orqali bugungi kunda yuridik shaxslarning davlat byudjetiga bo'lgan majburiyatlari nazorat kilinmoqda.

1.4. Iqtisodiyotni rivojlanishida nobank moliya-kredit tizimlarining o'rni¹

Hozirgi paytda qishloqda ssuda jamgarma shirkatlari tusidagi kredit kooperatsiyalarini va shaharlarda o'zaro kreditlar jamiyatlarini tashkil etish muhim vazifa hisoblanadi. Bu hozirgi paytda uydagi "pavpokka" yashirib saqlayotgan pul mablag'larini jalb etish va ularni kreditlar shaklida kredit kooperatsiyasi a'zolari o'rtasida joylashtirish imkonini beradi. Tuman markazlaridagi kredit uyushmalari kredit kooperatsiyalariga moliyaviy yordam ko'rsatishi, shuningdek ularning a'zolariga texnika, o'g'itlar sotib olish va mahsulotni sotishda ko'maklashishi kerak. Jahon tajribasining dalolat berishicha ishlab chiqarish kooperatsiyalari ham iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning g'oyat muhim sharti hisoblanadi.

Bugungi kunda tijorat banklari yetarli darajada texnik jihozlanganligi hamda kerakli axborot bazalariga va malakali kadrlarga egaligi banklari o'z navbatida qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy ishtirokchilaridan biri qilib qo'yimoqda. qimmatbaho qog'ozlar bozorida banklar bir vaqtning o'zida ham investor ham emitent sifatida qatnashmoqda. Banklarning boshqa xo'jalik subyektlariga nisbatan stabil moliyaviy holatga egaligi qimmatbaho qog'ozlar bozorida operatsiyalarda qatnashishga imkon bermoqda. Respublikada tijorat bankdaming

¹ Ўзбекистон Республикаси "Банк ва банклар фаолияти тўғрисида"ги Қонуни -Т.:1996.

qimmatbaho qog'ozlar bozorida aktiv ishtirok etishini sabablaridan yana biri banklarning nizom kapitalini oshirish sohasida o'z aksiyalarini sotishga bo'lgan intilishdir.

Bugungi kunga kelib tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlar bozorida aksiyalardan tashqari depozit va jamgarna sertifikatlar bilan ishlashni ham yo'lga qo'ymokdilar.

Bundan tashqari banklar o'z mijozlariga moliyaviy broker sifatida ham xizmat ko'rsatmoqda. Banklarning bunday funksiyalarni bajarishlari korxonalar, tashkilotlarning qimmatli qog'ozlar bozori operatsiyalarida qatnashishlari uchun qo'lay sharoit yaratmoqda.

Bugungi kunda, Respublika davlat mulkini xususiyashtirish bilan bog'liq jarayonlar keng o'rin olganligi sababli, korxonalariga tegishli, qimmatli qog'ozlar bozoriga nisbatan, davlat qimmatli qog'ozlar bozori aktiv harakat qilmoqda. Bu bozorda asosiy qatnashchilar sifatida tijorat banklari maydonga chiqmoqda. Bu bozorda tijorat banklari o'zlarining brokerlik funksiyalarini amalga oshirish bilan bir qatorda mavjud resurslarini hech qanday tavakalchilikka bormagan holda qisqa muddatlarga joylashtirish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

Respublika iqtisodiyotiga kirib kelayotgan "Lizing" jarayonlari bugungi kunda ishlab chiqarishni texnika va texnologiyani ta'minlash hamda qayta mijozlashda muhimligini ko'rsatmoqda. Agar biz lizing xizmatlariga to'lanadigan foiz bilan bank krediti bo'yicha to'lanadigan foiz o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor beradigan bo'lsak, u holda lizing xizmatlarini bugungi kunda tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishini yo'lga qo'yish qo'lay hamda muhimdir. Chunki tijorat banklari lizing xizmatlari uchun boshqa lizing tashkilotiga kredit berishidan ko'ra bank krediti foizi darajasida mijozlarga xizmat ko'rsatishi va shu bilan lizing xizmatlari bahosini kamaytirish mumkin. Bundan tashqari kerakli mablag'ni jalb qila olish imkoniyatiga ega va shu bilan bir qatorda texnik jihatdan yetarli darajada mijozlangan.

Tijorat banklari tomonidan olib borilayotgan bank faoliyatiga bugungi kunda "Trast" xizmatlari ham kirib kelmoqda. Trast xizmatlari respublika banklari uchun yangi hisoblandsada uni o'zlashtirish sohasida ko'plab ishlar olib borilmoqda.

Chet el bank tajribasida bizga ma'lumki firmalar buyurtmaga ega bo'lishliklari o'z navbatida bank ta'minot xatlari deb ataluvchi firmaning moliyaviy qobiliyatini kafolatlovchi xizmatlarga bog'liq bo'lmoqda.

Qisqa xulosalar

Aylanma mablag'lar o'zida ishlab chiqarish jarayonidagi mehnat predmetlari va moddiy boyliklarning puldagi ko'rinishini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, aylanma mablag'lar bu ishlab chiqarish aylanma fondlari va muomala fondlariga yo'naltirilgan pul mablag'laridir.

Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasi xo'jalikning ishlab chiqarish yo'nalishi, ixtisoslashuvi, sharoitlari, iqtisodiy rivojlanganlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, yetishtirgan mahsuloti va ko'rsatilgan xizmatlarini realizatsiya qilish jarayonlari hamda shu kabi faoliyat natijalariga bog'liq bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Turli mulk shaklidagi korxonalar joriy mablag'larining aylanish jarayoni.

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

2. Oborot (joriy) kapital istiqbolini beqilash.
3. Tijorat banklari iqtisodiyot real tarmogi bilan aloqasi muammolari.
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining oborot kapitali.
5. Korxonalar aylanma va ularning tuzilishi
6. Korxonalar oborotlaridan samarali foydalanish ko'rsatgichlari va ularni hisoblash yo'llari
7. Tijorat banklarini moliyaviy aktivlari samaradorligini baholash¹.
8. Aylanma fondlar, asosiy fondlar, muomala fondlari uchun sarflanadigan pul mablag'lari.
9. Venchur moliyalashtirish mexanizmlarini barpo qilish.
10. Zamonaviy kredit tizimi faoliyat ko'rsatishning xususiyatlari².

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева С.Ш.З. Банк иши, -Т.: 2003.
2. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчеты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос.-М.: ИНФРА-М. 2004.
3. Лаврушин О.И. и др. Банковское дело. М. Ф и С. 2003.
4. Ўзбекистон Республикаси "Банклар ва банк фаолияти туғрисида"ги Қонуни. 1996 й.25 апрел.
5. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъриий ҳужжатлари тўплами.Т.: 2003.
6. А. Бекмуратов, Р. Тожиёв, Х.Қурбонов, М. Алимардонов. -Т.: Ўзбекистон иқтисодий ва либераллаштириш йилларида. 4-қисм. Молия ва банк тизимидаги ислохотлар самараси. ТДИУ., 2005.
7. <http://www.bankofendland.co.uk/market/money/index.htm>
8. <http://www.bankofendland.co.uk/coreuproses.htm>

¹ O'sha yerga qaralsin.

² O'sha yerga qaralsin.

II BOB BANK TIZIMI VA BANK TURLARI

2.1. Bank tizimi. Bank turlari ularning funksional yo'nalishi bo'yicha klassifikatsiyasi

Agar mamlakatda yetarli darajada bank faoliyatini ko'rsatayotgan banklar, kredit tashkilotlar hamda iqtisodiy tashkilotlar mavjud bo'lsa u holda bank tizimi mavjudligi to'g'risida gap yuritsa bo'ladi. Ushbu sharoitda banklar va kredit tashkilotlari turli shakllarida hamda doimo o'z mijozlari- iqtisodiyot subektlari, Markaziy bank, boshqa organlar, davlat hokimiyatlari va davlat boshqaruv organlari, o'zaro yoki yordamchi tashkilotlar bilan muloqotda (munosabatda) bo'lib turadilar.

Bank tizimi - tashkiliy tuzilma sifatida yirik tizim bo'lib mamlakatning iqtisodiy tizimiga kiradi. Bu shuni bildiradiki, banklarning faoliyati va rivojlanishini moddiy va nomoddiy nematlarni ishlab chiqarish, muomala va istemol qilish bilan bog'liq holda ko'rib chiqish zarurdir. O'zining amaliy faoliyatida banklar xujalik hayotini tartibga solish mexanizmi bilan o'zviy ravishda bog'liq.

Shu bilan birga banklar soliq tizimi, baho tizimi, baho va daromad siyosati, tashqi faoliyat iqtisodiy faoliyat shartlari bilan o'zviy aloqada bo'lishlari shartdir. Bu shunday darak beradiki mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ko'p hollarda bank tizimi faoliyatiga boshqa ijtimoiy - xo'jalik mexanizmi bilan aloqadorligidagi harakatiga bog'liqdir.

Bank tizimi mamlakat hududida tarixan shakllangan va mustahkamlangan kredit tashkilotlarining faoliyat ko'rsatish shaklidir. Xuddi pul va moliya tizimi kabi bank tizimi o'ziga hos milliy belgilariga egadir. Shu belgilar shu hududning, gyeografik shartlari ob-havo aholi milliy tuzilishi, ularni nima bilan mashgulligi, kushnilar bilan munosabati, savdo yo'llari va omillar asosida shakllanadi.

Bank tizimi yagona manoga ega emas. Uni turli tamoyillarini ko'rish, turli holatlariga qarab guruhlash mumkin. Masalan, ularni tashkiliy tuzilishiga ko'ra intitutsonal chizma ko'rinishida ko'rib chiqish mumkin. Bundan tashqari bank tizimini bajaradigan funksiyalari, o'zaro aloqadorligi, mavqye, maxsus yo'nalishi, bajaradigan operatsiyalarga va ularni tanbex etilishiga qarab ham guruhlash mumkin.

Tijorat banklarini belgilariga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin. Mulkhilik shakliga qarab banklar: davlat bankiga, aksiyador banklarga, kooperativ, xususiy, mintakaviy, aralash mulkhilikka asoslangan bankka bulinadi. Aksiyador banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Yuridik va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksiyadorlar bo'lishi mumkin.

Aksiyador tijorat banklarining yuqori organi - aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Har yili aksiyadorlarning yig'ilishi ustavdagi va ustav kapitalidagi uzgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini tasdiqlash, bank kengashi tarkibini saylash bankning shu'ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko'rib chiqishi mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu

turdagi banklarning qatnashchilari ham yuridik va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin.

Xususiy banklar - jismoniy shaxsning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi.

Joylashish belgisiga qarab tijorat banklar: xalkaro, respublika, mintakaviy, viloyat banklariga bulinishi mumkin.

Bajaradigan operatsiyalariga qarab tijorat banklar - universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yunalishlarga xizmat kursatib, uz faoliyatini shu yunalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat kursatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investisiyabanklari, ipoteka-zamin banklari kirishi mumkin.

Banklarni intuitsional tuzilishi bilan bo'yicha guruhlari bir qancha unsurlarni majmuini bevosita va bilvosita bank faoliyati bilan shug'ullanuvchilarni, ularni tuzilishini, vazifalari, funksiyalari, muhitdagi operatsiyalarini o'zaro aloqadarlikda o'z ichiga oladi (tashkilot va korxonalar).

Tashqiliy tuzilish bo'yicha guruhlash ushbu davlatda faoliyat olib boradigan kredit turlari va shakllarini, bunda ishtirok etadigan banklarning turlarini o'z ichiga oladi. To'zilda kredit shakllari va bank ishtiroki belgilariga qarab tuziladi.

2.2. Davlatni pul-kredit siyosati va banklarni uni amalga oshirishdagi roli'

Bugungi kunda banklarni va boshqa moliya-kredit tashkilotlari orasidagi farqini yo'qotishni mamlakatdagi kapital harakatini markazlashuvuni va jamg'arlishi bilan bevosita bog'liqdir.

Bunday harakat natijasida o'zaro yaqin va o'xshash bo'lmagan kredit tashkilotlarini yo'qolib ketishi yoki kushilishi jarayoni amalga oshirilishi mumkin.

Shu bilan birga banklarning universallashuvi makroiqtisodiy omillarga bog'liqdir. Ammo bu faoliyat uzoq muddatni o'z ichiga oladi. Hozirgi kunda farqlarning yo'qolishi va banklar tomonidan funksional va yuridik xususiyatlarni bekor bo'lishi asosan yirik tijorat banklarida sezilarli amalga oshmoqda. Shuni qayd qilish lozimki yirik banklarning universallashuvi va global yo'nalishlarining olib borilishi kichik banklarning, maxsus kredit tashkilotlariga yani ma'lum turdagi operatsiyalarga moslashgan tashkilotlarga aylanishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa ko'pgina mamlakatlarda faoliyot ko'rsatayotgan ko'p bosqichli bank tizimiga hos xususiyatdir.

Bozor iqtisodiyoti va jahon xo'jaligi rivojlanishi bilan bank tizimi ham rivojlana bordi. Hozirgi sharoitda banklar tobora ko'prok faqat sof bank operatsiyalarini bajaradigan emas.

Tijorat banklari qo'yidagi operatsiyalarni bajaradi:

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

- passiv operatsiyalar;
- aktiv ssuda operatsiyalari;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning uz mablag'leri hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshqalar.

Shu bilan birga banklar moliyaviy xizmatlar ko'rsatadigan moliyaviy muassasalarga aylanmoqda, bu bank balansida aks ettirilmaydi. lekin juda katta daromad keltiradi.

Pul-kredit siyosati usullari umumiy bo'lishi mumkin, yani mamlakatdan kredit munosabatlar holatiga umumiy ta'sir ko'rsatuvchi, yoki selektiv, yani alohida olingan kredit turlariga ta'sir ko'rsatish uchun yo'naltirilgan hamda alohida korxonalar, jumladan tarmoqlarni kreditlash uchun yo'naltirilgan bo'lishi mumkin.

Pul-kredit siyosatining umumiy usullariga:

- Markaziy bankning hisobga olish siyosati yoki foiz stavkalarini tartibga solish siyosati;
- ochiq bozordagi operatsiyalar, yoki davlat qimmatbaho-qog'ozlarini sotib olish va sotish;
- majburiy zahira normalarini o'zgartirishlar kiradi.

Hisobga olish siyosati Markaziy bankning tijorat banklari uchun oxirgi navbatdagi zahirasi sifatida kreditoriga aylanishi bilan bog'liq.

Majburiy zahira normalarini tartibga solish hukumat talabi asosida tijorat banklarining belgilangan miqdoridagi pul mablag'larini Markaziy bankdagi foizsiz hisob varag'iga o'tkazilishidir.

• Ochiq bozordagi operatsiyalar markaziy bankning tijorat va gazna obligatsiyalari va boshqa qimmatbaho qog'ozlarni bozor kursi yoki oldindan e'lon qilingan kurs bo'yicha sotib olish va sotish, hamda qayta kelishuvlaridir.

Markaziy bankning pul-kredit siyosati selektiv usullariga:

- limitlar, kvotalar urnatish orqali kredit miqdorini yoki veksellarini hisobga olishni to'g'ridan-to'g'ri qisqartirishdir;
- kredit operatsiyalarini o'sish darajasini pasaytirish;
- alohida olingan turdagi kreditlar ustidan nazoratni urnatish, ismol krediti ustidan;
- alohida olingan jamg'armalarga yuqori foizlarni o'rnatish yoki umuman foiz stavkalarini tartibga solish va boshqalardir.

Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Sanoat, transport, qishloq xujaligi sohasida qushimcha investisiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalk xujaligida progressiv yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin. Oxirgi yillarda tijorat banklarining soni, ular bajaradigan operatsiyalar, ularning ustav fondi va qo'yilmalar salmogi oshib bormoqda.

Tijorat banklari o'z faoliyati bilan bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda ishlay oladigan tashkilotlarni o'z vaqtida mablag' bilan qo'llash va bunday tashkilotlarni aniqlash kabi muhim bir vazifani amalga oshirmoqda. Tijorat banklari kreditlash jarayonlari orqali mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishiga ham juda katta xissa qo'shmoqda.

Tijorat banklarining yana bir muhim funksiyasidan biri hisob to'lovlarini amalga oshirish funksiyasidir. Bugungi kunda korxonaga va xo'jaliklarni o'rtasidagi hisob-kitoblarning asosiy qismi pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshirilmoqda. Bu jarayonlarda tijorat banki vositachi sifatida to'lovlar o'tkazish jarayonini bajarib bermoqda. To'lov hujjatlarining o'z vaqtida o'tishi hamda hisob-kitob jarayonlarining uzluksizligini taminlash zaruriyati bugungi kunda banklardan hisob-kitoblarni tashkil qilish va nazorat qilishning mukammal metodlarini ishlab chiqishni talab etmoqda.

Hisob-kitoblarni tezlashtirish, jarayonlarni ishonchligini taminlash hamda bu jarayonlar bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish maqsadida tijorat banklari bugungi kunda komputer texnikasi bilan jihozlanmoqda.

Tijorat banklarining to'lovlarini amalga oshirish funksiyasi orqali bugungi kunda yuridik shaxslarning davlat budjetiga bo'lgan majburiyatlari nazorat qilinmoqda.

Bugungi kunda tijorat banklari yetarli darajada texnik jihozlanganligi hamda kerakli axborot bazalariga va malakali kadrlarga egaligi banklari o'z navbatida qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy ishtirokchilaridan biri qilib qo'yilmoqda. Qimmatbaho qog'ozlar bozorida banklar bir vaqtning o'zida ham investor ham emitent sifatida qatnashmoqda. Banklarning boshqa xo'jalik subektlariga nisbatan stabil moliyaviy holatga egaligi qimmatbaho qog'ozlar bozorida operatsiyalarda qatnashishga imkon bermoqda. Respublikada tijorat banklarning qimmatbaho qog'ozlar bozorida aktiv ishtirok etishini sabablaridan yana biri banklarning nizom kapitalini oshirish sohasida o'z aksiyalarini sotishga bo'lgan intilishdir.

Bugungi kunga kelib tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlar bozorida aksiyalardan tashqari depozit va jamg'arma sertifikatlar bilan ishlashni ham yo'lga qo'yilmoqdalar. Bundan tashqari banklar o'z mijozlariga moliyaviy broker sifatida ham xizmat ko'rsatmoqda. Banklarning bunday funksiyalarni bajarishlari korxonaga tashkilotlarning qimmatli qog'ozlar bozori operatsiyalarida qatnashishlari uchun qulay sharoit yaratmoqda.

Bugungi kunda, Respublika davlat mulkini xususiy lashtirish bilan bog'liq jarayonlar keng o'rin olganligi sababli, korxonalariga tegishli, qimmatli qog'ozlar bozoriga nisbatan, davlat qimmatli qog'ozlar bozori aktiv harakat qilmoqda. Bu bozorda asosiy qatnashchilar sifatida tijorat banklari maydonga chiqmoqda. Bu bozorda tijorat banklari o'zlarining brokerlik funksiyalarini amalga oshirish bilan bir qatorda mavjud mablag'larini hech qanday tavakalchilikka bormagan holda qisqa muddatlarga joylashtirish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

2.3. Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatini tartibga solishdagi o'rni¹

O'zbekiston Respublikasi Tijorat banklari Markaziy bankdan litsenziyani olgandan so'ngina davlat qimmatbaho qog'ozlari bilan operatsiyalarni amalga oshirishi mumkin. Ularga qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalar qilish uchun, to'lov xarajatlari funksiyasini bajaruvchi qog'ozlar uchun (veksel-check) yoki pul

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

mablag'larini jamg'armalarga va bank raqamlariga jalb qilishlarini tasdiqlovchi qog'ozlar (depozit va jamg'arma sertifikatlari) uchun maxsus litsenziya olishlari shart emas.

Bugungi kunda banklarning ko'p pog'onali bo'lishi ularning tashkiliy tuzilishiga bog'liq.

Ammo, rivojlangan mamlakatlarga bir yoki ikki pog'onali bank tizimi xosdir.

Bir pogonali bank tizimi varianti mamlakatda yagona markaziy bank xali mavjud bo'lmasa yoki bitta markaziy bankdan iborat bo'lsagina rsal (haqiqatda) mavjud bo'lishi mumkin.

Ammo tsivilizatsiya darajasidagi bozor iqtisodiyoti sharoitiga ikki pog'onali bank tizimi hos. Bunda birinchi pogona banklari Markaziy bank, ikkinchi quyi pog'ona esa-tijorat banklari va kredit tashkilotlaridir.

Markaziy bank tizimi mavjud bo'lgan barcha davlatlar pul-kredit tizimining asosini tashkil qiladi. Markaziy bankning moliya bozoridagi o'rni mamlakatda bozor munosabatlarining rivojlanish darajasiga va xususiyatiga bog'liq.

Bu esa o'z navbatida ikki pogonali bank tizimini shakllanishiga asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Chunki buning tepasida Markaziy bank bo'ladi.

Ikki pogonali bank tizimining zarurli bozor munosabatlarining qarama-qarshiliklaridan kelib chiqadi. Bir tomondan, bu xususiy moliya mablag'laridan erkin foydalanish huquqini talab qiladi. Bu quyi pog'ona banklar-tijorat banklari orqali amalga oshiriladi. Ikkinchi tomondan, bu munosabatlarni ma'lum miqdorda tartibga solish nazorat qilish maqsadli yo'naltirish zarur. Bunday maxsus institut sifatida Markaziy bank yuzaga chiqadi.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek bank faoliyatini maxsus litsenziya asosida amalga oshiriladigan faoliyatdir. Biz aytganimizdagi O'zbekiston Respublikasi Tijorat banklari Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida faoliyat olib boradilar. Ularga qo'shimcha retsenziya zarur emas (faqat valuta operatsiyalaridan tashqari).

Shuni takidlash lozimki Respublika Tijorat banklarining moliyaviy holati bugungi kunda barqaror emas. Shu sababli Respublikada bir qancha banklarning litsenziyasi chaqirib olindi, bu esa ularni haqiqatda bankrotlikga uchraganligidan darak beradi.

Bank retsenziyasi chaqirib olinish jarayonidan likviditsion komissiya to'ziladi. Ular qiyin va uzoq muddatli murakkab faoliyat olib boradilar.

Kredit moliya-tizimining barqarorligining taminlash, uning alohida bo'g'inlarining birinchi navbatda tijorat banklari faoliyatini barqarorligini taminlash mamlakat markaziy bankning asosiy vazifasi hisoblanadi. Markaziy bankning yana bir asosiy vazifalaridan kredit organlarini (tizimini) faoliyatini tartibga solish va umumlashtirishdan iboratdir.

Uzoq yillar mobaynida tijorat banklari va emission banklarining bajaradigan funksiyalari qushilib ketdi. Bular qatoriga banknotlarni emissiya qilishning markazlashuvi bir qo'lda yoki bir necha banklarning qo'lda yani davlatning maxsus

qonuniy dalolatnomalari bilan qo'llab-quvvatlanadigan banklar qo'lda ushlab turishi. keyinchalik esa ular orasidan yiriklarini ajratib so'ng emissiya chiqarish huquqini berilishini, yoki alohida markaziy emission banklar deb nomlanuvchi banklarning paydo bo'lish jarayonlarini misol qilib keltirish mumkin.

Turli mamlakatlarda Markaziy banklarga turli funksiyalarni belgilab berilishi mumkin. Lekin Markaziy bank doimo Davlat va bank belgilarini o'zida mujassamlashtirilgan o'zida Davlatning tartibga soluvchi organi bo'lib qoladi.

Mamlakatning Markaziy Banki davlat bank tizimining asosiy qismi bo'lib hisoblanadi. Markaziy bank birinchi urinda davlat va iqtisodiyot o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Ammo Markaziy bank o'z oldiga foyda olishni maqsad qilib qo'ymaydi.

Markaziy bank funksiyalari uzoq yillar mobaynida deyarli o'zgarmay aniq modifikatsiyalangan ko'rinishga egadir.

Turli iqtisodiy adabiyotlarda va o'quv darsliklarida Markaziy bank funksiyalari turlicha talkin qilinadi.

Masalan V.M. Usoskinining fikriga ko'ra Markaziy bank funksiyalariga:

- kredit pullari (banknotlar) emissiyasi;
- banklar uchun va boshqa kredit tashkilotlari uchun turli xizmatlarni amalga oshirish;
- hukumatning moliyaviy agenti funksiyasi;
- markazlashgan oltin-valuta zahiralarni saqlash;
- pul-kredit siyosati tadbirlarini o'tkazish kabilar kiradi.

"Moliya, pul muomalasi, kredit" kitobining mualliflari fikricha Markaziy bankning asosiy funksiyasi: - "muomalaga kredit pullari - banknotalarni chiqarish va pul muomalasini tartibga solishdan iboratdir".

Shunday qilib, Markaziy banklar - "banklar banki"ga aylantirib yuborildi, yani ularning mijozlari bo'lib tijorat banklari hisoblanadilar. Markaziy banklar o'zlarining joriy (depozit) raqamlarida tijorat banklarining pul mablag'larini aks ettiradilar, ularning naqd pullarini tuldirishga bog'liq operatsiyalarni amalga oshiradilar, tijorat banklariga kreditlar beradilar. Markaziy banklar ko'p hollarda Davlatning banklari hisoblanadilar. Shu bilan barcha emission banklarning yana bir asosiy funksiyalariga ochiq bozordagi operatsiyalar va deviz operatsiyalari kiradi. Ular davlatning qimmatbaho qog'ozlarini sotish va olish, xorijiy valutilarni hamda milliy valuta kurslarini ushlab turish maqsadida sotadi va sotib oladi.

Lekin, umuman olganda Markaziy banklar tomonidan bajariladigan operatsiyalar quyidagi turt guruhga (turga) bo'linadi:

1. Banknotlarning monopol emissiyasini amalga oshirish;
2. Markaziy bank- banklar banki hisoblanadi;
3. Markaziy bank- hukumat bankiri hisoblanadi;
4. Markaziy bank pul- kreditni tartibga soladi va bank nazoratini amalga oshiradi.

Markaziy banklarga davlat vakili sifatida qonuniy tarzda banknotalarni monopol ravishda emissiya qilish binktirilgan, yani umummilliy kredit pullarini bosib chiqarish yuklatilgan. Tarkidlash kerakki, sanoati rivojlangan mamlakatlarda banknotalar pul massasining sezilarsiz qismini tashkil etadi, shuning uchun Markaziy bankning

monopol emissiya funksiyasi birmuncha pasaytirilgan. Biroq banknotalarni chiqarish funksiyasi mamlakatdagi pul zahiralarni tashkil qiluvchi. chakana pul muomalasini naqd banknotalar bilan taminlash va kredit tizimini likvidligini taminlash vositasi hisoblanadi. Bu funksiyalar naqd pul muomalasi ulushi sezilarli bo'lgan mamlakatlarda katta ahamiyatga egadir.

Markaziy bank bevosita tadbirkorlar va aholi bilan hech qanday faoliyat olib bormaydi. Uning asosiy mijozlari bo'lib tijorat banklari hisoblanadi. Tijorat banklari Iqtisodiyot va Markaziy bank orasida (o'rtasida) vositachi sifatida faoliyat ko'rsatadilar. Markaziy banklar banki sifatida tijorat banklarining zahiralarni saqlaydi, jumladan, majburiy zahira talablari shaklidagi pul mablag'larini saqlaydi, ularning kreditorlari sifatida ishtirok etadi. tijorat banklarining Markaziy bankda ochadigan hisob varaqlari orqali (O'zbekiston Respublikasi hisob-kassa markazi) mamlakat miqyosida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiradilar, banklar va boshqa kredit institutlari ustidan nazoratni olib boradilar.

Yuqorida aytib o'tilganlardan, umuman olganda, Markaziy bankning barcha funksiyalari o'zaro bog'liqdir. Davlatga kredit berish orqali, Markaziy bank kredit muomala vositalarini yaratadi. Hukumatning majburiyatlarini chiqarish va qoplash orqali, u ssuda foiziga ta'sir ko'rsatadi. Sanab o'tilgan funksiyalari orqali Markaziy bank o'zining asosiy mamlakat pul-kredit tizimini tartibga solish funksiyasiga asos yaratadi va iqtisodiyotni tartibga soladi.

Markaziy bankning pul-kredit siyosati umumiy iqtisodiy infratuzilmalarni tartibga solishning, bozor konyukturasini yuqori darajada ushlab turish, bandlikka ta'sir o'tkazish, inqirozli tushumlarni oldini olishning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib pul-kredit siyosati muomaladagi pul mablag'lari miqdorini, bank kreditlari hajmini, foiz stavkalarini, valuta kurslarini, to'lov balansini va o'z navbatida bevosita mamlakat iqtisodiyoti holatini o'zgartirish uchun yo'naltirilgan tadbirlar majmuasidir.

2.4. Bank xizmatlari bozorida raqobatni rivojlantirish muammolari¹

Jahon banklari ish faoliyatida axborotlarni sotish va moliyaviy maslahatlar kabi xizmatlar ham keng o'rin olgan. Bizning oldimizda turgan masalalardan biri ham sohani o'rganishdir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida barqaror va samarali ishlovchi bank tizimini yaratish mustaqillikning birinchi kunlaridan O'zbekistonda yuritilayotgan iqtisodiy siyosatning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'ldi.

"O'zbekistonning moliyaga doir yordamchi tarmoqlarini, mamlakatning bank tizimini takomillashtirish biz uchun birinchi navbatdagi vazifadir"², - deb etirof etgan edi Prezident I. Karimov. Chunki Mustaqillik e'lon qilingunicha mamlakatda mustaqil bank tizimi mavjud emas va mavjud bank muassasalari sobiq ittifoq bank tizimining tarkibiy qismi hisoblanardi.

¹ O'sha yerga qaralsin.

² Каримов И.А. Биздан обод ва озод ватан қолсин. 2-том. -Т.: "Ўзбекистон", 1996.

Bank tizimida yuzaga kelayotgan holatlar, bugungi kunda bank menejmenti va marketingini yanada rivojlantirishni talab qilmoqda. Banklar sonini ko'payishi bu raqobatning kuchayishidir.

Ma'lumki, rivojlangan mamlakatlarning aksariyatida iqtisodiyotni boshqarish borasida boy tajriba to'plangan. Shu tajriba asosida boshqaruv sohasi rahbarlari va mutaxassislarining yangi avlodini tarbiyalash respublikamizda ham tobora keng yoyilmoqda.

Jahon bank tizimida ro'y berayotgan tub o'zgarishlar, MDH mamlakatlari bank tizimiga ham tobora ko'proq ta'sir ko'rsatayotir. Xo'sh, gap qaysi o'zgarishlar to'g'risida bormoqda?

Birinchidan, bu o'zgarishlar to'lovlarning yangi integratsiya vositalarini yuqori sur'atlar bilan shakllantiradigan bank operatsiyalarini komputerashtirishning texnologik inqilobi bilan bog'liq. Bu jarayonlar talaygina moliyaviy xarajatlar talab qiladi, bank ishi qimmatlashadi, biroq uning samaradorligi va uning tezkorligi oshadi, bu esa xarajatlar o'sishini qoplaydi.

Ikkinchidan, bank ishida o'sib borayotgan raqobat banklarning ko'shilib ketishiga olib keladi, bu esa sarmoyalar bozorida va iqtisodning investitsiyalar sohasida yangi sharoitlarni vujudga keltiradi. O'zbekistonning bank tizimi unga kam quvvatli talay banklar kirganligi sababli, yaqin vaqt ichida bu ta'moyilning ta'sirini boshdan kechiradi. Bu hodisaga respublika bank xizmati bozorida anchagina raqobatbardosh va samarali bo'lgan chet el banklarining paydo bo'lishi ham yordam beradi.

Uchinchidan, bu an'anaviy bank xizmatlari bozoriga tobora shaxdam odimlar bilan kirib kelayotgan bankdan tashqari tuzilmalar bilan raqobatning kuchayishi. Jumladan, aholiga kredit kartochkalari bilan xizmat ko'rsatish sohasida turli xildagi tijorat to'zilmalari faoliyat ko'rsata boshlaydilar.

To'rtinchidan, bank ishlariga bu xizmatlarning ko'p sonli iste'molchilari ta'siri ortadi. Iste'molchi operatsiyalarining tezligi va sifati, hisob-kitoblarning qo'layligi, mijozlarning ehtiyojlariga o'tkazish-e'tibor qaratilishiga nisbatan banklarga tobora qattiq talablar boshlaydi. Bank tizimi hozir hal qilinishi qiyin bo'lgan dilemmaning keskinlashuvi sharoitida turibdi. Qo'yilmalarni jalb qilishda banklar ekspansiyasi va omonatchilarni zararlardan kafolatlash o'rtasida asosiy muvozanatsizlik mavjud. Kafolatlar moliya institutlariga qo'shimcha qo'yilmalarni jalb qilish imkonini beradi. qo'yilmalar faoliyatining omonatchilar tomonidan boshqarilmasligi esa, banklarga bu qo'yilmalardan foydalanishda keng imkon yaratib beradi. Bu ikki omilning o'zaro uygunligi kreditlash hajmlarining o'sishi uchun sharoit yaratadi. Biroq bu boshqarilmaslik kuchayishi bilan xavf-xatar va kompensatsiya o'rtasidagi muvozanatsizlik ortadi. Shuning uchun ham bank tizimini rivojlantirish va boshqarishga nisbatan samarali siyosat olib borish zarur.

Bu vazifalarning barchasi bank menejmenti bilan bog'liqdir.

Menejment - tashkil etish va boshqarishning tizimini to'g'riroq olib borishi haqidagi ilmiy bilimdir. Menejment tushunchasi va uning iqtisodiy mohiyati turlicha tushuniladi. Qisqa ma'noda menejment so'zi - jamoani tashkil qilish va boshqarish bilan bog'liq bo'lsa, keng ma'noda menejment - bank faoliyatini va uning ishchilarini shakllantirishni boshqarish tushuniladi.

Menejment asosini-inson omili, o'z ishini biluvchi, shaxsiy hamda jamoa

mehnat faoliyati tashkil etadi. Bu borada boshqaruvchi - kasbiy bilimga va shaxsiy sifatlariga: yuqori bilimli, o'ylash qobiliyati chuqur va zehni, xavfli boshqara oladigan hamda rejalashtirgan ishlarni qo'rkmasdan amalga oshira oladigan shu bilan birga jamoasi orasida yetakchilik qila oladigan shaxs bo'lishi shartdir.

Menejmentning asosiy maqsadi boshqarishning ratsional usuli orqali foyda olishdir. Lekin respublikamizning hozirgi iqtisodiy sharoitida bank menejmentining asosiy maqsadi faqatgina foyda olish emas, balki jamiyatning ijtimoiy iste'mol talablarini qondirishdan ham iboratdir. Oxirgi yillarda bank menejmentining maqsadlariga - jamoaning ijtimoiy muammolarini ham hal qilishdan iborat bo'lgan masalalar turibdi. Busiz inson o'z potensialini namoyish eta olmaydi va mehnat qila olmaydi.

Shu bilan bank menejmentining yana bir xususiyati bank biznes xususiyatiga bevosita bog'liqdir. Bank biznesi boshqa tarmoqlarga karaganda uning farqi maxsus "tovar" "pul" bilan faoliyat ko'rsatishidir. Yuqoridagilarni hisobga olgan holda bank menejmentining o'ziga xos xususiyatlarni va maqsadlarini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir. Bu xususiyatlarga:

-pul bozori sharoitida xo'jalik subyekti sifatida bank ishini rentabelligini ta'minlash;

-kreditor va jamgarmachilar qiziqishini ta'minlash maqsadida, bankni ishonchli sherik sifatida uning balansi likviditligini ta'minlash;

-bank mijozlariga ko'rsatilayotgan xizmatlarini hajmi, turi, sifatini yaxshilagan holda ular orasidagi aloqalarni doimiyligini ta'minlash uchun mijozlar talablarini maksimal qondirish;

-jamoaning ishlab chiqarish, tijorat hamda ijtimoiy muammolarni birgalikda hisobga olgan holda hal qilish;

-mutaxassislarning potensialidan to'laroq foyda olish maqsadida ularni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularni joylariga qo'yish.

Bu maqsadlarga erishish uchun bank menejmenti miqdoriy va sifat hamda ijtimoiy ko'rsatkichlarga tayanadi.

Miqdoriy ko'rsatkichlar bank menejmentining barcha sohalariga tegishlidir. Miqdoriy ko'rsatkichlarga: bank mijozlari va raqamlari soni, depozit hajmi, kredit qo'yilmalri, operatsiya va xizmatlar hajmi va boshqalar misol bo'la oladi.

Sifat ko'rsatkichlariga esa bankning daromad va xarajat ko'rsatkichlari mablag'larning aylanish tezligi, operatsiyalarni amalga oshirish xarajatlari va mehnat hajmi, hujjatlarni qayta ishlash kabilar kiradi. Hozirgi kunda bu masalalar kundankunga hal qilib borilmoqda. Axborot tizimi, elektron to'lov tizimi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bank menejmentining ijtimoiy ko'rsatkichlarini uch guruhga ajratib ko'rish mumkin. Bular:

-jamoa a'zolarining kasbiy tayyorgarligi;

-ularning mehnatga munosabati;

-ijtimoiy muammolarni farq qilish darajasi.

Bank menejmentining asosiy xususiyatlaridan yana biri, bu mas'ul masalarni hal qilishda jamoa usulining mavjudligidir. Hozirgi davrda bank menejmentining aniq yo'nalishi qanday? Ularni ikkita yirik yo'ralishga ajratish mumkin. Birinchi guruh savollariga,

bankni ixtivorida bo'lgan iqtisodiy muammolarni boshqarisini tashkil etish ikkinchi guruh savollariga esa bank jamoasini boshqarishni tashkil etishdan iboratdir.

Bularning har biri alohida yo'nalishlardan iborat. Lekin biz ularning har birini alohida-alohida ko'rib chiqa olmaymiz. Ammo ba'zi burari bilan tanishib o'tishga harakat qilamiz.

Bank marketingi - bu bozorda bo'layotgan jarayonlarni to'la hisobga olgan holda kompaniya va firma faoliyatini bajarish va tashkil etish tizimidir. Bank marketingi esa shu ma'lum bir regionda va regiondan tashqarida bank xizmatlariga bo'lgan talab va taklifi o'rganish, bank xizmatlariga bo'lgan talabni boshqarish va qondirish, turli banklar tomonidan amalga oshirilayotgan bir turdagi operatsiyalar xarajatini taqqoslash, reklamani amalga oshirish tizimidir.

Bank marketingi birinchi navbatda bankning potensial mijozlarini qidirib topishini bildiradi. Bank mijozni hamda o'zining iqtisodiy potensialini birgalikda qo'shib o'rganadi. Bank xizmatini yangi turlariga bo'lgan talabni o'rganish hozirgi zamon banklarining eng dolzarb masalasidir. Oxirgi yillarda bank muomolasiga kiritilgan, Faktoring, lizing, ishonch (trast), vositachilik xizmatlari va ularga bo'lgan talabni o'rganib chiqish shular jumlasiga kiradi. Tijorat banklarining mashhat xizmati, qimmatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalari ham bundan mustasno emasdir.

Bankning o'z marketing xizmatini olib borishi bir necha usullariga ega. Bularning eng birinchisi hamda oddiy miqozlar bilan olib boriladigan bevosita olib boradigan muloqatdir. Mijozni ham bank ishchisini moddiy tomonidan ragbatlantirilishi bu vazifani hal qilishning asosiy mezonlaridan biridir. Mijozlar bilan muloqot qilish uslubiga ko'ra bank marketingi ikki turga, aktiv va passivga bo'linadi¹.

Aktiv marketing o'z ichiga:

-to'g'ri marketing, telefon, pochta va televideniye ni o'z ichiga olgan marketingni;

-telemarketing, ya'ni yangi bo'limdan ko'ra iqtisodiy samaradorligi yuqori bo'lgan marketingni;

-konferensiyalar o'tkazish orqali bank xizmatlarini reklama qiluvchi marketingni;

-aholining keng ommasini so'roqqa to'tish orqali o'rganiladigan gap marketingni;

-bankda tashkil topadigan fokus-guruhlarining tashkiliy diskussiya bahslishuv guruhlari marketingi;

-mijoz bilan bevosita muloqotda bo'lgan marketingni oladi.

O'z navbatida passiv marketing esa matbuotda bosib chiqarish yo'li bilan bank xizmatlarini reklama qilish usuliga bo'linadi. Bank marketingining tashkiliy qismlari bo'lib:

Axborotni to'plash (bozorni o'rganish uchun);

Tovarni o'rganish va bahosini aniqlash (tovar-baho);

Xizmatlarni jo'natishni (sotishni) tashkil etish kabilar hisoblanadi.

¹ Лаврушин, О. В. и др. Банковское дело. - М.: Ф и С 2003

Qisqa xulosalar

Bank tizimi - tashkiliy tuzilma sifatida yirik tizim bo'lib - mamlakatning iqtisodiy tizimiga kiradi. Menejment - tashkil etish va boshqarishning tizimini to'g'riroq olib borishi haqidagi ilmiy bilimdir. Menejment so'zi - jamoani tashkil qilish va boshqarish bilan bog'liq bo'lsa, keng ma'noda menejment - bank faoliyatini va uning ishchilarini shakillantirishni boshqarish tushuniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. "Bank" tushunchasi va uning iqtisodiy mohiyati
2. Banklar - xo'jalik yurituvchi korxonalar sifatida
3. Bozor iqtisodiyotida kreditning ijtimoiy funksiyalari xususiyatlari¹
4. Markaziy bank funksiyasi
5. Bank aksioner tashkiloti sifatida
6. Bank tizimi nima?
7. O'zbekiston tijorat banklarida menejmentni rivojlantirish².
8. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi holati va rivojlanish istiqbollari³.
9. Banklarning operatsiyalari va ularning tuzilishi
10. Aholi pul daromadlari va xarajatlarini muvozanatlashtirish muammolari⁴.

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаев Ё., Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Т.: 2003.
2. Жарковская Е. Банковское дело. Курс лекций. М.: "Омега-Л". 2003.
3. Лаврушин О.И. и др. "Банковское дело". М. Ф и С. 2003.
4. Тожиев Р., Жумаев Н. Марказий банкининг монетар сиёсати. Т.: ТДИУ. 2002.
5. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>
6. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. Т.: 2005.

² O'sha yerga qaralsin

³ O'sha yerga qaralsin

⁴ O'sha yerga qaralsin

III BOB
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANKLARIDA RAQAMLARNI (HISOB
VARAQLARINI) OCHISH, YOPISH VA QAYTA
XUJJATLASHTIRISH TARTIBI

3.1. Bank raqami tushunchasi, ularning turlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xalq ho'jaligini rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri - pul aylanishini to'g'ri va aniq tashkil qilishdan iborat, chunki bozor iqtisodiyoti tovar-pul munosabatlarining holati va taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Korxonalar va tashkilotlar o'zlarining xo'jalik faoliyatlarini jarayonida doimo bir-birlari bilan aloqada bo'ladilar. Ular o'rtasida tovar ayriboshlash jarayoni pul va pulli hisob kitoblar yordamida amalga oshiriladi. Tovar ayriboshlashning o'zi esa pul aylanishining moddiy asosi bo'lib hisoblanadi, uning asosida boshqa pulli munosabatlar vujudga keladi. (Soliq organlari. Pensiya fondi, bank muassalari va boshqalar).

Banklar korxonalar va tashkilotlar o'rtasida doimiy ravishda bo'ladigan aloqalarini boshqarish hamda amalga oshirish maqsadida ularga hisob varag'lari ochadilar. Bu hisob varag'lari O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan chiqarilgan yo'riqnomaga asosan olib boriladi. Bu yo'riqnomada -mijozlar-yuridik yoki jismoniy shaxslar, shuningdek ularning hisobvaraqlar ochish va yuritish, hisob-kitob, kredit hamda kassa operakiyalarini bajarish va omonatlar qo'yish borasidagi bank xizmatlaridan foydalanadigan qonuniy vakillari sifatida berilgan.

Rezidentlar - O'zbekiston Respublikasida doimiy turar joyga ega bo'lgan, shu jumladan vaqtincha O'zbekiston Respublikasidan tashqarida yashayotgan jismoniy shaxslar, shuningdek O'zbekiston Respublikasida joylashgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tuzilgan va ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslar, shu jumladan, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalar hamda O'zbekiston Respublikasining immunitetiga va diplomatik imtiyozlariga egabo'lgan xorijlikdi plomatiksavdo vaboshqarasmiy vakolatxonalar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi korxonalar va tashkilotlarining chet eldagi xo'jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shugullanmaydigan o'zga vakolatxonalaridir¹.

Norezidentlar - xorijda muqim turar joyi bo'lgan, shu jumladan, vaqtincha O'zbekiston Respublikasida yashayotgan jismoniy shaxslar, shuningdek O'zbekiston Respublikasida joylashgan bo'lib, immunitet va diplomatik imtiyozlardan foydalanadigan chet el diplomatik savdo ham da boshqa rasmiy vakolatxonalarini, xalqaro tashkilotlar va ularning filiallari, shuningdek xo'jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan o'zga tashkilot va firmalarning vakolatxonalaridir².

Bank hisobvarag'i - bank hisobvarag'i shartnomasini tuzish orqali bank mijoz (hisobvaraqqasi) hisob-varag'iga kelib tushgan pul mablag'larini qabul qilish va kiritib mijozning hisobvarag'idagi tegishli mablag'larni o'tkazish va berish hamda hisobvaraqq bo'yicha boshqa operakiyalarni amalga oshirish to'g'risidagi farmoyishlarni bajarish vazifasini o'z zimmasiga olishi natijasida bank bilan mijoz o'rtasidagi vujudga keladigan munosabatlaridir³.

¹ Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобига доир меъёрий ҳужжатлар тўплами -Т.: "Ўзбекистон". 2003.

² O'sha yerga qaralsin

³ O'sha yerga qaralsin

Bank hisobvaraqlari quyidagi turlarga bo'linadi:

- a) talab qilib olinguncha (asosiy va ikkilamchi) depozit hisobvaraqlar;
- b) jamg'arma depozit hisobvaraqlar;
- v) muddatli depozit hisobvaraqlar;
- g) depozit hisobvaraqlarning boshqa turlari (akkreditivlar bo'yicha muddatsiz foizsiz depozitlar va shu kabilar);
- d) ssuda hisobvaraqlari.

3.2. Bank raqamlarini ochish tartibi

Yuridik va jismoniy shaxslar o'zlariga hisob-kitob va kassa xizmatlarini ko'rsatish uchun banklarni mustaqil ravishda tanlaydilar hamda bir yoki bir necha banklarda milliy va xorijiy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar hamda depozit hisobvaraqlarning boshqa turlarini ochish huquqiga egadir.

Xo'jalik yurituvchi subyektning birinchi marta milliy valutada ochgan talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'i uning asosiy hisobvarari hisoblanadi.

Mijozlar qonunchilik asosida bir yoki bir necha banklarda ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlari ochishlari mumkin.

Tadbirkorlik subyektlari (yuridik shaxsni tashkil etgan holda va tashkil etmagan holda faoliyat ko'rsatadigan) tomonidan milliy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim kilinadi:

- a) hisobvaraqlar ochish to'g'risida ariza;
- b) davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risidagi guvoxnomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr qo'yilgan varaqcha.

Tadbirkorlik subyektini bo'lmagan rezident yuridik shaxslar, jumladan, byudjet tashkilotlari tomonidan milliy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim kilinadi:

- a) hisobvaraqlar ochish to'g'risida ariza;
- b) soliq organlari tomonidan soliq to'lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to'g'risidagi guvoxnomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

Nerezident shaxslarga (jismoniy shaxslar bundan mustasno) milliy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish, bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinishi bilan amalga oshirildi:

- a) hisobvaraqlar ochish to'g'risida ariza;
- b) agar qonunchilikda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, soliq organlari tomonidan soliq to'lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to'g'risidagi guvoxnomaning nusxasi;
- v) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

Kredit shartnomasi kuchga kirgandan so'ng, keyingi ish kunidan kechiktirmasdan bank rahbari yoki rahbar tomonidan vakolat berilgan kredit bo'limining xodimi kreditning muddati va foiz stavkasini ko'rsatgan holda, mijoz uchun ssuda ochish to'g'risida buxgalteriyaga farmoyish beradi.

Farmoyishga asosan keyingi ish kunidan kechiktirmasdan mijozga ssuda hisobvaraqlar ochiladi.

Banklarning vakillik hisobvaraqlaridagi quyidagilarga bo'linadi:

- a) rezident banklardagi vakillik hisobvaraqlari;

- b) nerezident banklardagi vakillik hisobvaraqlari;
- v) O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi majburiy zahira hisobvarag'i;
- g) banklarning boshqa depozit hisobvaraqlari.

Yangi tashkil etilayotgan bank ta'sis badallarini yig'ish uchun istalgan bankda vaqtinchalik talab kilinguncha (mablag' yigish uchun) depozit hisobvarag'i ochishi mumkin.

Tijorat bank milliy valutada vakillik hisobvarag'i ochish uchun quyidagilarni taqdim qiladi:

- a) hisobvaraq ochish to'g'risida ariza;
- b) soliq to'lovchining identifikatsiya raqami berilganligi to'g'risida guvoxnoma nusxasi;
- v) bank operakiyalarini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan berilgan lisenziyaning nusxasi;
- g) statistika organlari tomonidan berilgan korxon va tashkilotning yagona davlat ro'yxatiga kiritilganligi to'g'risida guvoxnoma nusxasi;
- d) imzolar namunalari va muhr izi qo'yilgan varaqcha.

Nerezident banklar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida va O'zbekiston Respublikasining vakolatli banklarida vakillik hisobvaraqlarini ochish uchun quyidagilar taqdim qilinadi:

- a) ixtiyoriy shaklda hisobvaraq ochish to'g'risida ariza;
- b) imzolar va muhr izi namunalari.

3.3. Tijorat banklari bilan mijozlar o'rtasidagi shartnoma munosabatlarini rivojlantirish¹

Nomi o'zgartirishda, mijoz bankka ro'yxatdan o'tkazuvchi organ tomonidan berilgan nomi o'zgartirilganligini tasdiqlovchi hujjatning nusxasini taqdim qiladi.

Yuridik shaxs tugatilayotganda, uning bank hisobvaraqlari tugatish komissiyasining tasarrufiga o'tadi. Bunday holda, bankka tugatish komissiyasining amal qilish muddati ko'rsatilgan korxonani tugatish to'g'risidagi qarori hamda tugatish komissiyasining imzolar namunalari qo'yilib, tasdiqlangan varaqcha taqdim qilinadi.

Mijozning asosiy hisobvarag'ini boshqa bankka o'tkazish uning arizasiga asosan hisobvaraqlarning qoldig'i tasdiqlanishi va chek daftarchalari qaytarilishi bilan amalga oshiriladi. Bunda ushbu mijozning ikkilamchi hisobvaraqlari yopilmaydi.

Hisobvaraq bo'yicha operatsiyalar faqat hisobvaraq egasining farmoyishiga ko'ra yoki hisobvaraqdagi pul mablag'lari surishtiruvchi, tergovchi qarori bo'yicha yoxud sud ajrimiga ko'ra xatlanganda, shuningdek qonunda ko'zda tutilgan boshqa hollarda, to'xtatib qo'yilishi mumkin.

Xo'jalik yurituvchi subyektning asosiy hisobvarag'i yopilayotganda, oldindan u bilan bo'lgan barcha hisobvaraqlar yopiladi.

Bank hisobvarari shartnomasi hisobvaraq egasining arizasiga yoki bankning talabiga ko'ra bekor kilinadi.

Bankning talabiga ko'ra bank hisobvarag'i shartnomasi sud orqali quyidagi

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иктисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

hollarda bekor qilinishi mumkin:

1) mijozning hisobvararida saqlanayotgan pul mablag'lari summasi bank kridalarida yoki shartnomada ko'zda tutilgan eng kam miqdordan oz bo'lsa. agar bundani summa bank tomonidan bu haqda mijozni ogohlantirgan kundan boshlab bir oyda tiklanmasa;

2) bank hisobvarari shartnomasida boshqa muddatda nazarda tutilgan bo'lmasa, ushbu hisobvaraqa bo'yicha bir yil davomida operatsiyalar amalga oshirilmagan bo'lsa.

Hisobvaraqdagi pul mablag'larining qoldig'i mijozning tegishli yozma arizasi olingandan keyin, kechi bilan yetti kun ichida, mijozga beriladi yoki uning ko'rsatmasiga muvofiq, boshqa hisobvaraqa o'tkaziladi.

Korxonalar olti oy mobaynida (savdo va savdo-vositachilik uch oy mobaynida) bank hisobvaraqlari bo'yicha pul operatsiyalarini o'tkazish bilan moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirmagan hollarda, dehqon va fermer xo'jaliklari bundan mustasno, banklar korxonalarning hisobvaraqlarini yopishlari va hisobvaraqlar yopilgan sanadan boshlab, um ish kuni mobaynida, u hisobga qo'yilgan joydagi soliq xizmati organiga axborot berishlari lozim.

3.4. Hisob-kitoblarning asosiy va iqtisodiy mazmuni

Pulli munosabatlarda pul shakllaridan foydalanish xususiyatlari va to'lov usullariga ko'ra pul aylanishi naqd pulli va naqd pulsiz aylanishga bo'linadi.

Chakana savdo aholiga pullik xizmat ko'rsatish asosan naqd pulda amalga oshiriladi. Bundan tashqari naqd pulli aylanishlarga communal, Xizmatlar uchun to'lovlar, ishchi va xizmatchilarga ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlarni to'lash, sug'urta tashkilotlariga badallar to'lash uy-joy ko'rilishi va boshqa maqsadlar uchun aholi tomonidan olingan kreditlarni qaytarish va boshqa to'lovlar kiradi. Naqd pul aylanishi umumiy pul oborotining taxminan 10 foizini tashkil etadi.

Xalq ho'jaligida bo'ladigan pul aylanishining 80-90 foizi naqd pul ishlatmasdan, naqd pulsiz hisob-kitob shakllari asosida olib boriladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar deganda, korxon va tashkilotlarning tovar ayriboshlash, xizmat ko'rsatish va tovarsiz operatsiyalar bo'yicha bir-biriga bo'lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlatmasdan pul mablag'larini hisobvaraquadan ikkinchi hisobvaraqa o'tkazish orqali amalga oshirilish tushuniladi. Naqd pulsiz pul aylanishi yalpi ijtimoiy mahsulotni ishlab chiqarish jarayonida sodir bo'ladigan munosabatlarini o'zida aks ettirishga ko'ra ikki qismga bo'linadi:

1. Tovar operatsiyalari bo'yicha pul aylanishi.

2. Moliyaviy majburiyatlar bo'yicha pul aylanishi.

Birinchi guruhga tovarlarni sotish, xizmatlar ko'rsatish va kapital ko'ril ish jarayonidagi hisob-kitoblarni aks ettiruvchi pul aylanishi kiradi ikkinchi, ya'ni moliyaviy majburiyat guruhiga esa byudjetga to'lovlar, ya'ni foydadan to'lanadigan soliq, qo'shilgan qiymat soligi va boshqa majburiy to'lovlar hamda byudjetdan tashqari fondlar, bank ssudalarini qaytarilishi, kredit uchun foizlarning to'lanishi, sug'urta kompaniyalari bilan hisob-kitoblar kiradi.

Naqd pulsiz pul aylanishi pulli munosabatlar ishtirokchilarining joylashuviga qarab bir shahar ichidagi va shaharlararo pul aylanishiga bo'linadi. Bir shahar ichidagi pul aylanishi bir hisob markaziga qarashli banklar o'rtasidagi hisob-kitoblar majmuini bildiradi. Shaharlararo pul aylanishi esa turli hisob markazlariga qarashli banklar o'rtasida amalga oshiriladigan hisob-kitoblar yigindisidir. Lekin respublikamizda bank tizimining

rivojlanishi, "elektron to'lovlar" tizimiga o'tish natijasida hisob-kitoblarda ishtirok etuvchi subyektlarning joylashuviga qarab ikkiga bo'lish maqsadga muvofiq bo'lmay qoldi. Chunki hisob-kitoblarda qatnashuvchi subyektlar qaysi hududda joylashganidan qat'iy nazar, to'lovlar bir necha soatda, hattoki bir necha daqiqada o'tkaziladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil etishda bir qator tamoyillarga asoslaniladi⁶. Bu tamoyillar quyidagilar:

1. Har bir xo'jalik subyekti o'z pul banklarda ochilgan depozit hisobvaraqlarda saqlashlari lozim. Korxonalar va tashkilotlar o'zaro hisob-kitoblarni bevosita bankdagi hisobvaraqlar orqali amalga shart, qaysi bankda hisobvaraqlar ochilishni mijozlarning o'zlari tanlaydilar.

2. Hisob-kitoblarni to'lovchining roziligi bilan uning topshirig'iga asosan depozit hisobvaraqdagi mablag'i evaziga amalga oshiradi. Korxonalar bank kreditidan foydalanish huquqiga ega bo'lsa, to'lovlar bank krediti hisobidan amalga oshiriliishi mumkin.

3. To'lovlar belgilangan to'lovlar ketma-ketligi asosida bajariladi.

4. Xo'jalik yurituvchi subyektlar hisob-kitob shakllarini mustaqil tanlag'ulari va uni shartnoma orqali mustahkamlab ko'rishlari mumkin.

5. Tovar yetkazib beruvchi korxonalar hisobvaraqlarida pul mablag'lari mazkur mablag'larning mol sotib oluvchi korxonalar hisobvaraqlarida o'chirilgandan so'ng o'tkazib beriladi.

6. To'lovni kafolatlash maqsadida yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovar yoki ko'rsatilishi lozim bo'lgan xizmat qiymatining 15% oldindan to'langanidai so'ngina tovarlar jo'natiladi yoki xizmatlar ko'rsatiladi.

3.5. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning tahlili

Hisob-kitoblarni amalga oshirishda yuqorida sanab o'tilgan tamoyillarga amal kilinmas ekan, bu holat hisob-kitob munosabatlarida qatnashuvchi tomonlarning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblarni "O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish to'g'risida" 1998 yil 27 iyunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida olib boriladi. Nizomga asosan naqd pulsiz hisob-kitoblarni qonunda ko'zda tutilgan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan qabul qilingan quyidagi shakllar orqali amalga oshiradilar:

- To'lov topshiriqnomalari;
- To'lov talabnomalari;
- Akkreditivlar;
- Inkasso topshiriqlari;
- Tijorat banklarining hisob-kitob cheklari;
- Elektron hisob tizimi.

To'lov topshiriqnomasi bu to'lovchi korxonaning uning bankdagi depozit hisobvaraqlaridan pul mablag'larining ma'lum bir summasi boshqa mijozning hisobvaraqlariga o'tkazish haqida o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka bergan yozma topshirig'idir. To'lov topshiriqnomalari orqali quyidagi to'lovlar amalga oshiriladi:

- tovarlar to'lovlar uchun hisob-kitoblarni;

⁶ Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида низоми -Т.: "Ўзбекистон", 2003.

- notovar operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblar;
- Mar'aziy bankning me'yoriy hujjatlarida ko'zda tutilgan bo'lsa, bank ssudalari va unga ko'shilgan foizlarni qoplash uchun mablag' o'tkazish;

- **Hukumat qarorlari va bank qoidalarida belgilangan hollardagi bank to'lovlari.**

Ilgari to'lov topshiriqnomalari rasmiylashtirilgan kundan boshlab 10 kun ichida bankka topshirilishi mumkin bo'lib, shu davr ichida haqiqiy bo'lib hisoblanar edi. "Naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish to'g'risida"gi yangi Nizomga asosan to'lov topshiriqnomasi rasmiylashtirilgan kun bankka taqdim etilishi lozim ya'ni topshiriqnomaning sanasi uni bankka taqdim etilgan kun bilan topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi. Lekin byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarni bo'yicha to'lovlar bundan mustasno.

To'lov topshirig'nomasining barcha rekvizitlari tuldirilgandan so'ng, topshiriqnomaning alohida ajratilgan pastki qismiga to'lovchi korxonaga rahbari va bosh. buxgalterining imzosi hamda muhr izi quyiladi. Ushbu muhr va imzolar to'lov topshirig'ining faqat birinchi asl nusxasiga quyiladi.

Korxonalardan hujjatlar qabul qilish, shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, butun kun davomida bankning mijoz bilan ishlash vaqtidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bunda operatsion kun davomida bank tomonidan korxonalardan qabul qilingan hujjatlar shu kunning o'zidayok ijro qilinadi. Bundan tashqari, to'lovchi korxonaning depozit bo'yicha ochilgan hisobvarag'ida hujjatda ko'rsatilgan summami to'lashga yetarli pul mablag'lari borligini aniqlaydi. Agar to'lov topshirig'i va to'g'ri rasmiylashtirilib, uni to'lashga yetarli pul mablag'lari bo'lsa, mas'ul ijrochi topshiriqnomadagi barcha ma'lumotlarni dasturiy yo'l bilan komputer orqali bankning elektron to'lovlarni amalga oshiruvchi hisoblash markaziga o'tkazadi. Ertasi kun etalabdan kechikmagan muddatda bank balansi chiqarilgandan keyin hujjatning birinchi nusxasi bankning kundalik yigma jildiga tiqladi. Belgilangan tartibda avval joriy arxivda, bir yil o'tgandan so'ng umumiy bank arxiviga topshiriladi. To'lov topshiriqnomasining ikkinchi nusxasi esa mijozning hisobvarag'idan kuchirma bilan birgalikda operatsiyalar o'tkazilganligini tasdiqlovchi hujjat sifatida mijozga qaytarib beriladi.

Elektron to'lovlar tizimi orqali olingan elektron to'lov topshiriqnomalari mablag'larni oluvchi bankda ikki nusxada qog'ozga chiqariladi. Topshiriqnomaning birinchi nusxasi bank mas'ul ijrochisining imzosi va bank muhr izi qo'yilib, kunlik hujjatlar yigma jildiga tikiladi. Ikkinchi nusxasi esa bank mas'ul ijrochisining imzosi va bank muhri izi quyilgan holda mijoz hisobvaragiga ilova sifatida mijozga beriladi.

Ta'minotchilar tomonidan mahsulot yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatish transport xizmati bilan birgalikda bir tekisda amalga oshirilsa, o'zaro hisob-kitoblar doimiy to'lovlar tartibida o'tkazilishi mumkin. Bunday hisob-kitoblar har biri alohida savdo bitimi ya'ni mahsulot o'tirish, jo'natish yoki xizmat ko'rsatish bo'yicha emas, balki, tomonlar o'ldindan kelishib olgan muddatlar va hajmlarda to'lov topshiriqnomalaridan foydalangan holda mablag'larni davriy ravishda ko'chirish yo'li bilan bajariladi.

Hozirgi kunda respublikamizda banklar orqali o'tkazilayotgan barcha to'lovlarning 65-75 foizi to'lov topshiriqnomalari yordamida amalga oshirilmoqda, bu uning avzalligi bilan bog'liqdir.

Bu afzalliklar quyidagilardan iboratdir:

- birinchiidan, hujjatlar aylanishining oddiyligi va tezligi, ya'ni hisob-kitoblarni amalga oshirishning texnik jihatdan qo'layligi. Bu esa o'z navbatida xo'jalik yurituvchi

subyektlar va bank xodimlarining mehnat sarfini kamaytiradi;

- ikkinchidan, pul mablag'larini harakatining tezligi, ya'ni to'lov talabnomasiga nisbatan to'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblarda hujjatlarining aylanishi harakati qisqaligi, so'zsiz xo'jalik oborot mablag'larining aylanish tezligini oshiradi,

- uchinchidan, tovar sotib oluvchining qabul qilingan tovarlar yoki xizmatlar sifatini oldindan aniqlab olinishi. Hisob-kitoblarning bu shaklidato'lov talabnomasi orqali hisob-kitoblarda bo'lgani kabi bankka raddiya arizasi topshirmaydi. chunki to'lovchining o'zi to'lovni to'lashga rozi bo'lsa, topshiriqnomani bankka topshiradi. to'rtinchidan, to'lov topshiriqnomasining barcha tovarsiz operatsiyalarida qo'llanishi, ushbu shakl bo'yicha hisob-kitoblarning ahamiyatini yanada yaqqol aks ettiradi.

To'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblar afzalliklar bilan bir qatorda kamchiliklarga ham ega. Kamchiliklar shundan iboratki, mol jo'natuvchini yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonaga uchun to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishini to'la kafolatlanmagan. Chunki to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi to'lovchi korxonaning depozit hisobvarag'idagi mablag'lar miqdoriga bog'liq. To'lovning to'liq o'tkazilishiga yetarli pul mablag'larining bo'lmasligi pul aylanishini sekinlashtiradi va mahsulot jo'natuvchi xizmat ko'rsatuvchi korxonaning moliyaviy holatini yomonlashtiriladi.

Yuqorida ko'rsatilgan muammolarning oldini olish maqsadida hukumatimiz tomonidan bir katar mexanizmlar ishlab chiqiladi, qaror va farmoyishlar qabul kilinda. Dastlab 1995 yil 5 mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Korxonaga va tashkilotlar rahbarlarining xalq xo'jaligidagi hisob-kitoblarni o'z vaqtida o'tkazishni ta'minlash bo'yicha javobgarligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 154-sonli Farmoni chiqarildi. Farmonga muvofiq, mulk shaklidan qat'iy nazar har bir xo'jalik subyekti agar mol oluvchi korxonaga bo'lsa, u albatta o'sha mol qiymatining foizini kamida 15% sumasini oldindan to'lashi talab etiladi. Tabiiyki, bu to'lov topshiriqnomasi asosi amalga oshiriladi.

Oldindan to'lov o'tkazish ilgari yoqilg'i - moylash mahsulotlari va boshqa ba'zi hollarda davlat bankining ruxsati bilan amalga oshirilardi. Lekin hozirgi paytda xo'jaliklar o'zlari o'zaro xo'jalik shartnomalari orqali 100% yoki undan kam miqdorda bo'lgan oldindan to'lovlar o'tkazishni kelishib oladilar. Yuqorida ko'rsatilgan mexanizm esa tomonlar o'rtasida shartnomada ko'rsatilgan majburiyatlarni bajarilishi ustidan nazorat o'rnatishga yordam beradi. 15% dan kam bo'lmagan avanslangan to'lovlarning o'tkazilishining majburiyligi, bank bunday to'lovlar ustidan doimo nazorat olib borish haqida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yana bir "Hisob-kitoblar tizimi hamda to'lov nizomini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risidagi"gi 1996 yil 24 yanvardagi farmoni chiqarildi. Farmonda korxonaga va tashkilotlar tomonidan bankka topshiriladigan to'lov topshiriqnomasida qat'iy ravishda shartnoma nomeri, to'lov tartibi, 15% dan kam bo'lmagan avans to'lovi miqdori ko'rsatilishi shart qilib belgilanadi. Demak, naqd pulsiz hisob-kitoblarning qaysi shaklidan foydalanishdan qat'iy nazar, xo'jaliklar avvalo to'lov summasining 15% dan kam bo'lmagan miqdorini to'lov oluvchi korxonaga hisobvarag'iga aynan to'lov topshirig'i yordamida o'tkazadilar.

Naqd pulsiz hisob-kitob shakllaridan biri to'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar bo'lib, ular 1992 yil 1 avgustigacha respublika naqd pulsiz aylanishining qariyb 60-65% ini tashkil etardi. Markaziy bankning 1992 yil 6 iyundagi 75-sonli qaroriga muvofiq O'zbekiston xalq xo'jaligida hisob-kitoblarni tartibga solish, ularning holatini yaxshilash, hamda bozor talablariga moslashtirish maqsadida,

1992 yil iyulidan boshlab mulkchilik shaklidan qat'iy nazar barcha korxonalar va tashkilotlar uchun to'lov talabnomalarining o'rniga yangi tartibdagi to'lov-talabnoma topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblar amaliyotga kiritildi. Shu bilan birgalikda, 1992 yil 1 avgustgacha to'lov talabnomalarini oborotda bo'lishiga ruhsat etildi. Lekin korxonalar va tashkilotlar to'lov talabnomasi orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblarga bir necha o'n yillab, o'rganib qolganliklari sababli, markaziy bankka to'lov talabnomasini amaliyotga qaytadan tadbiiq etish bo'yicha ko'plab talab va takliflarni kelib tushayotganligini hisobga olgan holda bu masala qayta ko'rib chiqilib, 1996 yil 29 fevraldagi Markaziy binkning xatiga asosan qaytadan muomalaga kiritildi.

To'lov talabnomasi - bu mahsulot yetkazib beruvchi va mablag' oluvchilarning belgilangan summani to'lovchi bank orqali to'lash to'g'risidagi talabnomani o'z ichiga olgan hisob-kitob hujjatidir. To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar "Aktsept" shaklidagi hisob-kitoblar ham deb yuritiladi.

"Aktsept" so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, rozilik ma'nosini anglatadi, ya'ni bu to'lovchining to'lovni amalga oshirish uchun bankka bergan roziligidir. Aktsept shakli asosiy inkassaviy hisob-kitob shakli bo'lib hisoblanadi. "Inkasso" italyanча so'zdan olingan bo'lib, bank o'z mijozni taqdim eigan hujjatga asosan yetkazib berilgan mahsulot uchun unda ko'rsatilgan summani to'lovchidan uning banki orqali aksept ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. To'lovchi korxonanyng roziligi ham, noroziligi ham yozma ravishda bildirilishi ijobiy aksept hisoblanadi. Bunday holda to'lov to'lovchidan yozma ravishdagi rozilik xati kelgandagina amalga oshiriladi. Agar 15 kun ichida to'lovchidan rozilik xati kelmasa to'lov talabnomasi to'lovni oluvchiga to'lanmasdan qaytariladi. Salbiy aksept esa sukut saqlash orqali bildiriladi, to'lovga norozilik yozma ravishda bildiriladi. Agar to'lovga qarshi norozilik xati yozma ravishda kelib tushmasa bank tomonidan to'lov amalga oshiriladi.

Salbiy akseptning o'zi to'lovni amalga oshirish muddatiga ko'ra oldindan aksept va so'nggi akseptga bo'linadi. Talabnomani oldindan akseptlash usulida hisob-kitoblar o'tkazilganda talabnomaning puli akseptlash muddati tugagandan so'ng, ya'ni ertasi kuni to'lanadi. To'lovchi korxonalar o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasiga talabnoma kelib tushgandan keyin 3 kun ichida to'lashdan bosh tortganini ma'lum qilishi huquqiga ega. Tovar yetkazib beruvchi tovar-moddiy boyliklar yetkazib berish, xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma, shuningdek, tegishli qonun hujjatlari shartlarini buzgan hollarda to'lovchi akseptlashdan bosh tortishi mumkin. Bunday hollarda to'lovchi tomonidan bankka yozma ravishda raddiyya arizasi topshirilib, unda to'lovdan bosh tortish sabablari ko'rsatiladi.

Akseptlashning so'nggi aksept turida to'lov talabnomasi bankka kelib tushgan kunda to'lanadi, lekin to'lov o'tkazilgandan keyingi 3 kun ichida to'lovdan bosh tortish huquqi saqlanib qoladi. Belgilangan muddat o'tgandan so'ng to'lovchi tomonidan raddiyya arizasi kelib tushmasa, to'lov to'langanligicha qoladi.

Hisob-kitoblarning aksept, ya'ni to'lov talabnomalari orqali o'tkaziladigan shaklida ishlatiladigan asosiy hujjat to'lov talabnomasidir. To'lov talabnomalari quyidagi hollarda ishlatilishi mumkin:

- a) yuklab jo'natilgan tovarlar uchun;
- b) bajarilgan ishlar uchun;
- s) ko'rsatilgan xizmatlar uchun;
- d) amaldagi qonunchilikda, me'yoriy hujjatlar yoki shartnomalar ko'zda

tutilgai boshqa to'lovlar uchun.

To'lov talabnomalari tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan akseptlash tartibida yoki akseptlamasdan to'lanishi mumkin. Bank tomonidan talabnomalarni akseptlash uchun 3 kun muhlat beriladi. Lekin korxonaning iltimosiga ko'ra bank bu muddatni 10 kungacha cho'zishi mumkin. Akseptlash tartibida to'lanadigan talabnomalarning birinchi nusxasi to'lov uchun akseptlashni kutayotgan hisob-kitob hujjatlari kartotekasiga joylashtiriladi. Bu kartoteka bankda 1-kartoteka deb yuritiladi. Talabnomaning ikkinchi nusxasi tovar-transport hujjatlari bilan birga keyingi ish kunidan kechiktirilmasdan hujjatni akseptlash uchun qabul qilingan sana ko'rsatilgan holda va to'lov to'g'risida ma'lumot sifatida to'lovchiga beriladi. To'lovchi belgilangan muddatda tovar moddiy qiymatliklarni jo'natishda, xizmatlar ko'rsatishda amaldagi qonuniy talablariga hamda shartnoma shartlariga amal qilinmagan hollarda talabnomani qisman yoki to'liq to'lashdan bosh tortishi mumkin. Buning uchun bankka yozma ravishda raddiya arizasi topshirilishi lozim. Agar belgilangan muddatda bankka raddiya arizasi topshirilmasa, ya'ni yozma ravishda akseptlashni rad etmasa talabnoma akseptlangan bo'lib hisoblanadi. Akseptlashni rad etish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslar doirasini bank bo'limi boshqaruvchisi belgilaydi. Banklar akseptlashni rad qilish mohiyati" bo'yicha qolib chiqqan baxs va nizolarga aralashmaydilar.

To'lov talabnomasini to'lashdan bosh tortib yozilgan raddiya arizasi to'lovchi tomonidan bankka topshirilganda talabnomalar shu kunning o'zidayoq 1-kartotekadan olinadi hamda tovar-transport hujjatlari va boshqa ilovalar bilan birga mahsulot yetkazib beruvchi korxonaga bankka ijrosiz qaytarib yuboriladi. To'lovchi talabnomani akseptlashdan qisman bosh tortganda, to'lovchi tomonidan akseptlangan summa bo'yicha to'lovlar o'tkaziladi. To'lovchi hisobvarag'ida talabnomaning akseptlangan qismini to'lashga yetarli pul mablag'lari bo'lmaganda talabnoma "Muddatda to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari" kartotekasiga joylashtiriladi. Bu kartoteka 2-kartoteka deb yuritiladi. Bunda talabnomaning dastlabki summasi uchiriladi va yonida to'lovchi akseptlangan summa yozib qo'yiladi. Kartotekaga kiritilgan summa to'lovchi korxonaga hisobvarag'iga pul mablag'lari kelib tushgandan so'ng to'lanadi.

Bank to'lovchilardan mablag'larni oluvchilar foydasiga muddati o'tkazib yuborilgan to'lovlar bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun qonunda belgilangan miqdorda penya undiradi. Muddati o'tkazib yuborilgan kunlarni belgilashda kalendar kunlar hisobga olinadi. Undirilgan penya muddati o'tkazib yuborilgan to'lovning asosiy summasi bilan to'lovchining hisobvarag'idan hisobdan chiqaziladi va mahsulot yetkazib beruvchining bankiga. Elektron to'lovlar tizimi orqali o'tkaziladi.

Fuqarolarning yozma topshiriqlari bo'yicha tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishlari bilan bog'liq bo'lmagan pul mablag'larini naqd pulsiz o'tkazishni amalga oshirish uchun banklar memorial orderlardan foydalanishlari mumkin.

Inkasso topshiriqnomasi mablag'lar oluvchining to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi bankka topshiririni anglatadi.

Inkasso topshiriqnomalarini quyidagilar taqdim qilishi mumkin:

a) soliq organlari soliqlar va davlat byudjetiga boshqa majburiy to'lovlar,

shuningdek O'zbekiston Respublikasi byudjetdan tashqari Pensiya jamgarmasiga majburiy to'lovlarga oid to'lovlar va boqimondalarni undirib olishda;

b) "O'zavtoyot" kontserni organlari Respublika yo'l fondiga muddati o'tib ketgan to'lovlar bo'yicha mablag'lar undirishda;

v) bojxona organlari o'z muddatida to'lanmagan bojxona to'lovlari va jarimalarni undirishda;

g) sud ijrochilari va undiruvchilar ijro hujjatlari bo'yicha pul mablag'larini undirishda;

d) qonunchilikka muvofiq boshqa organlar.

Quyidagilar ijro hujjatlari hisoblanadi:

a) sudlar tomonidan berilgan ijro varaqlari, sud buyruqlari;

v) alimenter to'lash notarial tarzda tasdiqlangan kelishuvlar;

g) notariuslarning ijro xatlari;

z) mehnat nizolari komissiyalari o'z qarorlari asosida beradigan guvoxonmalar;

e) ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqish vakolatiga ega organlar (mansabdor shaxslar) chiqargan qarorlar;

j) sud ijrochilarining qarorlari;

z) qonunchilikda ko'zda tutilgan hollarda, boshqa organlarning hujjatlari.

To'lovchining hisobvarag'ida mablag'lar bo'lmaganda, inkasso topshiriqnomasi 2-kartotekada to'lovni kutayotgan hujjatlar qatoriga joylashtiriladi va qonunchilikda o'rnatilgan tartib navbatida to'lanadi.

Hisob-kitoblarning akkreditiv shaklida mijozning (to'lovchining) topshirig'i bilan va uning ko'rsatmalariga muvofiq akkreditiv ochgan bank (bank-emitent) uning kontragenti mablag'larni oluvchi foydasiga to'lovni amalga oshirish yoki boshqa bankka bu turdagi to'lovlarni bajarish uchun vakolat berish majburiyatini mablag'lar oluvchi tomonidan hujjatlarni taqdim etgan va akkreditivda nazarda tutilgan boshqa shartlarni bajargan taqdirda, oladi.

Akkreditivlar qoplangan (deponentlangan va qoplanmagan turlarda ochilishi mumkin).

qoplangan (deponentlangan) akkreditiv ochilgan taqdirda, bank-emitent uni ochgan vaqtida mijozning o'z mablag'larini yoki unga berilgan kreditni bank-emitentning majburiyatlari amal qilib turadigan butun muddatga ijrochi bank ixtiyoriga o'tkazishi shart.

qoplanmagan akkreditiv ochilgan taqdirda, bank-emitent ijrochi bankka akkreditivning butun summasini bank-emitentning ijrochi bankida yuritilayotgan hisob-varag'idan uchirish huquqini beradi.

qoplangan va qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan yoki chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Uning matnida ushbu belgi mavjud bo'lmagan holda, akkreditiv chaqirib olinadigan hisoblanadi.

Chaqirib olinadigan akkreditiv bank-emitent tomonidan mablag'larni oluvchi bilan oidindan xabardor qilmagan holda, o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Akkreditivni chaqirib olish bank-emitent zimmasiga mablag'larni oluvchi oldida biron-bir majburiyat yuklamaydi. To'lovchi chaqirib olinadigan akkreditivning shartlarini o'zgartirish yoki bekor qilinishi barcha ko'rsatmalarni mablag'lar oluvchiga, faqat bank-emitent orqali berishi mumkin.

Agar ijrochi bank operatsiyalarni bajarish paytigacha akkreditivning shartlari

o'zgartirilganligi yoki u bekor qilinganligi haqida bildirishnoma olmagan bo'lsa, u chaqirib olinadigan akkreditiv bo'yicha to'lovni yoki boshqa operatsiyalarni amalga oshirishi shart.

Tasdiqdangan akkreditiv bo'lganda ijrochi bank bank-emitentning akkreditiv shartlariga muvofiq, to'lovni amalga oshirish majburiyatlarini bo'yicha o'z zimmasiga qo'shimcha ravishda majburiyatlar oladi.

Tasdiqlangan akkreditiv ijrochi bankning roziligsiz o'zgartirishini yoki bekor qilinishi mumkin emas.

Akkreditiv bo'yicha depozit hisobvarag'idan naqd pul berilishiga hamda akkreditivni boshqa shaxslar nomiga qayta rasmiylashtirishga yo'l quyilmaydi.

Tijorat banki hisob-kitob yoki (keyingi matn bo'yicha chek) bu mijozning xizmat ko'rsatuvchi bankka, chek beruvchining hisobvarag'idan, chek qabul qiluvchining hisobvarag'iga ma'lum miqdordagi mablag'larni o'tkazib berish topshirigidir.

Cheklar faqat tovarlar, ish va xizmatlar uchun jismoniy shaxslar va yuridik shaxslar yakka tartibdagi tadbirkorlar o'rtasidagi naqd pulsiz hisob-kitoblar qilishda qo'llaniladi.

Chekning maksimal summasini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'tmatadi, minimal summasini esa tijorat banklari mustaqil ravishda belgilashadi.

Chek omonat qo'yuvchi jismoniy shaxsning depozit hisobvarag'ida saqlanayotgan mablag'lar hisobiga yoki topshirilgan naqd pul summasiga beriladi.

Chekning amal qilish muddati tijorat banklari tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi.

Plastik kartochka tegishli bankda kartochka egasining hisobvarag'i mavjudligini tasdiqlovchi va naqd pulsiz tovarlar, ishlar yoki xizmatlarni sotib olish huquqini beruvchi, shaxsi belgilangan, bank tomonidan chiqarilgan to'lov vositasini o'zida ifoda etadi.

Plastik kartochkalar jismoniy shaxslar, yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar, bir tomondan, hamda mahsulotni sotuvchi, ish bajaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi yuridik shaxslar yoki yakka tartibdagi tadbirkorlar (keyingi matnda savdo yoki xizmat ko'rsatish korxonalari), ikkinchi tomondan, o'rtasidagi bo'ladigan naqd pulsiz hisob-kitoblarda, shuningdek naqd pul berish punktlari (NPBP) va bankomatlardan naqd pul olishda qo'llaniladi.

Vakolatli banklar xalqaro plastik kartochkalar chiqarishi va ular bo'yicha xizmat ko'rsatishi mumkin, bunda ular xalqaro to'lov tizimlari bilan tuzilgan shartnomalarga va mazkur Nizomga muvofiq, bajariladigan operatsiyalar qoidalariga amal qilishlari shart.

Aloqadorligi bo'yicha plastik kartochkalar shaxsiy, oilaviy va korporativ turlarga bo'linadi.

a) shaxsiy kartochka jismoniy shaxsга berilgan plastik kartochkadir;

b) oilaviy kartochka shaxsiy kartochka egasining ishonchnomasi asosida foydalanuvchiga berilgan plastik kartochkadir;

v) korporativ kartochka - bu yuridik shaxslarga xizmat ko'rsatish uchun mo'ljallangan plastik kartochkadir. Korporativ kartochkalardan ish haqi va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan boshqa to'lovlarni, shuningdek naqd pul mablag'larini to'lashda foydalanish ta'qiqdanadi.

Plastik kartochkalar bajaradigan vazifalari bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi:

a) debet-kartochkasidan foydalanish uning egasiga, emitent bilan mijoz o'rtasida tuzilgan shartnoma shartlariga muvofiq o'zining kartochkasidagi pul mablag'laridan

tovarlar, ishlar, xizmatlar haqini to'lash va yoki naqd pul mablag'larini olishda (korporativ kartochkalardan tashqari) foydalanish imkonini beradi;

b) kredit-kartochkasidan foydalanish uning egasiga, emitent bilan tuzilgan, shartnoma shartlariga muvofiq, emitent tomonidan tovarlar, ishlar, xizmatlar haqini to'lash va yoki naqd pul mablag'larini olish uchun (korporativ kartochkalardan tashqari) berilgan kredit liniyasi miqdorida operatsiyalarni amalga oshirish imkonini beradi;

v) elektron hamyon-jismoniy shaxslarning kartochkasi bo'lib, undan foydalanish uning egasiga plastik kartochkadagi qoldik mablag'lar doirasida tovarlar, ishlar, xizmatlarga xaq to'lash va yoki naqd pul mablag'larini olishga imkon beradi.

Elektron hujjatlar bank-ekvayer (savdo yoki xizmat ko'rsatish korxonalariga xizmat ko'rsatuvchi bank)ga, bank-emitentga yoki kliring markaziga, shartnomada kelishilgan davriylikda jo'natiladi.

Banklar hisob-kitoblarni amalga oshirishda xatolikka yo'l quyishsa, "Tijorat banklari tomonidan hisobvaraqlarni ochish, mijozlarning hisobvaraqlaridan mablag'larni chiqarish va tushirish, ish haqi va qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa ehtiyojlar uchun naqd pul berishda belgilangan talablarni buzganligi uchun jarimalar qo'llash tartibi to'g'risida"gi Nizomga (30.06.2001 1044-son bilan ro'yxatga olingan) muvofiq, javobgarlikka tortiladilar.

Tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlari orqali o'tadigan to'lovlar bo'yicha barcha operatsiyalar, agarda overdraft (qisqa muddatli kredit taqdim etilish) ko'zda tutilmagan bo'lsa, qat'iy ravishda vakillik hisobvarag'ida mavjud bo'lgan mablag'lar doirasida bajariladi.

3.6. Tijorat banklari hisob-kitob operatsiyalari va ularning rivojlanish istiqbollari¹

Xalqaro bank amaliyotida uch yuzdan ortiq bank operatsiyalar mavjud. Chunki ishlab chiqarishning tinimsiz rivojlanib borishi, jamiyatning yanada bank xizmatlariga bo'lgan talabni doimiy ravishda ortib borishi tijorat banklaridan bank xizmati sohasida yanada yangi xizmat turlarini ishlab chiqishni va amaliyotga tadbiiq etishni taqozo etadi. Agarda bu sohada raqobat olamida boshqa tijorat banklaridan orqada qolib ketsa, u holda bu bank yoki "sinadi" yoki bank xizmati olamida mijoz talabiga mos xizmatlarini o'z vaqtida taklif etayotgan bank tomonidan "yutib" yuboriladi. Yangi bank xizmat turlaridan biri bo'lib faktoring hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki faktoring bank uchun noa'naviy xizmat turi hisoblanadi, chunki faktoring operatsiya bilan maxsus faktoring kompaniyalari ham shugullanadilar. Xorij tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, faktoring operatsiyalarini olib boruvchi faktoring kompaniyalari yoki birona yirik bank bilan kamin bog'langan, yoki birona bankning shu'ba shaxobchasi va ba'zi hollarda banklarining o'zi bo'lib hisoblanadi.

Faktoring inglizcha "factor", ya'ni "agent" yoki "vositachi" ma'nosini anglatadi². Bu savdo-vosita operatsiyalarining bir turi bo'lib u mijozning (bankning yoki faktoring kompaniyasining mijoz) aylanma kapitalini kreditlash bilan o'zviy bog'liqdir. Faktoringning asosiy tamoyili shundaki, faktoring operatsiyasini amalga oshirayotgan bank (faktoring-firma) o'z mijozlaridan ularning yetkazib berilgan

¹ Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисида низом. -Т.: "Ўзбекистон". 2003.

² В Хойер. Как делать бизнес в Европе. -М.: Прогресс.1990.

tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar, amalga oshirilgan ishlar uchun boshqa korxonalariga bo'lgan talablarini sotib oladi va shu orqali bu talablar uchun to'lovlarini olish huquqini oladi. Faktoring operatsiyasi mijozning debitorlik qarzdorligini inkasso qilish, kreditlash va kredit hamda valuta xatarlarini kafolatlanishni o'z ichiga oladi.

Faktoring operatsiyasining asosiy maqsadi mijozlarining qarzdorligini o'z vaqtida inkasso qilish, to'lovlarini o'z muddatida olib borish, shubxali qarzdorliklarini paydo bo'lishini oldini olish, mijozlarining likvidligini oshirish va ularning moliyaviy xatarini pasaytirishdan iboratdir.

Faktoring asosida bank (faktoring-firma) tomonidan mijozning jo'natilgan tovarlar, ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha hisob-varaqlarini (talabnomalarini) asosiy qismini (70 foizdan-90 foizgacha) "kesh" usulida (ya'ni tezda 2-3 kun ichida) sotib olish va qolgan qismini (kredit uchun foizini chegirib tashlangan holda) debitorlardan tushum kelib tushmasligidan qat'iy nazar belgilangan muddatdan to'lab beradi. Shuni uchun xalqaro bank amaliyotida ta'minot sotuvchi kreditlash deb ham ataladi. Bizning ilmiy ishimizning 4- chizmada faktoring operatsiyasini tartibini ko'rishimiz mumkin.

Faktoring uchun to'lov va komission xizmatlar uchun to'lov mahsulot yetkazib beruvchi va faktoring firmasi (bank) o'rtasidagi tuziladigan shartnomada ko'zda tutiladi.

Xalqaro amaliyotda faktoring shartnomasida chegara summasini aniqlashda odatda uch metoddan foydalaniladi. Ular quyidagilardan iborat;

Umumiy limitni aniqlab olish metodi. Ushbu metoddan foydalanishda haqiqatdagi to'lov talabnomasi asosida mahsulot yetkazib beruvchiga avtomat ravishda to'lab beradi hamda limitni doimiy ravishda yangilab turadi. Agarda o'rnatilgan limitdan ortiqcha qarzdorlik (debitor) yuzaga kelsa, u holda faktoring firmasi sotib oluvchidan mahsulot etqazib beruvchiga to'lab bergan summani to'liq oladi va qolgan summasini mahsulot ekazib beruvchiga to'lab beradi.

Ma'lum to'lovchiga biron aniq davr moboynda tovar - mahsulot jo'natishning aniq summasini belgilab olish metodi. Ushbu metodning avzallik tomoni shundan iboratki, agarda mahsulot yetkazib beruvchi belgilangan sunma chegarasida tovar jo'natib tursa u turli debitor qarzdorlik yuzaga kelishini oldini oladi, ya'ni sug'urtalangan bo'ladi.

Ishlab chiqarish xususiyatini hisobga olgan holda mahsulot yetkazib beruvchi va sotuvchi o'rtasidagi shartnomasini barcha summasiga emas, balki shartnomasida ko'zda tutilgan ma'lum bitimlar summasi bo'yicha aniqlash metodi. Bunda ma'lum muddatda shartnomaning ma'lum bitimida ko'zda tutilgan byurtma summasi to'lab beriladi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki faktoring kompaniyasining vositachilik mukofat summasi ikki elementdan tashkil topadi:

1. Faktoring xizmati olib borгани uchun to'lov;

2. Kredit berganligi uchun foiz to'lovi;

Albatta, faktoring xizmati arzon emas. Lekin u mahsulot yetkazib beruvchi korxonani shartnomasida ko'zda tutilgan kontragentni (sotib oluvchini) to'lovga qobiliyatligini aniqlash, o'z talabnomalari buyicha buxgalteriya hisobotini yuritish kabi xizmatlardan ozod etadi va o'z muddatidan shartnomadagi summani (70-90%) oladi.

Amaliyotda xalqaro faktoring to'g'risidagi konvensiyaga asosan faktoring operatsiyasi quyidagi o'rtta tomonlardan biriga javob bergan taqdirdagina u faktoring operatsiyasi hisoblanadi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Qarz talabnomani oldindan to'lash shaklidagi kreditlashning mavjudligi;

2. Mahsulot yetkazib beruvchining, eng avvalo uning realizatsiya hisobotini yuritishlik;

3. Mahsulot yetkazib beruvchining debitorlik qarzdorligini inkasso qilishlik: Xalqaro amaliyotda faktoring klassik shaklida quyidagi ishtirokchilaridan tashkil topadi:

1. Faktoring firmasi (bank);
2. Mahsulot etkazib beruvchi;
3. Sotib oluvchi;

Bu faktoring operatsiyasida tijorat kreditining tovar formasi amalga oshiriladi, ya'ni sotuvchi va sotib oluvchiga sotilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni muddatini o'zaytirish maqsadida kredit beriladi.

Xalqaro bank amaliyotida faktoring operatsiyalarining quyidagi shakllaridan foydalaniladi:

1. Ichki bunda faktoring shartnomasidagi barcha ishtirokchilar bitta davlatda joylashgan va xalqaro faktoring:

2. "Ochiq" faktoring. Ochiq faktoring operatsiyasida sotuvchi (mahsulot yetkazib beruvchi) talabni bankka sotilganligi to'g'risidagi ma'lumotni sotib oluvchiga (xaridor) yetkazishga majbur. Bu tizimda faktoring firma (bank) mijozni to'lov summasini to'liq olishga kafolat beradi. Bunda ham to'lov summasining 80 foizini to'lab beradi.

3. "Yopiq" (konfidental) faktoring. Faktoringning ushbu shaklida korxonalar faktoring firmasi (bank) bilan faktoring shartnomasini tuzadi va u faktoring firmasini (bank) tuzilgan bitimlar bo'yicha doimiy ravishda xabardor qilib boradi.

Hozirgi vaqtda xalqaro faktoring amaliyotida "yopiq" (konfidental) faktoring qiymati shartnomasidagi to'lov summasining o'rtacha 0,5-1,0 foizini tashkil etmoqda.

4. Regress huquqi bilan, ya'ni sotuvchidan (mahsulot yetkazib beruvchi) to'langan summani qaytarib olish huquqi bilan yoki regress huquqsiz faktoring. Regress huquqi asosidagi faktoring shartnomasi sotuvchi tomonidan (mahsulot yetkazib beruvchi) tomonidan sotib oluvchining to'lovga qobiliyatligini chuqur tahlil etishligi, o'z mijozini o'ziga xos xususiyatlarini to'la baholash asosida tuziladi Regress huquqsiz asosidagi faktoring shartnomasida sotuvchi (mahsulot yetkazib beruvchi) o'rniga shartnomani sotib olgan faktoring firma (bank) mijozning to'lovga qobiliyatligi, moliyaviy holati, uning tarmoq xususiyatlari, debitorlik-kreditorlik qarzdorligi to'g'risidagi va shunga o'xshash xo'jalik-moliyaviy holatini chuqur tahlil etadi va monitoring olib boradi.

5. Faktoring firma (bank) tomonidan sotuvchini (mahsulot yetkazib beruvchini) oldindan to'lov shaklidagi kreditlash (sotilayotgan qarz majburiyatlari summasini 80 foizigacha) yoki to'lov talabnomalarini aniq muddatda to'lab berish.

O'zbekiston Respublikasida faktoring operatsiyalari O'zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining 2000 yil 3 avgustdagi 953 sonli "O'zbekiston Respublikasi hududida tijorat banklari tomonidan faktoring operatsiyalari olib borish tartibi to'g'risidagi Nizom" ga (yangi redaksiya) olib boriladi.

Faktoring operatsiyasi faktoring firma (bank) tomonidan mijoz to'g'risida, ya'ni uni to'lovga qobiliyatligi, balansini likvidligi, ishlab chiqargan mahsulotlarini sotib oluvchi xaridorlarining moliyaviy holati, debitor qarzdorligi va shunga o'xshash moliyaviy ma'lumotlarni to'liq, xaqqoniy va o'z muddatida olishlikni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan mamlakatimizda xo'jalik yurituvchi korxonalarda debitorlik kreditorlik qarzdorligini inventarizatsiya qilish va aniqlangan o'zaro qarzdorlikni o'zaro singdirish hamda da'vo muddati o'tganlarini (O'zbekiston Respublikasi Fuqorolik kodeksining 157 moddasiga asosan respublikamizda

debitor-kreditor qarzdorlikning da'vo muddati 3 yil deb belgilab quyilgan) majburiy ravishda korxonaning foydasiga (kreditorlik qarzi) yoki zarariga (debitorlik qarzi) olish to'g'risida maxsus qaror ishlab chiqish lozim. Ushbu qarorni ishlab chiqarilishi va amaliyotga kiritilishi respublikamizdagi juda ko'plab korxonalaridagi o'zaro qarzdorlikni keskin ravishda qisqartirishga olib keladi. Bu holat esa tijorat banklari tomonidan faktoring operatsiyasini olib borishdagi o'ziga xos salbiy to'siqni olib tashlaydi deb hisoblaymiz.

Xorijiy davlatlarda faktoring operatsiyasiga o'xshash forfeyting operatsiyasi hisoblanadi. Lekin faktoring operatsiyasidan farqli forfeyting operatsiyasi bir martalik operatsiya hisoblanib, u tovarlar va xizmatlar uchun sotib olingan huquqni qayta sotish orqali pul mablag'larini jalb qilish bilan uzviy bog'liq.

Forfeyting so'zi fransuzcha "forfait" ya'ni huquqdan voz kyechish ma'nosini anglatadi. Forfeyting operatsiyasining mazmuni shundaki, bunda ishlab chiqaruvchi (kreditor) bankga xaridor (qarzdor, to'lovchi) akseptlangan. Lekin to'lov muddati kelmagan hamda regress huquqsiz o'z tijorat vekselini sotadi. Tijorat vekseli bankga (forfeytorga) beriladi. Tijorat vekselining egasi (ishlab chiqaruvchi), bankdan forfeyting hisob stavkasi summasi chiqarib tashlangan qolgan barcha summani darxol oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, forfeyting hisob stavkasi barcha boshqa kreditlash stavkalaridan yuqori yuradi.

Forfeyting operatsiyasida xaridorlarning kreditga olgan tovarlarining asosiy qismi aksariyat hollarda veksel bilan rasmiylashtiriladi shu sababli forfeyting operatsiyalarida oddiy (solo) va o'tkazma (tratta) tijorat veksellardan keng foydalaniladi. Shuni ta'kidlash lozimki, forfeytorlar kredit operatsiyalarida valuta xatarini olish maqsadida birga hisob-kitoblarni faqatgina ba'zi valutalarda, ya'ni ushbu valutalariga talabning Yuqoriligi va ularni tezda hamda hech qanday tuzilmasiz qaytamoliylashtiriladigan valutalarda olib boradilar. Hozirgi davrda xalqaro forfeyting amaliyotida hisob -kitoblar asosan AQSH dollari, Evro va Shveysariya frankida olib borilmoqda.

Forfeyting operatsiyasini olib borishda forfeytor xalqaro savdo va kredit bitimlariga bilvosita va bevosita ta'sir etuvchi ko'plab huquqiy, iqtisodiy va siesiy omillar ham hisobga oladi, tahlil etadi va ijobiy natijaga erishish kelajagi bo'lsa, forfeyting operatsiyasini boshlaydi.

Forfeyting operatsiyalarini olib borishda bank-forfeytor tijori vekselni kreditning butun muddati uchun avans tariqasida hamda foizlarni (diskontni) cheginib tashlagan holda sotib oladi. Buning natijasida eksporter pul manbalarini darxol olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday holatda eksporter faqatgina tovarlarni o'z vaqtida va to'liq yetkazib berish yuzasidagina majburiyatlarini o'z zimmasiga oladi. Qolgan barcha xatarlar (iqtisodiy, huquqiy va siesiy) avtomatik ravishda forfeytor-bankiga o'tadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, veksel bo'yicha hisob stavkalarining qat'iy belgilanligi eksporter uchun forfeyting operatsiyasini yanada qulayroq va balans munosabatlarini sodda hisob -kitob shakliga aylantiradi.

Qisqa xulosalar

Bank hisob varag'i - bank hisob varag'i shartnomasini tuzish orqali bank mijoz (hisobvara egasi) hisob-varag'iga kelib tushgan pul mablag'larini qabul qilish va kiritib mijozning hisobvarag'idagi tegishli mablag'larni o'tkazish va berish hamda hisobvara bo'yicha boshqa operativlarni amalga oshirish to'g'risidagi farmoyishlarni bajarish vazifasini o'z zimmasiga olishi natijasida bank bilan mijoz o'rtasida vujudga keladigan munosabatlardir. Faktoring inglizcha "factor", ya'ni "agent" yoki "vositachi" ma'nosini anglatadi.

¹ Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобига донр меърий ҳужжатлар тўплами. 2003.

² В.Хойер. Как делать бизнес в Европе.-М.: Прогресс.1990.

Nazorat muhokama uchun savollar

1. Bank raqami va mijozi tushunchalari, bank raqamlarini ochish tartibi
2. Naqt pulsiz hisob-kitob operatsiyalari tamoyillari
3. O'zbekistontijorat banklarida naqt pul muomalasini tashkil qilishni tahlili¹
4. Bank raqamlarini ochish tartibi.
5. To'lov topshiriqnomasi
6. To'lov talabnomasi
7. Cheklar bilan hisob-kitoblar va ularning asosiy mazmuni
8. Akkreditiv hisob-kitob tizimi va uni o'tkazish tartibi
9. Bank amaliyotida yangi hisob-kitoblarini tadbiq qilish muammolari.
10. Pul oqimini boshqarish usullaridan foydalanish xususiyatlari²
11. Tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan elektron to'lov tizimi
12. Tijorat banklari va plastik kartochkalar

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. "Банк иши", -Т.: 2003.
2. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчёты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос.-М.: ИНФРА-М, 2004.
3. Лаврушин О.И. и др. Банковское дело -М.: Ф и С 2003.
4. Финансы. Под ред. Г.Б. Поляка.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
5. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>
6. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>
7. <http://www.boj.or.jp/en/siryo.htm>
8. www.federalreserve.gov

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

² O'sha yerga qaralsin

IV BOB

BANK RESURSLARINI TASHKIL QILISH, BANKLARNING PASSIV OPERATSIYALARI, BANKLARNING KREDIT POTENTSIALI

4.1. Bank resurslarini shakllantirish va foydalanish tartibi

Banklarning iqtisodiy faoliyatidan kelib chiqadigan bo'lsak bank faoliyatida ham o'ziga yarasha ehtiyojlar va talablar mavjud. Ushbu bobda bank faoliyati yuritish uchun zarur bo'lgan "resurslar" tushunchasi va ularning tarkibi hamda mohiyati bilan tanishamiz. Banklar faoliyati ham boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar singari o'z faoliyatini olib borishi uchun yetarli darajada pul va moliyaviy resurslari bilan ta'minlagan bo'lishi kerak, chunki ularning asosiy taklif etadigan va ko'rsatadigan xizmatlari ham pul mablag'lari yoki moliyaviy resurslarda tashkil topadi.

Tijorat banklari resurslari makroiqtisodiy ko'rsatkichlar qatoriga kiradi va bankning likvidligiga va daromadligigiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Tijorat bankning faoliyati ko'rsatish qamrovini oladigan bo'lsak ular oladigan foydalar bank resurslarini qanday shakllantirganligi va qanday shartlar va turlari bo'yicha jalb qilganligiga juda ham bog'liqligini juda yaxshi bilamiz. Shuning uchun banklar o'rtasida ham mablag'larni jalb qilishda ham katta raqobat muhiti yuzaga kelganligini ko'rishimiz mumkin.

Bank resurslarini shakllantirish jarayoni bu faqatgina yangi mijozlarni bankga jalb qilishning o'zi emas balki bank mablag'lari tuzilishining doimiy ravishda o'zgarib turishi va tarkibidagi passivlarning holatiga qarab o'z aktivlarini boshqarishi ham tushuniladi. Buning uchun esa samarali passivlarni boshqarish tizimi yoki samarali depozit siyosatini yuritilishini talab etiladi. Mijozlar oldidagi talabni doimiy qondirish hamda barqaror holatni saqlab qolish uchun banklar kerakli darajada likvidlik talablarni bajarishi kerak. Likvidlik normasini ko'rsak, bugungi kunda u barcha talab qilib olguncha depozitlarga nisbatan 30% kam bo'lmagan miqdorida mablag'larni likvid holda ushlab turishi shart.

Resurslarning chegaralanganligi bu banklarning rivojlanayotganligini va bankning mijozlarga bog'lanib qolishini hamda banklar o'rtasida mijozlar uchun kuchli raqobat muhiti yuzaga kelayotganligini ko'rmuqdamiz. Shuning uchun bank resurslarini barqarorligini ta'minlash uchun aniq strategik rejalar bilan asoslangan depozit siyosati yuritishi asosida depozit portfelining diversifikatsiyalanganligi hamda yuritilayotgan depozit siyosatining samaraliligiga erishish lozim.

Chunki bugungi sharoitda resurslar jalb qilish bilan birgalikda ularni optimal tarzda taqsimlash va kerakli bo'lgan maqsadlarga erishish, ya'ni davlat ahamiyatidan ham bank hamda mijoz manfaatini ham ko'zlashi kerak. Chunki banklar o'z to'lov qobiliyatini saqlashi yoki likvidligini saqlab turishi bank uchun ham mijoz uchun ham eng muhim bo'lib, uchinchi tomondan nazorat qiluvchi muassalarning ham qarashlarini qondiradi. Ikkinchi tarafdin likvidlik hamda daromadlilik bir biriga nisbatan teskari proporsional. Shularni hisobga olgan holda bank jalb qilinayotgan manbaalarning sifatiga shu bilan birgalikda yo'naltirilayotgan sohalar ishonchligiga kuchli e'tiborni qaratishlari kerak.

Bankning depozit siyosati o'z ichiga hamma ijtimoiy darajadagi shaxslar - nafaqaxo'rlar, yoshlar va yoshi kattalar hamda kam ta'minlanganlar va kam daromadlilarning ham hisobini olishlari kerak.

Har bir mijoz bilan iloji boricha uzoq muddatli aloqalarni yo'lga qo'yishi kerak va buning uchun mijozlarning talablarini oldindan bilishlari hamda ular uchun kerakli xizmat turlarini o'z vaqtida berishlari kerak.

Aholining real pul daromadlarini o'sishi ist'emoal talabini ko'payishiga va chakana savdo oborotiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga bank tizimiga ishonch ortishi tashkillingan jamg'armalar o'sishini rag'batlantirdi. Bu omillar banklarning depozit operatsiyalarini kengaytirishga va banklarning bu boradagi xizmatlari doirasini yanada rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqishlariga majbur etmoqda. Chunki banklarning faqatgina chakana xizmatlari evaziga ularning 20 foizdan ortiq resurslari shakllanadi.

Yuqorida ko'rib o'tilganlar shuni ko'rsatadiki, bank resurlarining shakllanishi va ularni barqarorligini ta'minlashda quyidagilar asosiy bo'lib qolmoqda:

- Bugungi kunda banklarning asosiy mablag'lari o'sishi aksiyadorlarni jalb qilish va ularning mablag'larini joylashtirish hamda olingan daromadlardan ajratmalar ajratish, zahira fondlar yaratish va maqsadli zahiralarni tuzish orqali amalga oshirilmoqda.

- Bankning passiv operatsiyalarini yuritish orqali, ya'ni depozitlarga jalb qilish, yuridik va jismoniy shaxslarning talab qilib olguncha va jamg'arma, muddatli omonatlariga, vaqtincha yoki talab qilib olguncha shartlari bo'yicha joylashtirish orqali olib borilmoqda.

Bankning o'z kapitali bank faoliyatining asosini tashkil etuvchi hamda bank passivlarining muhim manbaalaridan hisoblanadi.

Jalb qilingan va sotib olgan mablag'lar yoki qarzga olingan mablag'lar bank passivlarining katta qismini tashkil etuvchi hamda tijorat bankning vositachi tashqilot ekanligini, ya'ni vaqtincha bo'sh mablag'larni jalb qilib boshqa mijozlarni talablarini qondiruvchi ekanligini tavsiflaydi.

4.2. Bank kredit potentsiali manbalarining tuzilishi va ularning tavsifi

Bank resurslari bizga ma'lumki passiv operatsiyalarni natijasida shakllanadi. Bankning passiv operatsiyalari - bankning o'z va jalb qilingan mablag'larini ustida amalga oshirilgan amaliyotlarda yuzaga keladi. Moliya-kredit lug'atlarda berilishicha, banklarning passiv operatsiyalari bu - "Banklar kredit va boshqa aktiv amaliyotlarni bajarish uchun o'z resurslarini shakllantirish operatsiyalari" dir.

Passiv operatsiyalarning xilma-xilligi, ularni boshqarish zaruriyatini yuzaga keltiradi va hozirgi kunda ularni boshqarish bank menejmentini tashkil etuvchi asosiy qismlaridan ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Bank passivlarini boshqarishdagi asosiy e'tibor bankning likvidligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lib, bu yerda passivlarning har turi alohida e'tiborga olinadi. Passivlarni boshqarishda begona pullar bilan ishlash bilan bir qatorda (ya'ni jalb qilingan mablag'lar) mijozlarni talabi ham qondiriladi.

Banklar resurslaridan samarali foydalanish uchun o'z passivlarini boshqarishni o'ta ehtiyotkorlik va qat'iy holatda olib boradi hamda bankning likvidligini va daromadligini ta'minlaydi. Bank passivlarini boshqarishini quyidagilarni o'z ichiga oladi va olishi kerak.

Birinchidan, passivlarni boshqarish - bankni barqaror resurslar bilan ta'minlashi.

- Ikkinchidan, jalb qilingan va o'z mablag'lari o'rtasida nisbatni optimal tarzda belgilashi.

Uchinchidan, passivlarni boshqarish orqali kapitalning yetarlicligi talablarini nazorati.

To'rtinchidan, depozit turlarini salmogini ko'proq bo'lishini ta'minlashi va mulkchilik shakllarini manfaatlarini ifoda etishi.

Beshinchidan, muddatli jamg'armalarga alohida e'tibor berilishi va likvidlikni ta'minlanishi.

Oltinchidan, jalb qilingan resurslarni muddatlari bo'yicha joylashtirilgan aktivlarning muddatlari va summalarini mos kelishi.

Yettinchidan, passivlarni boshqarilishi shunday tashkil etilishi lozimki, natijaviy holatda bank foyda ko'rishi lozim.

Bank passivlarini boshqarishdan maqsad bankni barqaror resurslar bazasi bilan ta'minlash bo'lib, bankning olib borayotgan yoki olib borishi lozim bo'lgan depozit siyosatiga bog'liq bo'lgan holda ularga qo'yiladigan talablarni keyingi qismlarda ko'rib chiqamiz.

Bank resurslarining iqtisodiy mohiyatini o'rganadigan bo'lsak, bu yuzasidan taniqli iqtisodchi olim Lavrushin O.J., quyidagicha ta'rif beradi: "Tijorat banki resurslari yoki "bank resurslari", aktiv amaliyotlarni amalga oshirish uchun o'z ixtiyorga jalb qilingan va o'z mablag'larining jamlamasidir". Maslechenqov Yu.S. ham o'z kitobida "Bank resurslari o'z va jalb qilingan mablag'laridan tashqil topadi" deydi.

Taniqli iqtisodchi olim Usoskin V.M. ham bank passivlarini ikkita katta guruhga bo'lib o'rganadi:

- Bank kapitali va unga tenglashtirilgan moddalar
- Jalb qilingan mablag'lar, depozit va nodepozit

Bizning fikrimizcha ham bank resurslariga, bankning o'z kapitali, qarzga olingan va jalb qilingan mablag'lari kirib, ulardan bankning aktiv amaliyotlarini amalga oshirishda foydalaniladi, ya'ni mablag'larni daromad olish maqsadida sohalarga joylashtirish tushuniladi.

Bank resurslarining asosiy manbai sifatida uning tashkiliy tuzilishi va strategik yo'nalishidan kelib chiqqan holda bugungi kungi amaliyotda ularning salmoqli qismini jalb qilingan mablag'lar tashqil qiladi. Bankning o'z mablag'lari esa ya'ni resurslarning kichikroq ulushini tashkil qilgani holda yuqoridagi ko'rsatib o'tilgan vazifalarni bajaradi. Yuqorida aytib o'tganimizdek bank resurslarining tarkibida, jalb qilingan mablag'lar ham yetarli darajada katta o'rinni egallaydi. Jalb qilingan mablag'lari bank resurslari tarkibida 50% va undan ham ko'proq ulushni tashkil etishi mumkin. Banklarning rivojlanish taraqqiyotida shuning bilan birgalikda an'anaviy va xorijiy tajribalardan kelib chiqqan holda jalb qilingan mablag'larning tarkibida uni tashkil etuvchi manbaalarda bir qator o'zgarishlar yuzaga kelgan, ya'ni bugungi kunda jalb qilingan mablag'lar depozit va nodepozit manbalar hisobiga shakllanayotganligini ko'ramiz.

Bank resurslarining depozit va nodepozit manbaalar ham o'z o'mida bozor tizimidagi bank faoliyatining bir necha iqtisodiy unsurlardan tashkil topganligini ko'rishimiz mumkin. Bankning resurslari tarkibini ikki qismga jalb qilingan va o'z mablag'lariga bo'lib o'rganar ekanmiz, ular ham o'z vaqtda bir necha iqtisodiy unsurlarda tashkil topganligini ko'ramiz.

Bulardan, bankning o'z mablag'lari umumiy olganda o'z aksiyalarini joylashtirish, shuningdek rezervlar shakllantirish, har hil fondlar tashkil etish, va taqsimlangan foyda hisobiga shakllanadi. Shuningdek banklarda boshqa nomoliyaviy tashkilotlardan farqli o'laroq, o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik ozroq bo'ladi. (Boshqa nomoliyaviy tashkilotlarda 50% dan yuqori, banklarda esa 10% atrofida)

4.3. Tijorat bankining o'z kapitali va uni baholash usullari

Bank o'z mablag'lari tarkibi,

- 1) Aksiyadorlik kapitali (Oddiy, Imtiyozli)
- 2) qo'shimcha kapital,
- 3) zahira kapitali (Zahiralalar va maxsus fondlar, devalvatsiya)
- 4) Taqsimlanmagan foyda
- 5) qayta baholash ortiqchasidan iborat.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, o'z mablag'lari ustav kapital, rezerv kapital, maxsus fondlar, o'tgan yillardagi taqsimlanmagan foydalar, rezervlar, qayta baholash natijalaridan iborat.

Shundan, bank ustav kapitali ular tomonidan chiqargan aksiyalarning nominal qiymatiga teng bo'lib, bankning boshlangich ish faoliyatida bank faoliyatini yuritishi uchun kerakli darajada mablag'ga ega bo'lish maqsadida o'zi uchun yetarli bo'lgan miqdorda joylashtiriladi. Shuningdek rivojlangan mamlakatlarda Fond bozorlariga joylashtirilgan aksiyalarning nominalidan yuqori bo'lgan bozor narhlari qo'shimcha ravishda nominalidan ortiqcha qismi qo'shimcha kapitalda hisobga olinadi.

Bankning rezerv kapitali foydadan ajratmalar ajratish hisobiga maqsadli tarzda shakllantirilib uning tarkibiga, har hil yaratilgan maqsadli fondlar va zahiralalar, shuningdek ko'zda tutilmagan xarojatlarni, ssudalardan ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun yaratilgan zahiralalar kiradi. Zahiralarning zarurligi shundan kelib chiqadiki, umidsiz bo'lgan qarzlarni qoplash va hamma kredit uchun noto'lovlarni oldini oladi. Bizning amaliyotda bank zahiralarni xarojatlarni oshirish evaziga amalga oshiriladi. Shuningdek kapitalga faqatgina jami xatarga tortilgan aktivlarga nisbatan 1,25% gina qo'shuladi.

Kapitalning navbatdagi elementi bo'lib, taqsimlanmagan foyda kiradi. Bu bank egalarining ixtiyorida qoladigan mablag' hisoblanib, yil yakuni bo'yicha zahiralarga ajratish, soliqlarga to'lovlar va dividendlar uchun o'tkaziladi.

Bank kapitali yoki o'z mablag'larining jami bank resurslari tarkibida ulushi kamroq bo'lishiga qaramay, bir qator funksiyalarni bajaradi.

Ular bugungi kunda keng tarzda e'tirof etilayotgan uchta asosiy funksiyalarga: himoya, tezkorlik va nazoratga bo'linadi. Bank aktivlarning sezilarli qismi jamg'armachilar tomonidan moliyalashtiriladi, shuning uchun o'z mablag'lari jamg'armachilar manfaatini ta'minlovchi himoya vazifasini

Bank kapitali, o'z o'rnida bank uchun "yostiqcha" vazifasini bajaradi yokibank faoliyatini ko'zda tutilmagan xarojatlarni va zararlardan saqlanish uchun ishonch vazifasini o'taydi.

Kapitalning tezkorlik funksiyasidan o'z o'rnida, bankning boshlangich faoliyatida kerakli bo'lgan bino va asosiy vositalarga manba sifatida foydalaniladi.

Kapitalning nazorat funksiyasi ommaning qiziqishi va e'tiborida bo'lib bankning samarali ishlash faoliyati nazoratini ta'minlaydi. Kapitalning nazorat funksiyasi orqali davlat organlari bank faoliyatiga baho beradi va u orqali bank faoliyatiga ta'sirini o'tkazadi. Odatda kapitalga qo'yiladigan minimal miqdor va ularga belgilanadigan cheklavlarni hamda ularga nisbatan bankning boshqa ko'rsatkichlarini nazorat qilish yoki unga nisbatan shakllantirish foydalidir. Markaziy bankning tijorat banklari uchun belgilagan ayrim iqtisodiy normativlari ham bank kapitaliga nisbatan belgilanadi va ular kredit va investitsiyalarni hamda qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar olib borishning maksimal miqdorini belgilaydi.

Bugungi kunda bank kapitaliga nisbatan nazorat va uni o'rganish ikki asosiy guruhlash asosida olib boriladi va ular quyidagi turlarga bo'linadi, shundan:

I darajali kapitalga:

- Muomaladagi aksiyalar
- qo'shimcha kapital
- Zahiralar
- Taqsimlanmagan foyda

II darajasi kapital

- Joriy yil sof foydasi
- Subordinar qarzlari

Bu yerda I darajali kapital ja'ni kapitalning 50% dan ko'p bo'lishi talab qo'yilgan.

Yuqoridagi ko'rsatib o'tilgan hamma funksiyalar bank faoliyatida xatar darajasini kamaytirishga qaratilgan bo'lib, bankni samarali boshqarish sharoitini yuzaga keltiradi.

4.4. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining mablag' ta'minoti

Bank resurslarini barqarorligini ta'minlashning asosiy shartlaridan biri ularni samarali boshqarishdir va boshqarish quyidagi turlarini ko'rishimiz mumkin.

Birinchisi yuqorida ko'rib o'tganimizdek, bankda yuzaga kelgan likvidlik muammosini qo'shimcha pul mablag'larini kapital bozorida sotib olgan holda jalb etishning nodepozit usullaridan foydalanib hal etib borish mumkin.

Ikkinchisi - tijorat banki o'z likvidligini Markaziy bankdagi keng miqyosdagi qarzga beriladigan pul mablag'laridan yoki boshqa banklaridan qarzga olinadigan qarzlardan foydalanib ta'minlashi mumkin. Keyingi yillarda banklar o'z barqarorliklarini ta'minlash uchun keng miqyosda qarz olishdan foydalanmoqdalar.

Bank resurslarining muhofazasining ta'minlash maqsadida Markaziy bank tomonidan ham bir qator tadbirlar ishlab chiqilganligini ham inobatga olgan holda, ayrim amaliyotlarga cheklovlarni ham keltirib o'tishimiz mumkin, masalan dahldor shaxslar bilan amaliyotlar hamda bir kredit oluvchiga nisbatan kreditning maksimal miqdorini belgilanishi, hamda kapitalning adekvatligiga qo'yiladilar talablarni ham shu yulda qilingan ishlar qatorida olishimiz mumkin.

Resurslar barqarorligi masalalarini ko'rayotganda omonatlarni kafolatlanishiga ham e'tibor qaratish lozim. Chunki ushbu holatning borligi mijozlarning banklarda mablag' saqlash psixologiyasiga ta'sir etuvchi eng zarur omil hisoblanadi. Shuningdek, hamma rivojlangan davlatlarda o'ziga xos omonatlarni ta'minlash tizimlari bor, masalan Amerika, Germaniya, Fransiya kabi davlatlarda ham omonatlarning sug'urtalari federal tarzda yoki umummajburiy hamda chegaralangan amaliyotlar uchun sug'urta tizimi mavjud. Ayrim davlatlarda esa nafaqat omonatlar balki butun bank aktivlariga nisbatan sug'urta amaliyotlarini olib borilishi ham ko'zda tutilgan. Bu esa bank tizimida iqtisodiy inqirozlarning olinishi, omonatchilarning tijorat banklariga ishonchini saqlab qolishda o'z ahamiyatini ko'rsatmay qolmaydi.

Shuningdek, bizning amaliyotda ham Banklar omonatchilarini himoya qilish (jismoniy shaxslarni) maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2002 yildagi 326 sonli qarori bo'yicha "Fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondi" tashkil etilgan. Fond faoliyatining maqsadi, bankning bank operatsiyalarining amalga oshirish huquqini beruvchi lisenziyasi Markaziy bank tomonidan chiqarib olingan taqdirda.

fuqarolarning banklardagi omonatlariga ham to'lanishini qonunchilikda nazarda tutilgan shartlarda va miqdorda kafolatlashdan iboratdir.

Fuqorolar omonatlari sug'urtasi bo'yicha qilinayotgan ishlarni o'z vaqtida qilingan ijoiy ish ekanligini ta'kidlab o'tish e'tiborga loyiqdır. Hukumat tomonidan yaratilgan yuqoridagi imtiyozlar yaratilganligi tijorat banklariga yana bir bor o'z faoliyatini aktivlikni oshirishni talab etadi.

Shuning bilan birgalikda banklar uchun hozirgi iqtisodiy sharoitdan kelib chiqqan holatda bank resurslarini shakllantirishda qimmatli qog'ozlar faoliyatini yanada rivojlantirishlari maqsadga muvofiqdir, chunki ular banklar likvidligiga ta'sir ko'rsatadi, to'lov tizimida yengilliklar olib keladi hamda Markaziy bankdan hisobga olish amaliyotini oshirish orqali pul-kredit siyosati instrumentlaridan foydalanish osonlashtiradi.

— Plastik kartalar amaliyoti ham bank resurslarini shakllantirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi, chunki ular doimiy jamg'arish vositasi sifatida ko'proq ishlatilishi bir tarafdin bank resurslari mustahkamligini ta'minlansa, ikkinchi tarafdin iqtisodiyotdagi pul - kredit siyosatini olib borishda oz bo'lsada yengillik berar edi.

Bank o'z faoliyatida omonatning bir qator turlarini amaliyotga tadbiiq etgan, lekin shuni aytish kerakki, shunday balsa ham aholi omonatlari bo'yicha olib borilayotgan ishlar talab darajasiga bormay qolmoqda, chunki aholi jamg'armalarining ulushi o'rtacha hisobda 6-7 foizdan oshmay kelmoqda.

Fikrimizcha bank ko'proq sertifikatlar bilan ishlarni amalga oshirishni ko'paytirishi kerak, chunki u bu yerda ortiqcha hujjatli ishlarni kamayishi hamda mijoz uchun qulayligi hamda bank uchun esa buning uchun hech qanday majburiy zahiralarni to'lovi amalga oshirmasligi va uning hisobiga kredit potentsialni oshishiga olib keladi.

Shuning bilan birga bank o'z faoliyatini quyidagilar bilan to'ldirishi lozim.

Depozit, kredit va boshqa operatsiyalarini bankning barqarorligini ta'minlashi bo'yicha bog'liqligini yanada kuchaytirishi.

Risklarni kamaytirish uchun resurslarni diversifikatsiya qilinish lozim.

Depozit portfelnı turkumlash (mijozlar bo'yicha);

Mijozlarni turlari bo'yicha individual yo'nalish olib borish;

Xizmatlarning raqobatbardosh bo'lishi.

Bu holat bo'yicha banklar o'rtasidagi kredit resurslari bozorini "O'zbekiston Valyuta birjasida emas, balki soddaroq shaklda va o'rtacha banklar ham kira olishi mumkin bo'lgan sharoitlarda "O'zbekiston Banklari Assosiyasi qoshida yuritilishi hamda unifikatsiyalashgan shartlar tizimini tashkil etish yoki banklar uchun resurslarning elektron bozorni tashkillashtirish choralarini ko'riisa, bu ko'proq bank resurslariga bo'lgan talab va taklifi optimal tarzda shakllantirishiga hamda bank tomonidan ularning diversifikatsiyasiga va foydalanish samaradorligini oshirishiga olib kelar edi.

4.5. Banklarning depozit operatsiyalari

Depozit - lotincha so'zdan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosidan kelib chiqqan holda saqlash uchun topshirilgan buyum ma'nosini bildiradi. Iqtisodiyotda esa mijozning o'z mablag'ini vaqtincha foydalanish uchun bankga topshirish natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatni tushuniladi.

Respublikamizda banklarning depozit va unga bog'liq amaliyotlari quyidagi qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi:

— "O'zbekiston Respublikasi Fuqorolik qodeksi: 759-770, 771-789, 327 moddalar, 29,08,1996 yil 257-I

- "O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi" qonun, 1996 yil 25 aprel

- "Banklarning depozitlari to'g'risida" nizom, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki" 28.03.1997 y, № 319

- "Bank depozit sertifikatlarining chiqarish, ro'yxatga olish va muomalasi tartibi" to'g'risida "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 24.12.1994. № 103, "O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi, 09.11.1998. № 522

- "Markaziy bank depozit sertifikatlarini chiqarish to'g'risida" nizom, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 26.12.1998, № 434, O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi 09.02.1999 № 624

- "Vakolatli banklariga erkin ayriboshlanuvchi valutada taqdim etuvchiga depozitlarni mukammallashtirish to'g'risida" nizom, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 20.02.1999 № 439, O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi 15.03.1999 y № 673

- "Banklarning veksellar bilan operatsiyalar o'tkazish" to'g'risida tartib "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 30.05.1995 y.

Talab qilib olguncha depozitlar yoki tranzaksiya hisoblar, bankning nobarqaror resurslar manbasi turkumiga kiritilib, ular hisobidan jamg'armachi va hisob varaq egalari to'lovlarni amalga oshirish yoki undagi qoldiqlar uchun chek olish huquqini beradi. Bundan tashqari, ushbu depozitlarning egasi o'z talabiga ko'ra belgilangan tartibda naqd pul ham talab qilib olishi mumkin. Ushbu depozitlarning tarkibiy qismini hamda tashkil qiluvchi asosini davlat, qorxonalar va tashkilotlar hamda firmalar, individual shaxslarning saqlayotgan mablag'lari kiradi. Talab qilib olguncha depozitlar bank jalb qilingan mablag'lari tarkibida ko'proq qismini tashkil qiladi. Shu bilan birgalikda ushbu depozitning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ulardagi mablag'lar egalari tomonidan istalgan vaqtda talab qilib olinishi va o'z xizmatlari uchun ishlatilishi mumkin. Shuning ushbu depozit turi banklar uchun tashkiliy xuquqiy asosiga ko'ra boshqalarga nisbatan ancha arzon resurs turi hisoblanib, bugungi kunda ushbu omonat turi bo'yicha ularning egalari banklarning depozit siyosatlaridan kelib chiqqan holatda turlicha belgilanib ulardagi qoldiqlar uchun o'rtacha yillik 10% atrofida foiz to'lanmoqda.

Muddatli depozitlar o'z nomidan kelib chiqqan holda mijozlarning ma'lum muddatlarga saqlash va foiz shaklida daromadlar olish uchun banklarga qo'ygan mablag'larini tushunish mumkin. Uni tashkil etuvchi mablag'lar bank va mijoz o'rtasidagi tuziladigan depozit shartnomasi asosida oldindan belgilangan va kelishib olingan aniq muddatlarga qo'yiladi, shuningdek ularning qabul qilinish va amalda bo'lish shartlari va turlari o'z mohiyatidan kelib chiqqan holda turlicha bo'lishi mumkin. Buning boshqa depozit turlaridan ustunlik tomonlari mijozlarga qo'ygan mablag'lari uchun muddatli va hajmlaridan kelib chiqqan holda bank tomonidan oldindan shartnoma shartlariga asosan ma'lum qat'iy yoki o'zgaruvchan foizlar to'lanadi.

Depozit bazasi mustahkamligini ta'minlashda banklar tomonidan hamda tashkiliy me'g'riy asoslaridan kelib chiqib ushbu depozit turining quyidagi turlarga ajratib olingan me'lib, bo'lar quyidagicha tavsiflanadi:

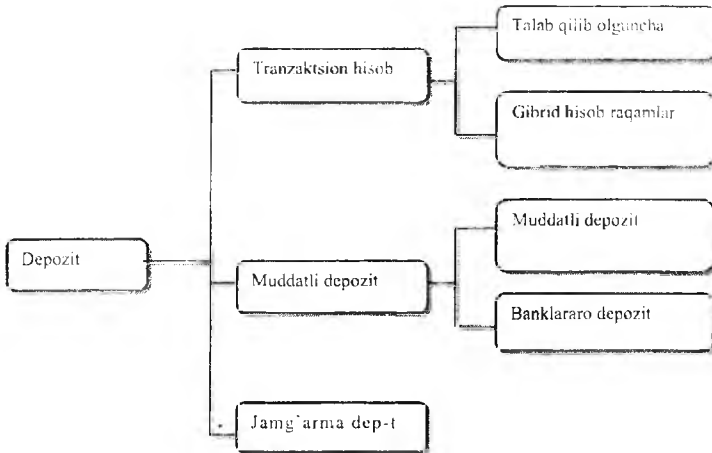
30 kungacha bo'lgan depozitlar;

90 kungacha bo'lgan depozitlar;

180 kungacha bo'lgan depozitlar;

1 yilgacha va undan yuqori bo'lgan depozitlar;

Tijorat banklarida depozit manbalar

Depozitlarning bunday tabaqalanishi xalqaro amaliyotda hamda "O'zbekiston banklari amaliyotida keng qo'llanib kelinmoqda. Shuningdek 1 yildan yuqori bo'lgan depozitlarga alohida e'tibor qaratiladi, chunki ushbu depozitlar bank uchun barqaror resurklar tarkibiga kiradi va bank uchun uzoq muddatga mablag' investitsiya qilish uchun o'ziga xos sharoit yaratib beradi. Iqtisodiy holatdan kelib chiqqan holda ayrim davrlarda ushbu depozit turi bo'yicha mijozlar uchun qo'yish u darajada foydali bo'lmasligi mumkin, chunki o'sha davrdagi iqtisodiyotdagi inflyatsiya sur'ati va pulning qadrsizlanishi pulning to'lov qobiliyatini yoki qiymatini tushirib yuborishi mumkin. Lekin ushbu holati bo'yicha bizdagi muammo to'liq yechilgan va omonatchilar o'z mablag'larini banklarga ishonishi mumkin.

Bugungi kunda jami muddatli depozitlarning qoldig'i bank jalb qilgan mablag'larga nisbatan ulushi 10-20% foizni tashkil etgani holda hozirda hamma tijorat banklarida ushbu holatni kuzatishimiz mumkin.

Depozitlarning yana e'tiborli turlaridan jang'arma depozitlari hisoblanadi, bo'larga aholining yoki korxonalarining jang'arish va saqlash maqsadida banklarga qo'yan mablag'lar kiradi. Buning depozit turining e'tiborli jihati shundaki ularning belgilangan aniq muddatlari bo'lishi yoki bo'lmasligi ham mumkin. O'z nomidan kelib chiqqan holda aniq maqsadlar uchun yoki bank tomonidan taklif etilgan jang'arma turi mablag' qo'yilishi amalga oshiriladi. Bu yerda aholi uchun alohida e'tiborli tarafi uning hisobi mijozning jang'arma kitobchasida yuritilib u asosida pul mablag'larining hisobi olib boriladi va u kitobchada ushbu depozit turi bo'yicha hamma amaliyotlar yuritiladi.

Jang'arma depozitlar - Bank uchun resurslari bazasini mustahkamligini ta'minlovchi hamda resurslar sifatida ishlatilishi yengillashtiruvchi asosiy manbaalardan

biri hisoblanadi va jamg'armachi uchun o'z jamg'armalarini to'plash va ularni jamg'arish bilan birga salmoqli darajada foiz daromadlarga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Ushbu depozit turini bankning depozit siyosatidan kelib chiqqan holda xalqaro va an'anaviy tajribalardan kelib chiqib jalb qilishning turli usullariga taqsimlashimiz mumkin:

Muddatli

Taqdim etuvchiga

Yutuqli

Plastik kartalari bo'yicha

Boshqa maxsus jamg'armalar

Depozitlar bankning asosiy resurs manbasi sifatida tavsiflanadi, shu bilan birgalikda ular tashkil etish jarayonida o'ziga xos muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan ularni jalb qilish o'ziga yarasha marketing ishlari va ular bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Boshqa tomondan qaraganimizda bank uchun ko'zda tutilgan aktiv operatsiyalardan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni oldini olish yoki ma'lum maqsadli investitsiya jarayonini amalga oshirish istalgan vaqtda kerakli resurslarni yig'ib olish imkonini bermaydi. Shu jumladan pul mablag'larini jamg'armalarga jalb qilish ko'p hollarda bankga emas, balki mijozga bog'liq bo'ladi. Uni kerakli darajada va ko'zlangan miqdorda jalb qilishga ta'sir etuvchi omillar sifatida raqobatdosh banklarning taklif etayotgan foizlar yoki boshqa sabablarini ko'rsatish mumkin. Bunday hollarda banklar banklararo qarzlar yoki boshqa nodepozit instrumentlarga murojaat qiladilar va buni ko'rib o'tamiz.

4.6. Banklarning nodepozit mablag'lari manbalari

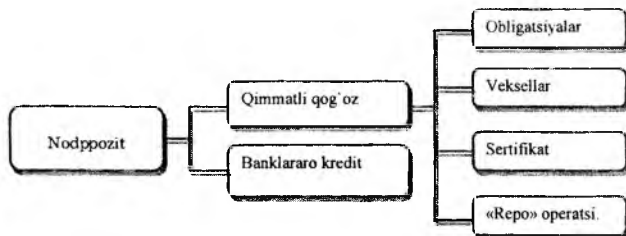
Bank resurslari tarkibida yoki banklarning passiv operatsiyalarda tijorat banklarining banklararo depozitlar ham muhim o'rinni egallaydi. Xususiyatiga ko'ra banklararo depozitlar muddatli yoki muddatsiz bo'lishi mumkin, ular yirik miqdordagi aktiv operatsiyalarni amalga oshirish uchun ishlatilib, turli maqsadlar hisobiga shakllantiriladi.

Banklararo depozitlar tarkibiga yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda banklar tomonidan o'zaro yuritiladigan korrespondent hisob kitoblarni ham kiritish mumkin, chunki o'zaro hisob kitoblarni amalga oshirishlari hamda bir binda depozit qoldiqlariga ega bo'lishlari o'zaro hisob kitoblarni yanada soddalashtiradi.

Yuqoridagilarni ko'rib chiqqan holda, bank resurslari tarkibining ikkilamchi manba bilan tanishib o'tamiz. Ularning e'tiborli xususiyati shu yerdaki ular asosan ikkilamchi yo'llar bilan jalb etiladi va aniq maqsadlar bank likvidligini saqlab qolish, yirik maqsadli investitsiyalarni tez muddatlarda amalga oshirish uchun qo'llaniladi. Ularning turlari tashkiliy tuzilmasi quyidagi chizma (2) da keltirilgan.

Chizma (2) da ko'rsatilgan instrumentlar bankga resurslarini jalb qilishning ikkilamchi yoki nodepozit usuliga kiradi, ya'ni depozit sertifikatlarini chiqarish, obligatsiyalar, bank veksellari va boshqa qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar olib borish.

Tijorat banklari nodepozit manbalari

Bular depozit manbalardan farqli o'laroq o'z egasiga ya'ni mablag' joylashtiruvchiga mablag' qo'yanligini tasdiqlovchi egalik huquqi to'g'risida maxsus hujjatlari asosida ta'minlanishi yoki ko'zda tutilgan shartnomalar asosida sotib olinishi mumkin.

Banklarning pul bozorida marketing tadqiqotlarini olib borish bilan birga, resurrlar bozorida talab va taklif asosida shakllangan pul mablag'larini bank omonatlariga jalb qilishning zamonaviy usullari deb qarashimiz mumkin. Bu usullardan biri qimmatli qog'ozlar toifasiga kiruvchi yoki uning bir ko'rinishi bo'lgan bank depozit sertifikatlaridir.

Mablag' jalb etishning nodepozit usullaridan yana bir turi banklararo kreditlar hisoblanadi. Banklararo kreditlar - Markaziy bank yoki vaqil bankdan qarz olish zahiralarning holatini tuzatish va likvidlikni saqlash uchun mablag'larni safarbar etishning "hisob oynasi" deb nomalangan bir usulidir. Zahiralarni barobarlashtirib borishning usuli keng yig'ilmagan bo'lsa-da, bunday qarzlar Markaziy bank tomonidan nazorat qilinadi.

Mablag' joylashtirishdan naf ko'rishdan tashqari, kreditor banklar bank faoliyatining boshqa masalalari bo'yicha ham amaliy sheriklik munosabatlari o'rnatish imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Moliyaviy barqaror banklardan tashqari, tashkil qilinish va rivojlanish bosqichida turgan banklar bo'sh kredit resurslariga ega bo'ladilar.

Kredit resurslarining o'rmini qoplash muddatlari turlichadir. Xalqaro amaliyotda 1,3 va 6 oy muddatlardagi depozitlar, bir kundan bir necha yilgacha eng yuqori muddatli ko'proq tarqalgan. BAK (Banklararo kreditlar) bo'yicha stavka odatda, xo'jalik yurituvchilarga berilgan kreditlar bo'yicha belgilanadigan foiz stavkalaridan pastroq bo'ladi va Markaziy bankning rasmiy hisobga olish stavkasiga muvofiq ravishda tuzatiladi. Qarz oluvchi bank boshqa banklardan kredit resurslari jalb etishga uning o'z mijozlarining qarz majburiyatlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish, ya'ni o'z kredit qo'yilmalarini kengaytirishi hamda bank likvidligini tartibga solib borish zaruriyati sabab bo'ladi. BAK jalb etish ikkita usulda, mustaqil ravishda, to'g'ridan to'g'ri muzokaralar yo'li bilan yoki moliyaviy vositachilar orqali amalga oshiriladi. Banklarning o'zlari BAK to'g'risida kelishgan taqdirda ularning munosabatlari maxsus shartnoma bilan

rasmiylashtiriladi. Kredit resurslarini qarzga olgan bank ularning qaytarish imkoniyatiga ega bo'lmasa, u boshqa banklarning muddatli qarzlardan foydalanadi.

Zahira fondlarni olish - likvidlikni ta'minlash maqsadida kreditlar foydalanishning keng tarqalgan usullaridan biridir. Ushbu fondlar Markaziy bankdagi hisob varog'larda saqlanadigan depozit qoldiqlaridir. Kutilmaganda qo'yilmalar oqimi kela boshlagan yoki ssudalar qisqargan taqdirda tijorat banklarida ortiqcha zahiralari yuzaga kelishi mumkin. Bu mablag'lar daromad keltirmasligi sababli, banklar ularning qisqa muddatga boshqa banklarga foydalanish uchun berib qo'yadilar. Zahiralari majburiy hajmini tiklash yoki aktivlar sotib olish uchun mablag'ga muxtoj bo'lgan banklar esa ushbu ortiqcha mablag'larni bajonidil sotib oladi.

Zahira fondlariga oyi bir kunlik operatsiyalar o'z mohiyatiga ko'ra, ssudalar bilan ta'minlanmagan bo'ladi. Ba'zan banklarning biri boshqasiga davlatning qimmatli qog'ozlarini sotadigan bo'lsa, bitim qaytarib sotish to'g'risidagi bitim shaklini kasb etadi.

Qaytarib sotib olish to'g'risida bitimlar - Zahira fondlariga oid banklararo operatsiyalarga qo'shimcha ravishda banklar bilan davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha dilerlar hamda boshqa investorlar o'rtasida shularga o'xshash bitimlar amalga oshiradi. Bular oddiy qilib "REPO" deb nomlanadi. Bunday bitimlarda aktivlarni qaytarib sotib olish shartlari asosida belgilangan kunda va oldindan kelishilgan narxda amalga oshiriladi. Bunday bitimlar vaqtincha bo'sh mablag'lar uchun muhim kanal bo'lib qolgan. Chunki ular ikkala tomonning ehtiyojlariga moslashtirish oson. Ular bir kundan bir necha oylargacha cho'zilishi mumkin. Chunki bank zahiralarni barobarlashtirishning eng yaxshi vositasi "Repo" bitimlaridir.

4.7. Depozit sertifikatlari bozori va uni O'zbekistonda rivojlanish istiqbollari¹

Bank depozit sertifikatlari - bank resurslar manbasiga qo'shimcha pul mablag'larini jalb qilishning bozor mexanizmiga xos bo'lgan usullaridan biri bo'lib, bank tizimining barqaror faoliyat ko'rsatishda va resurs bazasining mustahkamlanishida o'ziga xos muhim ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda depozit sertifikatlar amalda bo'lish qoidalarini va bozori shartlarini tashkil etish va ularning muomalasini tartibga solish maqsadida, "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank tomonidan "Banklarning depozit sertifikatlarini chiqarish, ro'yxatga olish va muomalada bo'lish qoidalarini" ishlab chiqilgan bo'lib, mazkur tartibga asosan Respublikamizda faoliyat yuritayotgan banklar tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga mo'ljallangan o'z depozit sertifikatlarini chiqarib kelinmoqda.

Bank tomonidan chiqarilayotgan sertifikatlar xalqaro amaliyotda va bizning qonunchilikda belgilangan shartlar bo'yicha ikki turda chiqarilishi mumkin:

Yuridik shaxslar uchun mo'ljallangan - depozit sertifikatlari.

Jismoniy shaxslar uchun mo'ljallangan - jamg'arma sertifikatlari

Depozit sertifikatlari - bu qimmatli qog'oz bo'lib, emitent bank pul mablag'larining omonatga qo'yilganligi haqidagi guvohnomasidir va u omonatchiga yoki uning huquqiy vorisining depozit summasini va unga tegishli foizlarni belgilangan

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

muddat tugagandan so'ng yokiko'rsatilgan shartlar bo'yicha oldindan olish huquqini tasdiqlaydi. Xuquqiy jihatdan yondashadigan bo'lsak depozit sertifikatlar bankning qarz majburiyati hisoblanib, u orqali jalb qilingan mablag'larga ma'lum muddatga egalik qilish hisobiga sertifikat egasiga tegishli foiz to'lovlarini amalga oshiradi.

Sertifikatning chiqarilishi va muomalada bo'lish sharoitida dastavval belgilab qo'yilgan stavkalar yoki o'zgaruvchan foizlar bo'yicha to'lov amalga oshiriladi. Sertifikat bo'yicha foiz to'lovlari uning muomalada bo'lish muddati tugagandan keyin yoki sertifikatda ko'rsatilgan shartlar bo'yicha oraliq davrlarda uning egasiga tegishli foizlarni emitent - bank ushbu sertifikat qachon sotib olinganligidan qat'iy nazar to'laydi.

Bugungi kunda depozit sertifikatlarining oldi-sotdi va foiz to'lovlari faqat pul ko'chirish yo'li bilan, milliy valutamiz so'mda amalga oshirilishi shuningdek qat'iy valutada chiqarilgan sertifikatlar qonunda belgilangan tartibda xorijiy valutada to'lanishi mumkin.

Jamg'arma sertifikatlari - bankda jismoniy shaxs tomonidan omonatga pul qo'yilganligi to'g'risidagi bankning guvoxnomasidir, jamg'arma sertifikatning egasi jismoniy shaxs bo'lib, bankning unga naqd pul ko'rinishida qo'yilgan jamg'armalari bo'yicha majburiyatlaridir. Jamg'arma sertifikatining o'zgachaligi u faqatgina aholi uchun chiqariladi va uning egasi aholi bo'lishi mumkin. U bo'yicha foiz to'lovlari ham depozit sertifikatlarda ko'rib o'tilgan shartlar asosida amalga oshiriladi.

Depozit sertifikatlari 1 yilgacha (sertifikat chiqarilishi sanasidan toki sertifikat egasi sertifikat bo'yicha omonatni talab qilish huquqini olgan sanagacha) bo'lgan muddatga chiqariladi. Jamg'arma sertifikatlari esa 3 yilgacha muddatga chiqarilishi mumkin. Agar sertifikat bo'yicha depozitni yoki omonatni olish muddati o'tib ketgan bo'lsa, bunday sertifikat talab qilib olinadigan hujjat hisoblanadi va o'tib ketgan darv uchun bank unga foizlar to'lash majburiyatini olmaydi va bank ushbu hujjatda ko'rsatilgan shart bo'yicha egasining birinchi talabi bilan to'lash majburiyatini oladi.

So'nggi vaqtlarda depozit sertifikatlari banklar uchun juda ham o'zgaruvchan resurs sifatida qaralmoqda, chunki ularga to'lanadigan foizlar kreditlarga to'lanadigan foiz stavkalari bilan birgalikda o'zgarib turadi. Shuning uchun depozit sertifikatlariga xalqaro amaliyotlarda boshqariladigan passivlar sifatida qaralmoqda.

Qisqa xulosalar

Depozit - lotincha so'zdan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosidan kelib chiqqan holda saqlash uchun topshirilgan buyum ma'nosini bildiradi. Iqtisodiyotda esa mijozning o'z mablag'ini vaqtincha foydalanish uchun bankga topshirish natijasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatni tushuniladi. Depozit sertifikatlari - bu qimmatli qog'oz bo'lib, emitent bank pul mablag'larining omonatga qo'yilganligi haqidagi guvoxnomasidir va u omonatchiga yoki uning huquqiy vorisining depozit summasini va unga tegishli foizlarni belgilangan muddat tugagandan so'ng yokiko'rsatilgan shartlar bo'yicha oldindan olish huquqini tasdiqlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bank mablag'lari tushugchasi va ularning tuzilishi
2. Bankning depozit operatsiyalari

Bank krediti turlari

Kredit subyektlari bo'yicha kreditlar	a) davlat korxonalari b) nodavlat korxonalari c) aholi d) boshqa xo'jaliklar e) davlat organlari f) qo'shma korxonalar g) boshqa banklar va h) boshqa tashkilotlar
Kredit maqsadiga ko'ra kreditlar	a) iste'molga b) sanoatga c) savdoga d) qishloq xo'jaligiga e) investitsion f) byudjet kreditlari
Kreditni joriy qilish muhitiga qarab kreditlar	a) ishlab chiqarishga b) muomalaga
Kredit muddatiga qarab kreditlar	a) qisqa muddatli b) uzoq muddatli c) o'rtta holda muddatli d) talab qilib olguncha kredit
Kredit hajmiga ko'ra kreditlar	a) yirik b) o'rtta c) mayda (mikro) kreditlar
To'lov turiga ko'ra kreditlar	a) bozor foizi b) yuqori foizli c) imtiyozli foizli
Kreditlash obyektiga ko'ra kreditlar	a) xususiy obyektlar b) umumlashgan kreditlashtirish obyekti
Kreditlashtirishdagi valuta turi bo'yicha kreditlar	a) milliy valutada b) xorijiy valutadagi kreditlar
Kredit ta'minoti bo'yicha kreditlar	a) ta'minlangan kreditlar b) ta'minlanmagan kreditlar
Qaytarish tartibiga ko'ra kreditlar	a) bir vaqtda qaytariladigan kreditlar b) to'lovni kechiktirish asosidagi kreditlar (oylik, kvartal, yil)
Foiz stavkasini o'rnatilishiga qarab	a) qat'iy belgilangan b) o'zgaruvchan
Kredit munosabatlarida qatnashadigan banklar soniga ko'ra	a) bitta bankdan beriladigan kreditlar b) sinditsirlashgan kreditlar: kabilardir
Kreditlash uslubiga ko'ra	a) qoldiq b) oborot (muomala) c) kredit liniyasi orqali

2. Hosil bo'lgan kredit mexanizmi tijorat xarakteriga egadir. Tijorat banklari hozirgi kunda savdo korxonasi xususiyatlarini olmoqda.

3. Bugungi kundagi kredit berish tizimining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri, ularning nafaqat o'z kredit mablag'lariga bog'liqligi, balki Markaziy bank tomonidan o'rnatiladigan iqtisodiy normativlarga ham bevosita bog'liqligidir.

4. Hozirgi davr kredit berish tizimining eng muhim belgilaridan (xususiyatlaridan) yana biri ularning shartnomaga asoslanmaganligidir.

5. Kredit berish tizimining yaqqol ajralib, ko'zga tashlanadigan belgisi - bu kredit berish tizimining obyektidan subyektiga o'tganligidir.

6. Yangi kredit berish tizimi, kreditning eski, ammo prinsipial (maxsus) prinsiplariga asoslanadi. Ya'ni kredit berish jarayonida uning maxsus prinsiplari - qaytarib berishlik, to'lovlilik, ta'minlanganlik va muddatlilik prinsiplariga to'lato'kis amal kilinadi.

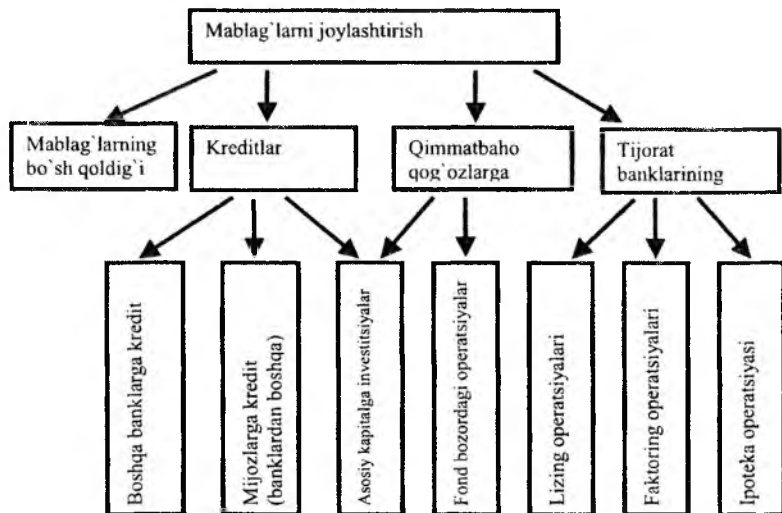
Kredit berish tizimining yangi zamonaviy belgilaridan keyingisi bu banklar tomonidan yuqori darajada kafolatlangan, bank ssudalarini berishni tashkil qilishdir.

Bank krediti - maxsus kredit tashkilotlari tomonidan beriladigan kreditlardir. Bank kredit munosabatlarida qatnashuvchilardan biri bo'lib ishtirok etadi. Bank krediti obykti bo'lib naqt yoki naqtsiz pul hisoblanadi.

Iste'mol krediti - bu maxsus kredit institutlari yoki boshqa kredit tashkilotlari tomonidan aholini uzoq muddatli istemol tovarlari sotib olishlari uchun beriladigan kreditlariga aytiladi. Bu kredit obykti iste'mol tovarlari hisoblanadi.

Chizma-1

Bank aktiv operatsiyalari tuzilmasi

Bularning barchasi mijozlarning kredit olish qobiliyatini tahlil qilish natijasida qaror qabul qilingandan so'ng mijozlarga beriladi.

Bu kredit turlari deyarli barcha sobiq MXDlarida bir xil bo'lib, ular banklar tomonidan va boshqa nobank tashkilotlar tomonidan mijozlarga beriladi. Biroq islom davlatlarida islomga kredit berish usullari ustun turadi.

5.2. Bank kredit siyosati va uni baholash

Banklar, alohida kredit tashkiloti sifatida (mustaqil) iqtisodiy, siyosiy shart-sharoitlar, bank qonunchiligining rivojlanish darajasi, banklararo raqobat hamda bank infratuzilmasining rivojlanish darajasini e'tiborga olgan holda o'z kredit siyosatini amalga oshiradi.

Banklarning kredit siyosati - banklarning kreditlarni olish va berish borasidagi strategiya va taktikasidir.

Tijorat banklarining kredit siyosati - bu banklarning kredit risklarini kamaytirish va kredit operatsiyalarining daromadlilikini ko'paytirish maqsadida amalga oshiradigan kompleks tadbirlari majmuasidir.

Banklarning kredit siyosati o'z ichiga quyidagi elementlarni oladi:

maqsadni aniqlash va natijada bank kredit portfelini shakllantirish (turi, muddati, hajmi va ta'minot sifati);

kreditlarni berish, yuritish va qoplash jarayonlarida bank bo'limlari vakolatlari, kerakli hujjatlar ro'yxati;

kredit ta'minotini qabul qilish, baholash va sotishning asosiy qoidalari;

kredit operatsiyalari chegaralari (limiti);

kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini o'rnatish siyosati;

kredit arizalarini baholash uslublari;

muammoli (qiyin) kreditlarni istiqbolini belgilash (diagnostika) va qiyin holatdan chiqish yo'llarini tahlil qilish.

Jadval -2

Bank kredit siyosatini aniqlovchi (belgilovchi) omillar

Makroiqtisodiy omillar	Mamlakat iqtisodiyotining umumiy holati. Markaziy bank pul-kredit siyosati. Hukumatning moliyaviy siyosati
Regional (sho'ba) va tarmoq omili	Xudud va tarmoqdagi iqtisodiyot holati (bank bo'limiga tegishli). Mijozlar tuzilmasi, ularning kreditga bo'lgan talabi. Raqobatchi banklarning mavjudligi.
Bank ichidagi omillar	Bank (kapitali) o'z mablag'lari hajmi (miqdori). Passivlar tuzilishi. Bank personal (xizmatchilari) tajribasi va qobiliyati

Banklar va boshqa maxsus kredit institutlarining kredit berish hajmi, ular tomonidan jalb qilingan kredit resurslari miqdoriga bog'liqdir. 1:10

Kreditlashda hozirgi kunda asosiy bo'lib ya'ni birlamchi bo'lib kredit subyekti, so'ng esa kredit obyekti hisobga olinadi.

Kreditlash miqdori (hajmi) bank bo'yicha (potensial) Markaziy bankning iqtisodiy normativlariga bog'liqdir (N1 - kapital yetarliligi, bank likvidligi, majburiy zahira miqdori, qayta moliyalashtirish stavkasi va boshqalar).

Kreditlash tizimi kreditning eski tan olingan tamoyillariga - muddatlilik, qaytarib berish, to'lovlilik va ta'minotga asoslanadi.

Jadval -3

Tijorat banklari tomonidan tuziladigan kredit siyosati elementlari

Kredit bosqichlari	Tartibga soluvchi parametrlar (ko'rsatkichlar) va jarayonlar
Kreditni berish bo'yicha birlamchi ish (faoliyat)	<ul style="list-style-type: none"> - kelgusi qarz oluvchilar turi (turkumi) - kreditlash turlari - kreditlash jarayonini miqdoriy ko'rsatkichlari (chegaralari) - qarz oluvchini kredit olish qobiliyatini baholash standartlari - kreditlarni baholash standarti - foiz stavkalari - kreditni qaytishini ta'minlash usullari - jarayonlarning borishini nazorat qilish va berishga tayyorlash
Kreditni rasmiylashtirish	<ul style="list-style-type: none"> - hujjat shakllari - kreditni berishning texnik (texnologik) jarayonlari - kreditni to'g'ri rasmiylashtirish nazorati
Kreditni boshqarish	<ul style="list-style-type: none"> - kredit portfelini boshqarish tartibi - kredit shartnomasini bajarilishini nazorat qilish - muddati o'tgan kreditlarni kechiktirish yoki yangilash shartlari - qarzlarni (zararni) qoplash tartibi - kreditlarni boshqarish nazorati

5.3. Kreditlashtirishni hujjatlashtirish va rasmiylashtirish, kredit shartnomasi shartlarini ko'rib chiqish va tuzish

Kreditlash asosan bir necha bosqichdan iborat bo'lib ular quyidagilardan tashkil topgan:

Tayyorlov.

Kredit loyhasini ko'rib chiqish.

Kredit hujjatlarini rasmiylashtirish.

Kreditdan foydalanish bosqichi.

Keyingi nazorat va boshqalar.

Har bir davlat, har bir bankning o'z kredit berish jarayoni va bosqichlari turlichadir.

Kredit to'plamini tashkil qilish va uni tahlil qilish jarayoni quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

1. Kredit olish uchun berilgan buyurtmanomani ko'rib chiqish.
2. Kredit oluvchining kredit qobiliyatini va qarz berish bilan bog'liq xatami baholash.

3. Kredit foizini belgilash.
4. Kredit shartnomasini tuzish.

Kredit shartnomasida quyidagilar o'z aksini topadi:

- kredit maqsadi va summasi;
- majburiyatni ta'minlash shakli, foiz stavkasi, to'lov shakli;
- tomonlarning huquqlari;
- guvohtonmalar hisob - kitoblar ro'yxati;
- bankning nazorat o'tkazishi va boshqalar.

O'zbekiston tijorat banklari o'z faoliyatlari davomida qator muammolarga duch keladilar, ularni hal qilish esa iqtisodiyotimizning kelajakdagi taraqqiyoti uchun muhim hayotiy masaladir. Bu muammoni birinchi navbatda, ko'pchilik bank mijozlarining qoniqarsiz moliyaviy ahvoli keltirib chiqaradi. Sir emaski, qachonlardir o'z bank tizimlarini isloh qilgan mamlakatlarning qariyb barchasi u yoki bu darajada shu muammoni hal qilish zarurati bilan to'qnashganlar.

Kreditga qobillik - bu xo'jalik subyektlari tomonidan kreditlarni o'z vaqtida va to'raligicha qaytadan olish qobiliyati hamda moliyaviy ahvoriga beriladigan bahodir.

Qarzdorni kredit olish qobiliyatini baholashga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- iqtisodiyot bug'inlari subyektlarini davlat tasarrufidan chiqishi va xususiy lashtirilishi;

- davlat qarmog'ida bo'lmagan turli mulkdagi korxonalarining shakllanishi va rivojlanishi;

- korxonalarining moliyaviy barqarorligini to'liq aks ettirmaydigan mablag'larini ular ixtiyorida to'planib qolishi (korxonada ixtiyorida begona shaxslarning pul mablag'larini to'planib qolishi);

- bank tizimini to'liq xo'jalik hisobiga o'tishi va bank barqarorligini tiklash uchun bank risklarini pasaytirish;

Mijozni kreditga qobilligi tahlil qilish jarayonida bank 2 ta masalani hal etishi kerak.

1. Mijozni o'z majburiyatlarini o'z muddatida bajara olish qobiliyati ;

2. Mijozni o'z majburiyatlarini bajarishga tayyorligi (xoxishi).

Birinchi savolga javob mijozni moliyaviy xo'jalik faoliyatini tahlil qilish jarayonida olishsa, ikkinchi savolga javob bank xodimini kredit oluvchi mijoz bilan bo'ladigan ogzaki intervagosi orqali olinadi.

Mijoz kredit olish qobiliyati uni kelajak davrga bo'lgan to'lov qobiliyatini istiqbolini belgilab beradi.

Kreditga baholash xo'jalik subyektlarini balans va foyda zararlar to'g'risidagi hisobotlashga asosan amalga olishadi. Bundan tashqari, kreditga qobillikni aniqlash davrida zaruriy hollarda statistik, analitik va boshqa ma'lumotlardan shuningdek istiqbol ma'lumotlaridan ham foydalaniladi.

Moliyaviy koeffitsiyentlar quyidagicha aniqlanadi.

1. Balansning qoplash koeffitsiyenti qisqa muddatli tarzdagi likvid mablag'larni qisqa muddatli majburiyatlarga nisbatan tarzida hisoblanadi. U quyidagi tartibda aniqlanadi.

$$Q_k = LM/Q_{mm}$$

Bunda; Q_k - qoplash koeffitsiyenti

LM - qisqa muddatli tarzdagi likvid mablag'lar.

Qmm- Qisqa muddat majburiyatlar.

Likvid mablag'lari:

A) Pul mablag'lari, valuta mablag'lari, g'aznadagi pul mablag'lari.

B) Yengil sotiladigan (xarid qilinadigan) talablar qisqa muddatli qo'yilmalar. Debitorlar. bunak to'lovlari, Byudjet bilan hisoblanishlar, xodimlar bilan, shu'ba korxonalarini bilan, uyushma korxonalarini, ta'sischi, boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar.

V) Yengil hal qilinadigan (sotiladigan) zahiralari.

Ishlab chiqarish zahiralari, tayer mahsulot (3 oy)

Sotish uchun olingan tovarlar.

Qisqa muddat mablag'lari.

A) Qisqa muddatli qarzlari, korrekcirovka qilinmaydi.

B) Qisqa muddatli kreditorlar, korrekcirovka qilinmaydi.

V) Xaridor va byurtmachilardan olinadigan kreditorlar bilan hisob-kitoblar.

Uzoq muddatli qarzlari-3 oygacha korrekcirovka qilinadi.

Uzoq muddatli kreditorlar-3 oygacha korrekcirovka qilinadi.

Yuqoridagilar asosida.

Agarda likvidlik aktivlar qisqa muddatli majburiyatlardagi kamida ikki barobaridan ko'p bo'lsa, bunday xo'jalik subyektlarini moliyaviy ahvoli barkaro hisoblanadi. Bu yuqori kriterial chegaradir. Pastki chegara esa shu bilan belgilanadiki, bunda xo'jalik subyektlarini likvidlik aktivlari qisqa muddatli majburiyatlar miqdoriga teng bo'lishi mumkin.

$$2. Lk = (Pm + Ext) / Qmm$$

Lk- Likvidlik koeffitsiyenti

Pm - Pul mablag'lari.

Ext- Yengil hal etiladigan talablar.

Qmm- qisqa muddatli majburiyatlar.

Likvidli koeffitsiyenti- joriy mablag'larining ma'lum hajmi nafaqat naqd mablag'lar hisobidan balki jo'natilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlardan tushishi kutilayotgan tushumlar hisobidan ham qoplanishi mumkinligini ko'rsatadi.

3. Xo'jalik subyektlarini o'z manbalari bilan ta'minlanganligi (avtonomlik koeffitsiyenti - AK) korxonani manbalari balansni nassiv qismi jami summasidagi usulini aniqlash bilan baholanadi va korxonani qarz mablag'larini manbalaridan mustaqilligini ko'rsatadi.

O'z manbalari bilan ta'minlanganligi koeffitsiyenti quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$Ak = O'mm / Bp$$

Ak- avtonomlik koeffitsiyenti

O'mm - o'z mablag'lari manbalari.

Bp- balansning jami passiv qismi.

Korxonaning o'z mablag'lari manbalari bilan taminlanganligi 30 foizdan kam bo'lmasligi lozim. Aylanma mablag'lar aylanishining yuqoriligi va xo'jalik organlari faoliyatining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq holda ushbu ko'rsatkichning belgilangan darajasi bir muncha past ham bo'lishi mumkin.

Agar ushbu koeffitsiyent 0,6dan ya'ni 60 foizdan yuqori bo'lsa kredit xatodagi eng kam darajasiga keltirilgan hisoblanadi.

4. O'z aylanma mablag'larining mavjudligi:

$$U_{amm} = U_{mm} - U_{ma}$$

U_{amm} - o'z aylanma mablag'larining mavjudligi.

U_{mm} - o'z mablag'lari manbasi.

U_{ma} - uzoq muddatli aktivlar.

5. Xo'jalik subyektlarining aylanma maglablariga aylanishi 2ta ko'rsatkich bilan aniqlanadi: aylanma mablag'larning aylanish koeffitsiyenti va aylanma mablag'larning aylanishi kun hisobida.

Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsiyenti aylanma mablag'larning aylanish tezligini ifodalaydi va tahlil etilayotgan davr mobaynida mahsulot sotishdan tushgan tushumni aylanma mablag'larini o'rtacha bahosiga bo'lishi bilan aniqlanadi:

$$A_{koc} = S/O \cdot q$$

A_{koc} - aylanish koeffitsiyenti

S - sotilgan mahsulot hajmi

$O \cdot q$ - aylanma mablag'larning o'rtacha xronologik koidigi.

Aylanma mablag'larning aylanishi kun hisobida.

$$A_{kunda} = O \cdot q \cdot K/S$$

A_{kunda} - aylanma mablag'larning aylanishi kun hisobida

K - tahlil etilayotgan davrdagi kunlar soni.

S - sotilgan mahsulot hajmi.

Jadval 4

Xo'jalik subyektlari kreditga qobiliyat hisobi¹

№	Ko'rsatkichlar nomi	Davrlar			
		1 chorak	Yarim yillik	9 oylik	yillik
1.	Qoplash koeffitsiyenti				
2.	Likvidlik koeffitsiyenti				
3.	Avtonomlik koeffitsiyenti				
4.	O'z aylanma mablag'lari mavjudligi dinamikasi				
5.	Foydalilik				
6.	Noto'lovlar				
	a) bank ssudasi bo'yicha				
	B) to'lov ho'jjatlari bo'yicha				
7	Aylanma mablag'larning aylanishi				
	a) aylanish koeffitsiyenti				
	b) kun hisobida aylanish				

¹ AT "Paxta bank" kredit siyosati. 2003.

Sinflar bo'yicha kreditga qobilikni asosiy ko'rsatkichlariga talablar¹

№	Ko'rsatkichlar nomi	I - sinf	II - sinf	III - sinf
	Qoplash koeffitsiyenti	$K_i \geq 2,0$	$2,0 \geq K_i \geq 1,0$	$1,0 \geq K_i > 0,5$
	Likvidlik koeffitsiyenti	$L_k \geq 1,5$	$1,5 > L_k \geq 1,0$	$1,0 \geq L_k > 0,5$
	Avtonomlik koeffitsiyenti	$A_k \geq 60\%$	$60\% > A_k \geq 30\%$	$30\% > A_k > 15\%$

Bank kredit ta'minoti bo'lib asosan quyidagilar hisoblanadi:

1. Garov huquqi;
2. Bank kafolati (kafolat xati);
3. Kafillik (xati);
4. Kredit riski sug'urtasi (sug'urta polisi);
5. Tsessiya (talabni berish, o'tkazish).

5.4. O'zbekiston tijorat banklarida qisqa va uzoq muddatli moliyalashtirish instrumentlarining tahlili

Banklarning kredit jarayonlari o'z navbatida muddat bo'yicha uchga bo'linadi:

- qisqa muddatli 1 yil muddatgacha bo'lgan;
- xususiy muddatli 1-3 yilgacha bo'lgan;
- uzoq muddatli 3 yildan ortiq.

Kredit jarayonlarining bugungi kunda banklar faoliyatida tutgan o'rini baholash uchun biz kredit operatsiyalarida qo'llanilayotgan mablag'lar ulushini jami bank aktivlaridagi salmog'iga qarab tahlil qiladigan bo'lsak, (jadvalga qaralsin) u holda bu jarayonlar ulushi xususiycha jahonning rivojlangan banklarida 50-70 foizni tashkil qilmoqda.

Mamlakatimiz va xorijdagi taniqli bank mutaxassislari bu qadamni ijobiy qabul qilishdi.

Qoidalarda kredit berishning quyidagi yangi shakllari ko'zda tutilgan:

- "kredit liniyasini ochmasdan" va "kredit liniyasini ochib" alohida ssuda hisobvarag'idan kredit berish;
- kontokorent-kredit;
- overdraft;
- kimmatli qog'ozlarni garovga qo'yib kredit olish (garovxona krediti);
- veksel krediti.

"Kredit liniyasini ochmasdan" alohida ssuda hisobvarag'idan kredit olish bir galgi ssudalarni berish yuli bilan amalga oshiriladi, ularni berish to'g'risidagi qarorni bank belgilangan hujjatlar majmui asosida har bir ssuda bo'yicha alohida qabul qiladi.

Maxsus ssuda hisobvaraklari bo'yicha kredit berish haqiqiy ehtiyoj yuzaga kelishiga qarab pul mablag'larini muntazam berishni ko'zda tutgan.

Bunda har bir operatsiya bo'yicha buxgalterlik hujjatlarini taqdim etish talab qilinmagan. Hozirgi sharoitda kreditlashning mazkur tartibi bank operatsiyalari ushbu turining zarur ko'rishiga va umuman ular moliyaviy holatining yomonlashishiga olib kelgan bo'lar edi.

¹ Muallif tomonidan tuzildi.

Kontokorrent kredit-bank mijozlari tomonidan turli hajmda, lekin shartnomada belgilangan eng ko'p summadan oshmaydigan hajmda foydalanishi mumkin bo'lgan bank kreditidir.

Shu bilan birga kontokorrent kredit beriladigan kreditning boshqa turlaridan shunisi bilan farq qiladiki, kreditning ushbu turidan faqat oborot mablag'larini moliyalash uchun, firmaning ishlab chiqarish faoliyati va foydavi taqsimlash bilan bog'liq to'lovlarga ega bo'lgan oborotni qo'llab-quvvatlash uchun foydalanish shartidir.

Qarz olovchiga uning hisobvarag'ida kreditning butun muddati davomida (12 oyga qadar) debetli saldoga ega bo'lishiga ruxsat berilishi kontokorrent kreditning afzal tomonidir.

Jahon bank amaliyotida mazkur kreditdan foydalanishning bir necha varianti mavjud. Mijoz kreditdan shartnomada ta'kidlangan butun summa hajmida foydalanishi mumkin. Uzoq davom etadigan vaqt davomida kontokorrent kreditdan umuman foydalanmasligi mumkin, zero joriy talablar hisobvaraqlar sohibining yuzaga keladigan majburiyatlarini doimiy ravishda koplaydi. Odatda mijoz o'zining moliyaviy ahvolidagi bog'liq holda kontokorrent kreditining turlicha hajmidan foydalanadi.

Overdraft kontokorrentning alohida shakli bo'lib, bundan mijozning hisob-kitob varag'i yopilmasligi, lekin uning mohiyati o'zgarishi bilan farq qiladi: hisobvaraqlar ayni vaqtda overdraft kreditga ham aylanadi. Overdraft kreditda mijoz oy davomida o'zining hisob-kitob varag'ida debetli saldoga ega bo'lish xuquqini oladi, lekin har bir oy oxirida qoldiqning kreditli saldosi ega bo'lishi shart.

Agar mijozning hisob-kitob varag'ida debetli saldo paydo bo'lsa, overdraft hisobvaraqlardan oy davomida asosiy faoliyatga taaluqli bo'lgan tovar-moddiy-boyluklar bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarga doir pul hisob-kitobi hujjatlarini to'lanishi va ayni vaqtda kelib tushayotgan barcha mablag'lar mijozning hisob-kitob (ya'ni overdraft) hisobvaraqlariga yozilishi kerak.

Bir qator mamlakatlarda, shu jumladan Buyuk Britaniyada overdraft chekli kredit shakllaridan biri sifatida tarqalgan. Kredit hisobvaraqlardagi mablag'lar qoldig'idan oshadigan summada chek yoki to'lov topshirig'ini yozish vositasida taqdim etiladi. Bunday oshish odatda "qizil tusga kirish" deb nomlanadi;

Qimmatli qog'ozlar garovga Qo'yilgan kredit (garovxona krediti) alohida ssuda hisobvaraqlardan qimmatli qog'ozlar (davlat qimmatli qog'ozlari, aksiyalar, obligatsiyalar, veksellar va boshqa emitentlarning depozit sertifikatlari) garovga qo'yib olingan qisqa muddatli ssudadir. Garovxona kreditida garov nominal qiymatiga qarab emas, balki uning muayyan qismiga qarab baholanadi. Bu hol garovni amalga oshirishda yuzaga keladigan kurs tafovutlari bilan bog'liq.

Shuning uchun qimmatli qog'ozlarni garovga qo'yib garovxona kreditini taqdim etish to'g'risida qaror qabul qilganda bank kredit ta'minoti uchun qabul qilinadigan qimmatli qog'ozlar sifati va kurs tavakalchiligi darajasini baholashga alohida ahamiyat ajratadi, bu yerda kredit ushbu turining ikkita xususiyatini xosibga olish zarur: birinchisi-kreditning eng ko'p summasi ular garov qiymatining 80 foizidan oshmasligi kerak va ikkinchisi-kredit garovi sifatida faqat fond birjasida kotirovka qilinadigan qimmatli qog'ozlarni qabul qilib olish mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, amaliyot kursatganidek, kredit berishning ushbu qoidalarini qo'llash bank zahiralardan yanada samarali foydalanishga, banklar likvidligini oshirishga, ularni haqiqatdan himoya qilishga, shuningdek iqtisodiyotning ishlab chiqarish sektorini rivojlantirishga imkon yaratadi.

5.5. Banklarni kredit portfeli diversifikatsiyasi muammolari¹

Uzbekiston tijorat banklari o'z faoliyatlarini davomida qator muammolarga duch keladilar, ularni hal qilish esa, iqtisodiyotimizning kelajakdagi taraqqiyoti uchun muhim xavotirli masaladir. Bu muammoni, birinchi navbatda, ko'pchilik bilan mijozlarning qonikarsiz moliyaviy ahvoli keltirib chiqaradi. Sir emaski, qachonlardir o'z bank tizimlarini isloh qilgan mamlakatlarning qariyb barchasi u yoki bu darajada shu muammoni hal qilish zarurati bilan to'qnashganlar.

Respublikamizda 1997 yildi joriy qilingan buxgalterlik hisobining yangi tizimiga muvofiq va maqsadlariga qarab kreditlar qisqa muddatli (1 yilgacha), xususiy muddatli (1 yildan 5 yilgacha) va uzoq muddatli (5 yildan ortiq) kreditlarga bo'lingan edi. Endilikda esa bank kreditlari qisqa va uzoq muddatli turlarga bo'linmoqda.

Qisqa muddatli ancha likvidlikdir. Banklar ularni aniq joriy zaruratlar uchun va aylanna mablag'lar yetishmaganligi sababli qisqa muddatli xitoyjlari bo'lgan korxonalariga beradilar. Bugungi kun holatida respublika tijorat banklarining kredit quyilmalari, ular aktivlarining umumiy summasiga nisbatan o'rtacha 55,56 foizni tashkil qildi. Biroq bu ko'rsatgich turli banklarda turlichadir. Milliy bankdan tashqari, faqat Sanoatkurilish banki, Asaka bank va Uyjoyjamg'arma bank o'zlarining umumiy kredit quyilmalari hajmiga nisbatan uzoq muddatli kreditlarning 52-57 foizli yuqori ulushga egadirlar. Qisqa muddatli kreditlar berish ustun bo'lgan banklarning strategiyasi esa, tabiiyki, davlat va xususiy sektorlarda ishlab chiqarishni rivojlantirishga, shuningdek, ichki investitsiyalar dinamikasiga (salbiy) ta'sir ko'rsatadi.

Tijorat banklari kreditlar umumiy hajmining qariyb 11 foizini tashkil qilgan xususiy muddatli kredit quyilmalari bo'yicha, ta'kidlab o'tilganidek, shubxasiz peshqadam Uzuyjoyjamg'arma bankidir. Respublika banklari tomonidan berilgan kreditlar umumiy summasida uning ulushi 56 foizni tashkil qildi. Ikkinchi o'rinda bo'lgan Paxtabank zimmasiga umumiy kredit quyilmalar summasining 20 foizi to'g'ri keladi. Keyingi o'rinlarni Sanoatkurilish banki va G'allabank egallagan (taxminan 8 foizdan). Asakabank va Uyjoyjamg'armabank ham o'zlarining kredit operatsiyalarini ko'paytirmoqdala. Ularning zimmasiga kredit quyilmalari umumiy summasining qariyb 6 foizi to'g'ri keladi.

Kredit quyilmalarini mintakalar bo'yichatahlil qilganda, respublikamiz poytaxti alohida o'rin egallaydi. Uning zimmasiga qariyb 64 foiz qisqa muddatli, 78 foiz xususiy muddatli va 85 foiz uzoq muddatli kredit quyilmalari to'g'ri keladi. Kreditlash aniq-ma'lum omillar natijasida to'xtab turibdi. Bunday ahvol ko'pchilik viloyat korxonalarida ish unumdorligining oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va xalq xujjaligida, xususan, qishloq xo'jaligi sohasida loyihalarni moliyalash uchun katta muammolar keltirib chiqaradi.

Tijorat banklarining kredit operatsiyalaridagi eng "og'riqli nuqtalardan" dan biri bu muddatli uzaytirilgan qarzlarning qaytarilishi bo'lib hisoblanadi. Bank tizimidagi muddatli uzaytirilgan qarzlarning umumiy kredit quyilmalari hajmidagi ulushi 10 foizni tashkil etadi. Shuni ham hisobga olish kerakki, bu summaning

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакасини инцлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг, намунавий мавзулари -Т : 2005.

asosiy qismi Uzuyjoyjang'arma banki zimmasiga to'g'ri keladi. Shunga qaramay, bu bankning muddati kechiktirilgan qarzlari umumiy kredit quyilmalari hajmiga nisbatan 12 foizni tashkil etadi. O'zTadbirkorbank va Savdogarbank, muddati kechiktirilgan qarzlari bo'yicha 25 foizdan 40 foizgacha bo'lgan yuqori ko'rsatkichlarga egadirlar. Bu tijorat banklarining aktivlari va balanslari tarkibiy tuzilma (struktura) larini sog'lomlashtirishga alohida diqqat-e'tibor zarurligini ko'rsatadi.

Jahon tajribasida ssuda bo'yicha muddati uzaytirilgan qarzlarni restrukturizatsiyalash muammolarini hal qilishning har xil y'llan ma'lum.

Hozirgi kunda sug'urta kompaniyalari o'z majburiyatlarini ustidan chiqq olmay bankrotlik darajasiga ham borishmoqda. Bu esa bankning kreditlarni kaytmaslik xatariga yukori darajadiligini ko'rsatadi. Sugurta tashkiloti bilan tuzilgan kreditni, sug'urtalovchi shartnomalarini qabul qilish, qattian man qilingan.

O'zbekiston Respublikasi kreditlash tizimini rivojlantirish quyidagilarga bog'liq:

1. Banklar va boshqa maxsus kredit institutlarining kredit berish hajmi, ular tomonidan jalb qilingan kredit resurslari miqdoriga bog'liqdir. (1:10);

2. Banklar tomonidan kredit berish tijorat asosiga mo'ljallangan (arzon olib - qimmat sotish va marja):

3. Kredit berish, olish, qoplash, nazorat qilish kredit oluvchi va bankning kelishuviga ya'ni kredit shartnomasiga asoslanadi:

Kreditlashda hozirgi kunda asosiy bo'lib, ya'ni birlamchi bo'lib kredit subyekti, so'ng esa kredit obyektini hisobga olinadi:

4. Kreditlash miqdori (hajmi) bank bo'yicha (potensial) Markaziy bankning iqtisodiy normativlariga bog'liqdir (N1 - kapital yetarliligi, bank likvidligi, majburiy zahira miqdori, qayta moliyalashtirish stavkasi va boshqalar).

Qisqa xulosalar

Bank - tijorat korxonasi sifatida korxonalarga va boshqa shaxslarga jalb qilgan pul mablag'larini o'z nomidan, o'z risqi asosida daromad olish maqsadida joylashtiradi². Kreditlash tijorat banklarining asosiy vazifalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Muddatlilik, qaytarilish va pullik shartlari asosidagi pul yoki tovar shaklidagi kredit qarzi beruvchi va qarzidor xususiyida iqtisodiy munosabatlarni ifoda etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bank aktiv operatsiyalari va ularning tuzilishi
2. Bank kredit operatsiyalari va ularning tuzilishi
3. Iste'mol krediti va uning O'zbekistonda rivojlanish istiqbollari³
4. Kredit portfeli va uni bahosi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки меъерий хужжатлари, тўплами. -Т.: 2003.

² Жарковская Е. "Банковское дело". Курс лекций - М.: "Омега-л", 2004

³ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзудари. -Т.: 2005.

5. Kreditlashtirishni hujjatlashtirish va rasmiylashtirish tartibi
6. O'zbekistonda ipoteka kreditlashtirishning rivojlantirish xususiyatlari va istiqbollari¹
7. Tijorat banklari kredit portfeli va ularning muammolari
8. Tijorat banklari factoring operatsiyalari
9. Tijorat banklari to'lov qobiliyati
10. Tijorat banki kredit portfelini boshqarish tahlili²

Asosiy adabiyotlar

1. Жарковская Е. "Банковское дело" Курс лекций. -М.: "Омега-Л", 2003.
2. Лаврушин О.И. и др. "Банковское дело". -М.: Ф и С. 2003.
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг меъёрий ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2003.
4. Сухова Л.Ф. Практикум по анализу финансового состояния и оценки кредитоспособности банка-заёмщика.-М.: Финансы и статистика, 2003.
5. Финансы. Под ред. Г.Б. Поляка.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
6. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски.-Изд. 3-е.-М.: Дашков и К., 2004.
7. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>
8. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>
9. <http://www.boj.or.jp/en/siryo.htm>

¹ O'sha yerga qaralsin

² O'sha yerga qaralsin

VI BOB

MAVSUMIY XARAKTERGA EGA BO'LGAN TURLI MULKKA ASSOSLANGAN TARMOQLARNI KREDITLASH

6.1. Mavsumiy xarakterga ega ishlab chiqarish tarmoqlari kapitalining aylanish xususiyatlari

Qishloq xo'jalik korxonalarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish zaminida rivojlantirish uchun sarflanayotgan barcha mablag'lar ularning moliyaviy mablag'lari hisoblanadi. Qishloq xo'jalik korxonalaridagi moliyaviy mablag'larning mohiyati va shakllanish manbalarini mantiqan quyidagicha turkumlash mumkin.

Korxonalarining moliyaviy mablag'larga bo'lgan talabi Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda shakllanishi maqsadga muvofiqdir. Lekin o'tish davrining hozirgi bosqichida korxonalar o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlar buzilishi oqibatida ularning moliyaviy mablag'larga bo'lgan yuqori darajadagi talabi o'z va unga tenglashtirilgan hamda qayta taqsimlash natijasida shakllantirilayotgan moliyaviy mablag'lar hisobidan to'liq qondirilayotgani yo'q. Shuning uchun aksariyat qishloq xo'jalik korxonalar vaqtincha bo'sh bo'lgan mablag'larni chetdan jalb etishiga, ulardan okilona, samarali foydalanishga katta e'tibor bermoqdalar. Hozirgi davrda moliyaviy mablag'lar tarkibida bank kreditlari eng muhim va ahamiyatli o'rin tutadi. Ular faoliyat ko'rsatayotgan xo'jaliklar uchun samarali natijalarga erishish vositasi hisoblanadi. Korxonalarining o'z mablag'lari hamda chetdan jalb etilgan moliyaviy mablag'larining aksariyat qismi ularning aylanma kapitalini to'ldirishga va kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni moliyalashtirishga yo'naltirilmoqda.

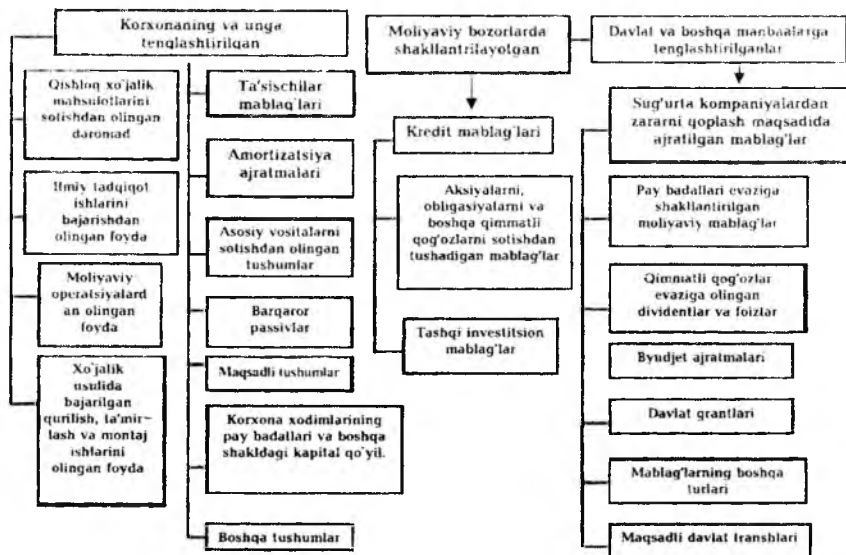
Aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasi turli omillar ta'sirida vujudga keladi. Ular xo'jalikning ishlab chiqarish yo'nalishi, ixtisoslashuvi, iqlim sharoitlari, iqtisodiy rivojlanganlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, yetishtirgan mahsuloti va ko'rsatilgan xizmatlarini realizatsiya qilish jarayonlari hamda shu kabi faoliyat natijalariga bog'liq bo'ladi.

Korxonaning qo'shimcha aylanma mablag'larga ehtiyojini o'z manbalari hisobidan moliyalashtirilishi mumkin, biroq joriy moliyalashtirishning eng qulay va tez moslasha olishi qisqa muddatli kreditdan foydalanish hisobiga ta'minlanishi mumkin. Joriy moliyalashtirish manbalariga ehtiyojini aniqlash uchun aylanma mablag'lar ikki kismga bo'linadi:

- doimiy aylanma mablag'lar (aylanma aktivlarning muntazam qismi), unga ehtiyoj butun operatsion davr maboytida nisbatan o'zgarmasdir;
- o'zgaruvchan aylanma kapital (joriy aktivlarning o'zgarib turuvchi qismi), unga ehtiyoj u to'liq yo'q bo'lishiga qadar sezilarli bo'lmagan darajada o'zgaradi.

Bu bo'linish joriy aktivlarni moliyalashtirishning to'rtta tanaqli modellari asoslariga qurilgan bo'lib, ular korxonaning joriy moliyalashtirishda qisqa muddatli majburiyatlarning roli nuqtai nazaridan o'zaro farq qiladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarining moliyaviy manbalari tuzilmasi

Qarz berish shartnomalari asosida qarz pullar va mablag'lar jalb etiladigan moliyaviy vekselar pul, kreditbozorining mustaqil sementini o'zida ifodalaydi. Odatda iqtisodiy jihatdan o'zaro ta'minot, texnologik zanjir bilan o'zaro bog'lik bo'lgan korxonalar kreditlar bilan ta'minlanadi. Bunda aynan xo'jalik vazifalari, masalan ta'minot yoki sotishning kafolatlanganligi hal etiladi, shuning uchun kredit yuzasidan to'lov turli kredit bitimlarida sezilarli darajada o'zgartirilishi mumkin, shunga qaramay pul bozorida umumiy vaziyat, qayta moliyalash stavka darajasi ham hisobga olinadi. Xo'jalik kreditining o'ziga xos turi qarz berish shartnomasi asosida jismoniy shaxslarning mablag'larini jalb etishdan iborat.

6.2. Qishloq xo'jaligiga kredit berish tartibi

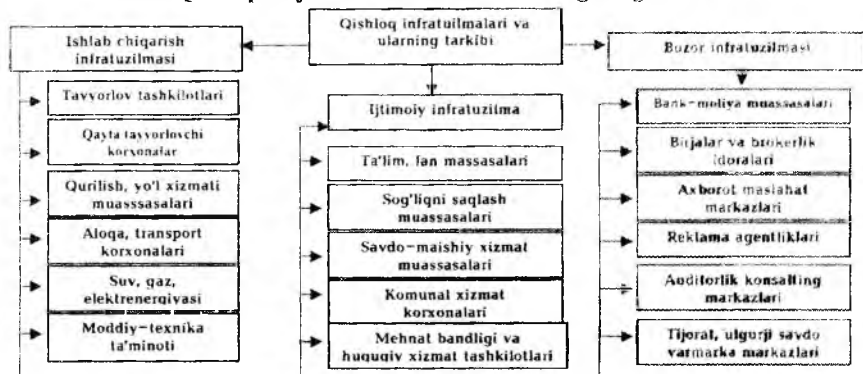
Agrar sektorni isloh qilish yoki tarmoqni rivojlantirish strategiyasini belgilashda dehqon o'zining ijtimoiy va ishlab chiqarish ehtiyojlari bilan eng asosiy o'rinda turishi lozim. Prezidentimizning 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida"gi Farmonida dehqonning barcha muammolari bosh mezon qilib olingan.

Yuqoridagi 1-chizmadan ko'rinib turibdiki, respublikaning yetakchi muassasalari, idoralari va tashkilotlari agrar soha bilan bog'liqdir. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan izchil islohotlarning ustivor yo'nalishlaridan biri -bu kichik dehon va fermer xo'jaliklarini rivojlantirishdir. Aytish lozimki, dehqon va fermer xo'jaliklariga qulayliklar yaratilmoqda va intiyozlar berilmoqda. Xususan yangi tashkil

etilgan fermer xo'jaliklari ikki yilgacha barcha turdagi soliqlardan ozod etilganini, ularga boshlang'ich sarmoyani shakllantirish uchun kreditlar ajratilayotgani soha rivojida muhim omil bo'lmoqda.

2-chizma

Qishloq xo'jalik infratuzilmasi va uning bo'g'inlari

Vazirlar Mahkamasining 2000 yil 19 maydagi 195-sonli "Tijorat banklarining kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishda qatnashishini rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 195-sonli qarorida banklar foydasining 25 foizigacha miqdorini ajratish hisobiga imtiyozli kredit berish maxsus jamg'armasi tashkil etilishi qayd qilingan. Shu bilan birga, qarorda tijorat banklarining mazkur jamg'arma hisobidan kreditlash evaziga olgan daromadlari imtiyozli kreditlash jamg'armasini ko'paytirishga yo'naltirilgan taqirda 5 yilgacha soliqlardan ozod qilishdek rag'batlantirish mexanizmi ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasida quyidagi kredit turlari mavjud:

I. Dastlabki (boshlang'ich) kapital (sarmoyani) shakllantirish krediti. (366.10.09.2001)

Manbasi- 1) Biznes fond mablag'i - 50 %

2) DFX qo'llab-quvvatlash jamg'armasi 50 % gacha

Sharti - davlat ro'yxatidan o'tgandan so'ng 6 oygacha - Mikrofirmalar va dehqon xo'jaliklariga (yuridik shaxs maqomiga ega) - 150 ming ish haqi. Kichik korxonalar va fermerlarga - 300 baravar miqdorida.

Muddati - 3 yilgacha.

Foizi - MB qayta moliyalashtirish stavkasining oltidan bir qismi. Foizlarni 12 oyga kechiktirish va asosiy qarzni 18-24 oy o'tgach qaytarish.

II. Tijorat banklari foydasining 25 % mikrofirmalar, kichik va DFX - imtiyozli kreditlash. Ushbu kreditlardan olinadigan daromadlar 5 yilga daromad solig'idan ozod qilinadi va yana maxsus jamg'armaga yo'naltiriladi (2000.04).

Depozit stavkasi (50 % MB Qayta Moliyalash stavkasi (75 % bo'lishi kerak. Tijorat banklari tomonidan aholidan, DFX qishloq xo'jalik mahsulotlari

xarid qiluvchi tayyorlov tashkilotlarga hisob-kitob uchun mahsulot hajmini 100 % miqdorida naqd pul berishi mumkin.

Agarda tayyorlov tashkilotlarida xarid qilish bo'yicha shartnomalar tuzilgan bo'lsagina banklar pul mablag'larini beradilar.

III. (902. 29.02.2000) Tijorat banklari tomonidan yuridik shaxs maqomini olmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar va dehqon xo'jaliklarini (milliy va chet el va lyutasida mikroreditlash)

Kredit miqdori - 5000 \$ - bozor ko'rsida.

Muddati - 3 yil. 50 % 1,5 yil ichida.

Berish tartibi - naqd pulsiz va naqd pul.

Foizi - kelishuv asosida, biroq Markaziy bank qayta moliyalashtirish stavkasi miqdoridan oshmasligi kerak.

Ta'minoti - 1) Mulk yoki qimmatli qog'ozlar garovi

2) Bank yoki sug'urta tashkiloti kafolati

3) Uchinchi shaxsning kafilligi

4) Sug'urta kompaniyasining qarz oluvchining kreditni qaytaraolmaslik xatarini sug'urta qilinganligi to'g'risida sug'urta polisi

5) Fuqarolar yig'inlarining mahalla, qishloq, ovul kengashlari kafilligi.

Tijorat banklari tomonidan chet el valutasidagi mikroreditlar o'z kredit resurslari va chetdan jalb qilingan kredit mablag'lari, jumladan, xorijiy banklarning kredit liniyalari hisobidan amalga oshiriladi.

IV. (903. 29.02.2000) Tijorat banklari tomonidan yuridik shaxs maqomini olib faoliyat ko'rsatayotgan fermerlik xo'jaliklari va kichik biznesning boshqa subyektlarini milliy va chet el valutasida mikroreditlash.

Miqdori - 10000 \$ AQSh (bozor kursi bo'yicha) milliy valutadir.

Muddati - 3 yil.

Berilishi - naqd pulsiz va 18 oyda qaytarish sharti bilan naqd pulda.

Mikroreditlar - bankning maxsus imtiyozli jamg'armasidan berilsa foizi imtiyozli bo'lishi mumkin.

Hujjatlari: 1) Kredit olish buyurtmasi;

2) pul oqimi tahlili majburiy tarzda ko'rsatilgan biznes reja;

3) oxirgi hisobot Davlat soliq xizmatining mahalliy idorasi tomonidan tasdiqlangan buxgalterlik balansi;

4) debitorlik va kreditorlik qarzi haqidagi ma'lumotnoma, shuningdek 90 kundan ortiq muddatdagi qarzdorlikni solishtirish dalolatnomalari, moliyaviy natijalari haqida hisobot.

Chet el valutasidagi mikroreditlar banklar bilan qarz oluvchilar o'rtasida tuziladigan kredit shartnomalarida belgilanadigan tijorat shartlari asosida naqdsiz shaklda beriladi.

Chet el valutasida berilgan kreditlar bo'yicha foizlarning to'lovi, to'lov sanasidagi birjadan tashqari valuta bozori kursi bo'yicha milliy valutada amalga oshiriladi.

Asosiy qarzni to'lash chet el valutasida amalga oshiriladi, qarzdorning chet el valutasidagi hisob raqamida mablag' mavjud bo'lmagan taqdirda - to'lov sanasidagi birjadan tashqari valuta bozori kursi bo'yicha milliy valutada to'lanishi mumkin.

V. (907. 07.03.2000) Tijorat banklar tomonidan fermer xo'jaliklari va kichik o'rta biznesni milliy valutada kreditlash tartibi.

Kredit muddati - 1) KO'B subyektlari oborot mablag'larini to'ldirishga - 1 yil.

2) Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tashkil etuvchi fermer xo'jaliklariga (yuridik shaxs maqomiga ega) oborot mablag'larini to'ldirishga kamida 2 yilga.

3) investitsion loyihalarni moliyalashtirishga barcha subyektlariga 5 yilgacha beriladi.

Berilgan kreditlarni qaytarish 12 oydan oshmasligi kerak. qishloq xo'jaligiga berilgan kreditlar esa 30 oydan oshmasligi kerak.

VI. AT "Tadbirkorbankning" kredit liniyalari hisobidan tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlariga dastlabki (boshlang'ich) sarmoyani shakllantirishga kredit berish hamda lizing kompaniyalari tomonidan lizingni amalga oshirish tartibi.

VII. Tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklarini yer uchastkasini ijaraga olish huquqini garovga olgan holda kreditlash tartibi to'g'risida NIZOM (2004.01)

VIII. Fermer xo'jaliklarining davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan paxta va g'alla yyyetishtirish xarajatlarni tijorat banklari tomonidan kreditlash tartibi to'g'risida NIZOM.

Bugungi kundagi yana bir dolzarb masalalardan biri bo'lgan "Davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan paxta xom ashyosi va g'alla yetishtirish bo'yicha fermer xo'jaliklarining xarajatlarni tijorat banklari tomonidan kreditlashning vaqtinchalik Tartibi" ishlab chiqildi.¹

Qishloq xo'jaligi korxonalarini (jamoa xo'jaliklari, shirkat xo'jaliklari, dehqon va fermer xo'jaliklari) kreditlash alohida "kredit liniyasi ochmasdan" ssuda hisob-raqamidan ishlab chiqarish xarajatlari "Baznes-reja"si asosida berilayotgan kredit va foizlarni 50 foizni so'ndirmaslik xataridan va qolgan 50 foizi notarial tasdiqlangan va Davlat kadastri yoki BTning tuman ko'chmas mulk xizmatlarida ro'yxatga olingan yuqori likvidli mulk garov shartnomasini sug'urta qilishga qaratilgan sug'urta polisi mavjudligi sharoitida amalga oshiriladi.

Kredit so'ndirilishi bank tomonidan kredit shartnomasida ko'zda tutilgan muddatlarda amalga oshiriladi. Kredit shartnomasida kredit so'ndirilishi quyidagi tartibi ko'zda tutilishi mumkin:

■ so'ndirilish muddati yetgan majburiyatlar bo'yicha ssuda qarzlarni qarzdordan qaytarib olgunga qadar asosiy depozit hisob-raqamidan undirish orqali;

■ muddatidan oldin, qarzdor to'lov topshiriqnomasi bilan uning qaytarib olguncha depozit hisob-raqamidan ssuda hisob-raqamiga pul mablag'larini qoldig'ini o'tkazish orqali;

■ bank tomonidan kafillik bo'yicha olingan majburiyatlarni, sug'urta polisi bo'yicha sug'urta qoplamasini, bank va boshqa kredit tashkilotlari kafolatlarini hamda garov huquqini sotishdan olingan mablag'larni ishlatilishi orqali.

6.3. O'zbekistonda kichik tadbirkorlikni rivojlantirish muammolari va bunda banklarning o'rni²

Banklar professional kredit beruvchi sifatida mijozlarga joriy faoliyatni moliyalashtirish uchun g'oyat turli-tuman kreditlarni taklif etadilar, ularning ichida eng tez moslanuvchanlari overdraf va kredit liniyalaridir.

Tashqilot joriy faoliyatini moliyalashtirish uchun muddatli byudjet yordamidan ham foydalanishi mumkin, u turli darajadagi byudjetlar tomonidan

¹ Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ҳисоб-китоблар механизмини Бюджетга туловлар интизомини мустаҳкамлаш комиссиясининг 2002 йил 17 декабрдаги 70-сонли мажлиси қарори.

² ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

quyidagi shakllarda taqdim etiladi:

- pul mablag'larning qarz oluvchiga haqiqatda berilishi;
- kreditlashning imtiyozli shartlarini ta'minlash uchun bank kreditlari bo'yicha foiz stavkalaridagi farqni qoplanishi;
- bank kreditlari yuzasidan byudjet kafolatlarining taqdim etilishi;
- byudjet oldidagi majburiyatlarni vaqtincha kamaytirish vositasida kreditlash.

Byudjet krediti faqat qaytarilishi asosida avval taqdim etilgan byudjet mablag'lari yuzasidan muddati o'tgan qarzlari mavjud bo'lmagan yuridik shaxslarga berilishi mumkin. Vakolatli organlar kreditning amal qilish paytida har qanday vaqtda byudjet krediti oluvchisining tekshirish huquqiga egadirlar, shuningdek byudjet kreditidan maqsadli foydalanilishini tekshiradilar. Yuridik shaxslarga taqdim etilgan byudjet mablag'larning qaytarilishi, shuningdek ulardan foydalanganlik yuzasidan to'lov byudjetga to'lovga tenglashtiriladi.

Korxonaga aylanma mablag'ni saqlab turilishi uchun soliqlarni to'lash bo'yicha muddatini uzaytirish, bo'lib-bo'lib to'lash va soliq kreditlaridan foydalanishi mumkin.

Ushbu kreditlash shakllarida umumiy jihat shundan iboratki, ular byudjetga soliqlar va yig'imga to'lash muddatlarining o'zgartirilishi bilan bog'liq.

Soliq krediti bir yoki bir necha soliqlar bo'yicha uch oydan bir yilgacha muddat bilan taqdim etilishi mumkin. Agar soliq krediti manfaatdor shaxsga tabiiy ofatlar, texnik halokatlardan zararlar va boshqa yengib bo'lmaydigan kuch holatlari yuzasidan taqdim etilayotgan, shuningdek agar uning tegishli byudjetdan kamroqmoliyalashtirish holati mavjud bo'lsa to'lov undirilmaydi. Agar soliq krediti bir vaqtning o'zida soliq to'lanishi holatida ushbu shaxsga bankrotlik tahdid qilishi munosabati bilan taqdim etilsa, foizlar soliq krediti to'g'risida shartnoma davrida bo'lgan, Markaziy Bankning qayta moliyalash stavkasi miqdorida belgilanadi. Soliq krediti summalari to'lovning har bir muddatdagi bo'yicha teng ulushlarda yoki bir yo'la foizlarni to'lash bilan mablag'larni tegishli byudjetga daromadga o'tkazish yo'li orkali kamaytirilishi lozim.

Shunday qilib, korxonaning aylanma mablag'larga bo'lgan qo'shimcha ehtiyoji kredit xarakteridagi turli tuman manbalar hisobidan qoplanishi mumkin. Har qanday holatda ham qisqa muddatli kredit va korxonaning aylanma mablag'lari quyidagi ko'rinishlarga ega:

■ qisqa muddatli kreditlash muddati aylanma mablag'ning aylanish muddatli bilan bog'liq-bir yilga qadar;

■ qisqa muddatli kredit korxonaga joriy faoliyatidan tushumlar, tovarlar (ishlar, xizmatlar)dan tushumlar hisobiga so'ndiriladi, aylanma mablag'lar elementlari tannarxning aksariyat qismini tashkil etishi bois aylanma kapital davriy aylanishining uzluksizligi qisqa muddatli kreditni so'ndirishning sharti hisoblanadi;

■ qisqa muddatli kreditni jalb etish uchun xarajatlar buxgalteriya (moliya) hisobida xarajatlar (tannarx) tarkibiga, soliq hisobida esa o'rnatilgan cheklashlar doirasida kiritiladi.

Ushbu tartib Paxta bank tomonidan yuritilayotgan kredit siyosatining ajralmas qismi bo'lib, xo'jalik subyektlari va ularga xizmat ko'rsatayotgan bank filiallarini o'zaro kredit munosabatlarini tartibga soladi.

Kreditlar, xo'jalik yurituvchi subyektni qaytarib olunguncha asosiy depozit hisob raqami joylashgan joyiga qarab beriladi. Boshqa banklar mijozlariga, shuningdek zarar ko'rib ishlayotgan, nolikvid balansga ega xo'jalik subyektlari faoliyatini kreditlash man etiladi. Kredit resurslarini uzoq muddatga mo'ljallangan moliyaviy keskin o'zgarishlar, xo'jasizlik va zararlarini qoplashga ishlatilishiga yo'l qo'yilmaydi.

6.4. Kreditni ta'minlash va qaytarish turlari¹

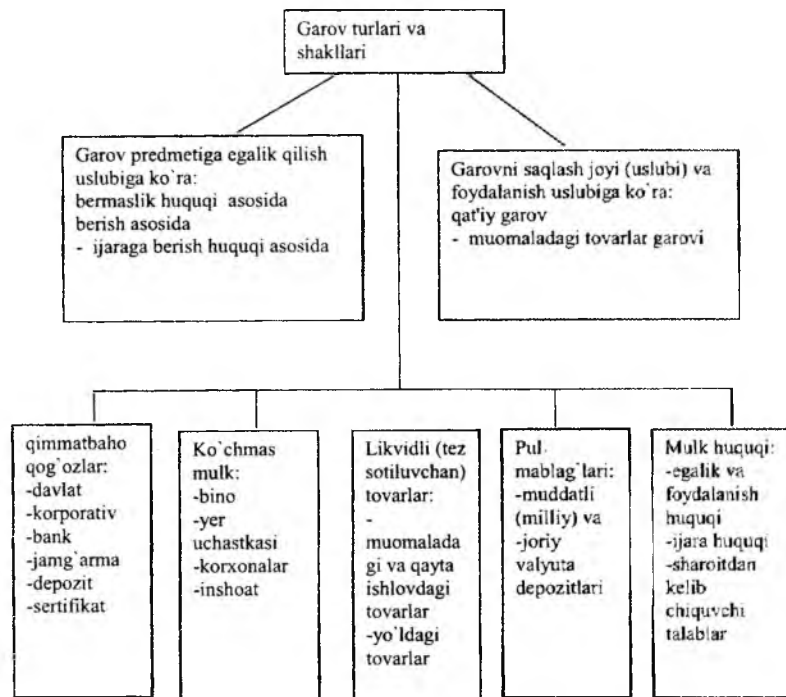
Kreditlar, berilish muddatiga ko'ra, qisqa, o'rta va uzoq muddatli turlarga bo'linib, kredit shartnomasida qayd etilgan muddatda, maqsadga muvofiq ishlatilishi va ta'minlanganlik hamda foizlilik tamoyili, qaytarishlik shartlari asosida beriladi.

Qaytarilish muddatlari kechiktirilgan kreditlar - bu, so'ndirilish muddati yetib kelgunga qadar qarzdor tomonidan yozma ravishdagi asoslangan iltimosnomasiga ko'ra, bank Kredit qo'mitasi qarori asosida qayta rasmiylashtirilgan kredit hisoblanadi. Bunda kreditni so'ndirilish sanasi kechiktiriladi.

Kredit so'ndirilmaslik xataridan xoli bo'lish maqsadida qarz oluvchi ishonch kreditidan farqli o'laroq, tez sotiluvchanlik talabiga javob beradigan ta'minotga ega bo'lishi lozim.

Chizma-3

Garov turlari va shakllari

¹ O'sha yerga qaralysin

Ta'minotning asosiy shakllari quyidagilar hisoblanadi: mulk garovi, uchinchi shaxs kafilligi, banklar va boshqa kredit tashkilotlari kafolatlari, qarz oluvchi tomonidan kreditni va u bo'yicha qarzlarni so'ndirish xatarini sug'urta qilinganligi to'g'risida sug'urta kompaniyalarining sug'urta polisi.

Berilayotgan kredit summasi, sug'urta bahosida, garovga olinayotgan mulk qiymatini 80 foizidan oshmasligi kerak.

Qisqa xulosalar

Qishloq xo'jalik korxonalarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish zaminida rivojlantirish uchun sarflanayotgan barcha mablag'lar ularning moliyaviy mablag'lari hisoblanadi. Qaytarilish muddatlari kechiktirilgan kreditlar - bu, so'ndirilish muddati yetib kelgunga qadar qarzdor tomonidan yozma ravishdagi asoslangan iltimosnomasiga ko'ra, bank Kredit qo'mitasi qarori asosida qayta rasmiylashtirilgan kredit hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mavsumiy xarakterli tarmoqlar xususiyatlari va ularga tavsif.
2. Turli mulk subyektlarini kreditlash tartibi
3. Qishloq xo'jalik korxonalarini kreditlash tartibi
4. Kichik va xususiy biznesni kreditlash tartibi
5. Qishloq xo'jalik korxonalarini kreditlarini qoplash tartibi
6. Kreditni qaytarilishi muammolari¹.
7. Qishloq xo'jaligiga kredit berish va qoplash tartibi.
8. Qishloq xo'jaligining alohida tarmoqlarining oborot mablag'larini tashkil qilish asoslari va xususiyatlari.
9. Mikrocreditlash xususiyatlari va tartibi
10. O'zbekiston tijorat banklari investitsion kreditlashtirish xususiyatlari

Asosiy adabiyotlar²

1. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. -Т.: 2003.
2. Дон Патинкин. Денги, процент и цены.-М.: Экономика, 2004.
3. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчёты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос.-М.: ИНФРА-М, 2004.
4. Сухова Л.Ф. Практикум по анализу финансового состояния и оценки кредитоспособности банка-заёмщика. -М.: Финансы и статистика, 2003.
5. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>
6. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>
7. www.Referat.ru
8. <http://www.boj.or.jp/en/siryu.htm>

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. Т.: 2005.

² O'sha yerga qaralsin

VII BOB MOLIYAVIY BOZOR, BANKLARINING QIMMATBAHO QOG'OZLAR BO'YICHA OPERATSIYALARI

7.1. Moliyaviy bozor tushunchasi, uning tashkiliy tuzilishi va vazifalari

Moliya bozorlari - bu, pul oqimlarini mulk egalariidan qarz oluvchilarga qarata yo'naltira oladigan bozor institutlarining yig'indisidir.

Moliya bozorlari ko'p turdagi xilma-xil "kanallardan" iborat bo'lib, ushbu kanallar orqali pul mablag'lari egalariidan qarz oluvchilarga oqib o'tadi. Ushbu kanallar asosan 2 guruhga bo'linadi, ya'ni:

1) to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirish kanallari. Ushbu kanallar bo'yicha pul mablag'lari bevosita pul egalariidan qarz oluvchilarga oqib o'tadi. Mazkur to'g'ridan-to'g'ri moliyalashtirishning o'zini 2 (ikki) kichik guruhga bo'lish mumkin, ya'ni:

a) kapitalni moliyalashtirish. Ushbu har qanday ko'rinishdagi kelishuvdan iborat bo'lib, unga asosan investitsiya qilish niyati bo'lgan pul mablag'ining egasiga firmaning mulkida ulush ishtirokiga ega bo'lish huquqi evaziga, uning pul mablag'larini oladi. Bunga yaqqol misol bo'lib, korporatsiya tomonidan oddiy aksiyalarni sotilishi hisoblanadi.

Oddiy aksiya - bu, korporatsiya mulkidagi ulushga egalik to'g'risidagi sertifikatdir hamda o'z egasiga korporatsiya tomonidan olingan foydaning bir qismiga davogarlik qilish huquqini beradi;

b) qarz (zayom) olish orqali moliyalashtirish (debt finance) - ushbu toifaga har qanday kelishuv kirib, unga asosan firma investitsiyalarni amalga oshirish maqsadida pul mablag'larini qarzga, ularni kelishilgan foizlari bilan kelgusida so'ndirish bo'yicha majburiyatni o'z zimmasiga oladi. Ushbu holatda kreditor shaxs, aksiyadagiga o'xshash firma mulkidagi ulush ishtiroki huquqiga ega bo'lmaydi. Bunga, korporatsiyalar tomonidan obligatsiyalar sotilishini misol sifatida keltirish mumkin.

2. Moliyalashtirishning kanallari. Egri kanallar orqali moliyalashtirishda oila xo'jaliklaridan firmalarga oqib o'tayotgan pul mablag'lari maxsus institutlar orqali oqib o'tadi. Bunday institutlarga banklar, o'zaro fondlar, sug'urta kompaniyalari kiradi. Ushbu turdagi tashkilotlar - moliyaviy vositachilar deb ataladi.

Yuqorida aytib o'tilgan fikrlardan ko'rinib turibdiki, moliya bozori, bozor iktisodieti sharoitida pul sarmoyalarini taqsimoti va qayta taqsimotini amalga oshiruvchi muhim, e'tiborga sazovor bo'lgan bo'g'inlaridan biri ekan. Bu erda, har qanday bozorda bo'lganidek, sotuvchi va sotib oluvchi bor. Lekin, boshqa bozorlardan farqli o'laroq, moliya bozorida sotuvchi va sotib oluvchi bevosita oldi-sotti munosabatlarida ishtirok etmaydilar. Balki ularning nomlaridan shunday oldi-sotti operatsiyalarini moliyaviy vositachilar amalga oshiradi.

Qimmatli qog'ozlar bozorida moliyaviy vositachilar sifatida maydonga odatda brokerlar va dilerlar chiqadi.

Broker, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchisi bo'lib, brokerlik faoliyati bilan shug'ullanadi. Brokerlar sifatida bozorda jismoniy va yuridik shaxslar harakat qilishi mumkin. Fond bozoridagi professional brokerlik faoliyati maxsus tartibda olinadigan litsenziya asosida amalga oshiriladi.

Diler - bu, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchisi bo'lib (yuridik yoki jismoniy shaxs), u dilerlik faoliyatini amalga oshiradi.

Yuqoridagilardan tashqari, qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchilaridan biri sifatida, ularni tashkil etishning aniq yuridik shaklidan qat'iyy

nazar, qimmatli qog'ozlarni boshqarish faoliyatining davlat litsenziyasiga ega bo'lgan boshqaruvchi kompaniyalar bo'lishi mumkin.

Ushbu faoliyat o'z ichiga quyidagilarni oladi:

-egalari tomonidan mazkur boshqaruvchi kompaniyaga berilgan qimmatli qog'ozlarni boshqarish;

-qimmatli qog'ozlarga foydali joylashtirish uchun mo'ljallangan mijozlar pul mablag'larini boshqarish;

-kompaniyalar tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyat borasida olingan qimmatli qog'ozlar va pul mablag'larini boshqarish.

Moliyaviy tovar boshqa oddiy tovarlardan tubdan farq qiladi. Birinchidan, moliyaviy tovarlar tovar sifatida albatta iste'molchini hamda ishlab chiqaruvchi shaxsning ma'lum bir ehtiyojini qondiradi. Ikkinchidan, moliyaviy tovarning sotuvchisini esa pul sarmoyalariga bo'lgan vaqtincha ehtiyojini, o'ziga xos shartlar va muddatlar asosida. Uchinchidan, boshqa tovarlar ularni ishlab chiqaruvchi shaxslarga shu xaxoti iqtisodiy samara keltirmaydi. Ushbu samara olingunga qadar ma'lum bir vaqt o'tadi.

Bozorga moliyaviy tovarlarni chiqarayotgan shaxslarni jahon amaliyati "emitent" deb atashadi. Moliyaviy tovarlarni sotib olayotgan shaxslarni esa "investor" deb atashadi. Moliyaviy tovarning bozordagi oldi-sotdisida bevosita ishtirok etadigan hamda sotuvchi va sotib oluvchining toshirig'ini bajaradigan shaxslar esa moliyaviy vositachilardir.

Moliyaviy vositachilar, ixtisoslashgan moliyaviy tashkilotlar yoki jismoniy shaxslardir. Jahon amaliyatida moliyaviy bozorda quyidagi moliyaviy vositachilar mavjud: Investitsiya firmalari (banklari), Broker firmalari (kontorolari), Investitsiya fondlari, Sug'urta kompaniyalari va Pensiya fondlari. Jismoniy shaxslar esa brokerlar yoki dilerlar sifatida mavjuddirlar.

7.2. Banklarni investitsion faoliyatini davlat tomonidan muvofiqlashtirish¹

O'zbekiston Respublikasi banklari Markaziy bank tomonidan beriladigan umumiy litsenziya asosida qimmatbaho qog'ozlar bank operatsiyalarini amalga oshirishlari mumkin.

Banklar quyidagi shartlar bajarilgan holda qimmatbaho qog'ozlarga qo'yilmalarni amalga oshirishlari mumkin :

a) bankning bir korxonaga ustav kapitaliga, shuningdek ushbu korxonaning boshqa qimmatbaho qog'ozlariga qo'yilmasining miqdori I- darajali bank regulyativ kapitalining 15% oshmasligi kerak.

b) bankning barcha elementlar ustav kapitaliga va boshqa qimmatbaho qog'ozlariga qilgan investitsiyalari miqdori I-darajali bank regulyativ kapitalning 15%idan oshmasligi kerak.

v) oldi-sotdi uchun nodavlat qimmatbaho-qog'ozlariga qilingan bank qo'yilmasi miqdori I-darajali bank regulyativ kapitalining 25%idan olinishi kerak.

Bank iste'mol korxonaga (moliyaviy institutlar miqdori) ustav kapitaliga 20%idan ortig'iga to'g'ridan to'g'ri yoki bilvosita egalik qilishi mumkin emas

Umaman olganda banklarning foyda operatsiyalariga quyidagilar kirishi mumkin:

1. Qimmatbaho qog'ozlarga asosan kreditlar (lombard).

2. Qimmatbaho qog'ozlarni o'z portfeli uchun sotib olish (investitsiya).

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. Т.: 2005.

3. Yangi chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlarni birlamchi taqsimlash (jamlashtirish);

4. Mijozning topshirig'iga ko'ra qimmatbaho qog'ozlarni sotib olish va saqlash (qimmatbaho qog'ozlar ikkilamchi muomalasiga xizmat ko'rsatish).

$$R = D \left(1 - \frac{d * M}{360} \right)$$

M- vekselni sotib olish vaqtincha qo'shimcha qolgan kunlar soni.

d - Diskont foizi (%)

D- 100\$- sotib olish mumkin bo'lgan veksel bahosi.

R- vekselni sotib olish bahosi.

Diskont summasi:

D-R;

Qarzdor S=100 mln, t=3 oy (90 kunga), % -ibning 720% yillik kredit bo'lsa. % stavkasi bo'yicha qaytarilgan summasi:

$$S_1 = \frac{S * t * i}{360 * 100} = \frac{100000000 * 90 * 720}{360 * 100} = 55000000$$

Agar kredit veksel yordamida berilsa y holda mijoz

S=100 mln.

T=3 oy (90 kun)

$$i_2 = 140\% \text{ yillik } S_2 = \frac{S * t * i_2}{360 * 100} = \frac{100000000 * 90 * 140}{360 * 100} = 35000000$$

% massasi S1-S2=550-350=200.

"O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi qonunga muvofiq, tijorat banklarining qimmatbaho qog'ozlar bozoridagi faoliyati mavjud umumiy bank lisenziyasi asosida amalga oshiriladi. qo'shimcha lisenziya talab qilinmaydi. qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdisiga doir bitimlar amaldagi qonunchilikka muvofiq, rasmiylashtirilgan egasining nomi yozilgan ishonchnomalarga asosan tuziladi.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, tijorat banklariga qimmatli qog'ozlar aksiyalari, obligasiyalar, depozit va jamg'arma sertifikatlari, vekselar, shuningdek xosila qimmatli qog'ozlar (fyucherslar va opsiyonlar) kabi turlarini chiqarishga ruxsat beriladi. Muayyan moliyaviy vosita uning emitent uchun ham, xaridor uchun ham qulay va foydaligi hisobga olingan holda, tanlab olinadi. Bank qimmatli qog'ozining nobank muassasi tomonidan chiqarilgan qog'ozdan farqi, tijorat banki faoliyatining davlat organlari tomonidan nisbatan to'liqroq tartibga solinishidan iborat. Tijorat banki o'z faoliyatida unga balans likvidligi va kapitalning yetarlilik darajasini pasaytirishga yo'l qo'ymaydigan bir qancha majburiy normativlarga amal qiladi.

Qimmatli qog'ozlar emissiyasi bilan bog'liq faoliyat tartibga solinishi tijorat banklari uchun emissiya prospektini chiqarish, uni ro'yxati belgilab quyilganligi ta'minlanadi. Ushbu tartib O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi qimmatli qog'ozlar va fond birjalari bo'yicha davlat komissiyasi tomonidan belgilangan. Banklar uchun emissiya prospektlaridagi ma'lumotlar ro'yxatlarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Markaziy bank bilan kelishilgan holda belgilaydi.

7.3. Banklarni investitsion faoliyati va ularni moliyalashtirish manbalari¹

Iqtisodiy adabiyotlarda "innovatsiya" so'zining ma'nosi bir qancha ma'noda ishlatiladi. Ishlab chiqarish takror ishlab chiqarish jarayonida termin kapital quyilma ma'nosini bildiradi. Bu pul mablag'larining takror ishlab chiqarish jarayonining kengaytirilishiga ishlatilishini anglatadi².

Investitsiyani mulkiy tomondan qo'yilmalarga ishlatishi - bu kompaniyani korxonaning real aktivlariga yoki shaxsiy mulkka joylashtirilishi tushuniladi.

Moliyaviy faoliyat amaliyoti bo'yicha ya'ni investitsiyani moliyaviy tomondan tushuniladigan tushunchasi esa - bu kapitalning qiymatini saqlash yoki ko'paytirish (ijobiy miqdor keltirish maqsadida) joylashtirish uslubiga aytiladi.

Investitsiya yoki kapital qo'yilma deyilganda, umuman, iqtisodiy subyektni ixtiyorida bo'lgan mablag'larni (kelishi) iste'moldan voz kechib kelgusida yaxshi hayot kechirishi uchun mablag'larni ko'paytirishi uchun foydalanishdi.

Investitsion faoliyatning asosiy belgilari quyidagilar hisoblanadi:

-kapitalning vaqtinchalik yo'qotilgan iste'mol qiymatini (likvidligini) qaytib kelmasligi; (bo'lmasligi).

- boshlang'ich farovonlik darajasini usishini kutish;

- uzoq muddatga qo'yilgan kapitalning natijasini noaniqliligi;

Shunday qilib investitsion jarayon - bu vaqtinchalik bo'sh pul mablag'lari bor bo'lgan shaxslar bilan, pul mablag'larining talabi bo'lganlar o'rtasidagi ma'lumotlarni berishligining mexanizmidir. Tijorat banklari investitsion faoliyati - bu bankning pul mablag'larining ustav fondiga qimmatbaho toshlar va boshqa obyektlarga joylashtirishidir.

Investitsiya maqsadiga ko'ra ikkiga bo'linadi³:

1) Tug'ri investitsiyalar - bu investitsiya obyektini bevosita boshqarish maqsadida amalga oshiriladigan investitsiyalardir. Agar bunday investitsiyalar qimmatli-qog'ozlarga qo'yilsa u holda korxonaning kontrol paketini sotib olishi kerak. Masalan investitsiyalar mulk, ishsizlik patent va boshqalar ham bo'lishi mumkin.

2) Portfel investitsiyalari - qimmatbaho qog'ozlar portfelini tashkil qilish uchun kontrol paketini tashkil qilmasdan va investitsiya obyektini to'g'ridan-to'g'ri bevosita faoliyatidir.

Agar to'g'ri investitsiyalar bank o'z faoliyatini boshqa sohada ta'sirini kengaytirish maqsadida amalga oshirilsa, bank portfel investitsiyalari (qimmatbaho qog'ozlar portfeli) quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

-bank daromadlari boshqarilishi; agar banka qarzlari bo'yicha kreditlari foizi (daromadi) pasaysa, qimmatbaho qog'ozlar bo'yicha daromadi ko'tarilishi mumkin:

-bank kredit portfelidan keladigan kredit risklarini qoplash maqsadida, tb yaxshi qimmatbaho qog'ozlari sotib olishi yoki saqlab turishi mumkin. Bu o'z navbatida bankning kredit risklari pasaytirishi mumkin.

-geografik diversifikatsiyasi ta'minlashi mumkin.

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

² Жаковская Е. "Банкв́ый дело". Курс лекции. -М.: "Омега-л". 2003.

³ Лаврушин О.И. и др. Банкв́ый дело. -М.: Ф и С. 2003.

-bankning soliq pasaytirishi mumkin. Ba'zi qiimmatbaho qog'ozlar soliqqa tortilmaydi yoki past foizda soliqqa tortiladi.

-bozor foiz stavkalarining o'zgarishi jarayonida (sharoitida) bank yo'qotishlarini sug'urtalaydi.

-bank aktivlari portfelini o'zgartiruvchanligini ta'minlashi mumkin.

-Bank balansi moliyaviy ko'rsatkichlarni yaxshilashga imkon yaratadi.

Banklarning investitsiyalariga ko'rsatkichlarini yaxshilashga imkon yaratadi.

Banklarning investitsiyalarga odatda 1 yilgacha qoplash muddatiga ega bo'lgan qiimmatbaho qog'ozlarni kiritish mumkin.

Banklarning investitsion operatsiyalarini o'tkazishdan asosiy maqsad:

- bankning daromad bazasini kengaytirish va diversifikatsiyalash;

- bank faoliyati turlarini kengaytirish asosida hamda bank risklarini umumiy darajasini pasaytirish hisobiga - bankning moliyaviy barqarorligini oshirish;

- bankning mijoz va mablag'lar bazasini xizmatlar turini, fiskal (dochermiy) moliya institutlarini tashkil qilish hisobiga kengaytirish;

- mijozlarga bo'lgan ta'sirni kuchaytirish. (qiimmatbaho qog'ozlar portfelini sotib olish hisobiga).

Asosan bankning investitsiyalari deyilganda bank tomonidan kapital xarakterga (delgiga) ega bo'lgan xarakterni va qiimmatbaho qog'ozlarni sotib olishga yo'naltirilgan muddatli kreditlash yoki moliyalashtirish tushuniladi.

O'zbekistonda iqtisodiyotni qayta ko'rishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bank sohasini isloh qilish bilan birgalikda, qiimmatli qog'ozlar bozorini, shuningdek moliya bozorining boshqa segment (bugin)larini ham yaratishdan iboratdir.

7.4. Bankning qiimmatbaho qog'ozlar bilan passiv operatsiyasi

Tijorat banklarining asosiy faoliyati bu vaqtincha bo'sh pul mablag'larini kreditorlar va qarzdorlar o'rtasida hamda sotuvchilar va xaridorlar o'rtasida aylanishini vositachilik asosida olib borish hisoblanadi. Lekin, tijorat banklarining mamlakat moliya bozorida faqatgina o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

-birinchidan, tijorat banklari faoliyati uchun qarz majburiyatlari yuzasidan ikki tomonlama tasnif mavjud. Ular birinchi tomondan yuridik va jismoniy shaxslar uchun muomalaga o'zlarining qarz majburiyatlarini, ya'ni depozit sertifikatlari, depozit-jamg'arma sertifikatlari, obligatsiyalarini chiqaradilar. Ikkinchi tomondan esa, tijorat banklari qo'shimcha daromad olish maqsadida boshqa emitentlarning muomalaga chiqargan qarz majburiyatlarini (aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlari) sotib oladilar:

-ikkinchidan, tijorat banklari o'z nomidan chiqarilgan qiimmatli qog'ozlar (obligatsiyalar, depozit sertifikatlari) bo'yicha qat'iy belgilangan foiz bo'yicha daromad to'lanishi majburiyatini oladilar. Investitsiya fondlari esa daromad to'lanishi yuzasidan risklarni investorlar zimmasiga yuklaydilar.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining jismoniy shaxslar uchun obligatsiyalari davlat qiimmatli qog'ozlari hisoblanadi va uning egalariga obligatsiyalarning nominal qiymatiga nisbatan foiz ko'rinishida daromad olish huquqini beradi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining jismoniy shaxslar uchun obligatsiyalar chiqarilishi, uning muomalasi tartibi va so'ndirilishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2002 yil 22 apreldagi 1141-sonli "O'zbekiston

Respublikasi Markaziy bankining jismoniy shaxslar uchun obligasiyalarini chiqarish va ular muomalasi to'g'risidagi" Nizom ga asosan olib boriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki depozit sertifikatlari mamlakatimizda pul bozorida likvidlikni tartibga solib turish maqsadida chiqariladi. Depozit sertifikatlarini chiqarish muomalada bo'lish va u bo'yicha to'lovni amalga oshirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998 yil 26 dekabrda "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki depozit sertifikatlarini chiqarish to'g'risida Nizom ga asosan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki depozit sertifikati - bu O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining pul mablag'larini omonatga qo'yilganligi haqidagi guvohnomasi bo'lib, u omonatchi yoki uning huquqiy vorisining omonat summasini va u bo'yicha foizlarni belgilangan muddat tugagandan so'ng olish huquqini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki depozit sertifikati egasi muddatidan oldin to'lovga taqdim etish huquqiga ega, bu holda depozit sertifikati bo'yicha to'lanadigan foizlar depozit sertifikatlarini chiqarish shartlari yoki oldi-sotdi shartnomasiga asosan to'lanadi. Agarda, depozit sertifikati bo'yicha omonatni olish muddati o'tkazib yuborilsa, bunday depozit sertifikati talab qilib olinadigan hujjat hisoblanadi, bunday holatda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki depozit sertifikat egasining birinchi talabi bo'yicha omonat summasi va foizlarni to'lash majburiyatini oladi. Bunday holatda depozit sertifikatining o'tkazib yuborilgan muddat uchun foizlar hisoblanmaydi va to'lanmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining depozit sertifikatlarini to'lov muddati kelganda mazkur depozit sertifikatlariga egalik qilishni tasdiqlovchi hujjat hamda depozit sertifikati summasi va u bo'yicha foizning o'tkazilishi lozim bo'lgan hisobvaraq ko'rsatilgan talabnoma taqdim etilganidan so'ng O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'lovni amalga oshiradi.

Depozit sertifikatining to'lovi muddatidan oldin amalga oshirilayotganda pul mablag'lari depozit sertifikati egasining hisobvaraq'iga depozit sertifikatni muddatidan oldin to'lovga qabul qilish to'g'risidagi ariza tushgan kundan boshlab 5 bank ish kuni davomida ko'chiriladi.

Investorlar tomonidan qimmatli qog'ozlarni qaytarish bilan bog'liq barcha xarajatlarni qoplash, shuningdek, qimmatli qog'ozlarni sotib olish bo'yicha ular kiritgan pul mablag'larini qaytarish emitent tijorat banki hisobidan amalga oshiriladi.

7.5. Bankning qimmatbaho qog'ozlar bilan aktiv operatsiyasi

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarni olib borish yo'li bilan daromad olishga harakat qiladi, lekin bu faoliyatni olib borish jarayonida amaldagi qonunchilik me'yorlariga amal qilishlari lozim. Tijorat banklari o'z'lari uchun o'rnatilgan likvidlik darajasini saqlab turishlar hamda olib borilayotgan aktiv operatsiyalari turlari bo'yicha yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan risklarni oqilona taqsimlashlari shart. Amaldagi qonunchilikka asosan tijorat banklari o'zlarining aktivlarini ma'lum qismini daromad keltirmaydigan hamda juda kam miqdorda daromad keltiruvchi aktivlarga yo'naltiriladi.

Balans ma'lumotidan ko'rinib turibdiki, bank investitsiya faoliyatini olib borishda aktivlarning kam qismini yo'naltirgan. Bu esa bankning investitsiya faoliyatini yoritishga undaydi.

Amalda tijorat banklarining investitsiyalariga - bank aktivining so'ndirilish muddati bir yildan ortiq bo'lgan qimmatli qog'ozlarga qo'shimcha daromad olish uchun yo'naltirilishi hisoblanadi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining investitsiya faoliyati jarayonini strategiyasida ikki xil strategiya ajratiladi:

-passiv strategiya

-aktiv strategiya

Tijorat banki investitsiya faoliyati olib borishning passiv strategiyasida asosan kutish, ya'ni qimmatli qog'ozlar bo'yicha bir maromda va doimiy ravishda daromad olishda ularning bozordagi o'rtacha darajadagi daromadga yaqin darajada foydalanadi. Passiv strategiyani olib borishda banklar ikki xil usuldan foydalanishlari mumkin;

- "zinapoya" usuli;

- "shtanga" usuli;

Tijorat banki birinchi usuldan foydalanganda o'zi tomonidan aniqlangan investitsiya muddati asosida qimmatli qog'ozlarni turli muddati bo'yicha sotib oladi va ularni investitsiya portfeli tarkibida bir tekis joylashtiradi. Passiv strategiyani "shtanga" usulida tijorat banki investitsiyaga yo'naltirilayotgan mablag'larning asosiy qismini investitsiya portfelining likvidligini ta'minlaydigan juda qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarga va ma'lum qismini yuqori foyda beradigan uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarga sarflaydi.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari qimmatli qog'ozlar investitsiya portfelini shakllantirish va uni boshqarishda passiv strategiyaning ikki usulidan ham foydalanadilar. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, hozirgi vaqtda Respublikamizdagi tijorat banklari tomonidan asosan qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish faoliyati olib borilmoqda.

Tijorat banklarning qimmatli qog'ozlar bilan agressiv siyosati asosida qimmatli qog'ozlarning fond bozorida kursi va foiz stavkasini to'yanishidan imkoni boricha ko'p daromad olish yotadi.

7.6. Banklarning investitsion siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari¹

"Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi Qonunda belgilanishicha, emitent - qimmatli qog'ozlarni chiqaruvchi va qimmatli qog'ozlar egalari oldida ular bo'yicha o'z nomidan majburiyatga ega bo'lgan huquqiy shaxs yoki davlat organidir.

Qarz kapitalini jal etuvchi ayrim vositalar (obligasiyalar, jamg'armalar va depozit sertifikatlari) banklar tomonidan obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra sust qo'llanilmoqda. Bunday sabablarga inflyatsiya, bo'sh pul mablag'larining etishmasligi, obligasiyalarni chiqarishni tashkil etishdagi qiyinchiliklar kiradi. Bank bir vaqtda ham aksiyalar, ham obligasiyalarni chiqarish bilan shugullana olmaydi. Bundan tashqari, banklar obligasiyalarni ustav fondining 20 foizidan oshmaydigan summada va o'zining barcha aksiyalariga to'liq haq to'langanidan keyingina chiqarishi mumkin.

O'zbekiston tijorat banklari, qonunchilikka muvofiq ravishda, qimmatbaho qog'ozlar bozorida brokerlik va dilerlar sifatida ishtirok yemoqda. Brokerlik vazifasi tobora kengayib borayotgan banklarning brokerlik idorasi tarmog'i orqali amalga oshirilmoqda.

Agar tijorat banki vositachilik faoliyati amalga oshirsa, uning operatsiyalari O'zbekiston qonunchiligida ko'zda tutilganidek, fond birjasi orqali o'tishi kerak.

Tijorat banklari tomonidan trast operatsiyalarini amalga oshirish bir qancha jihatdan foydalidir. Birinchidan, ularning yordamida tijorat banklari uzoq muddatli

¹ O'sha yerga qaralsin

moliya resurslar qimmatli qog'ozlarga va birjadagi operatsiyalarni amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin. Ikkinchidan, bank qimmatli qog'ozlarni boshqarishdan vositachilik haqi undirib, bu qog'ozlardan keladigan daromaddan ulush oladi. Uchinchidan, bank o'zining emas, kapitali bilan operatsiyalarni bajaradi, faqat trust shartnomasi doirasidagina ular uchun javobgar bo'ladi, asosiy tavakkalchilik esa, qimmatli qog'ozlar egasiga tegishli bo'ladi.

Qimmatli qog'ozlar bozoridagi tadbirkorlik faoliyati turlaridan biri, qimmatli qog'ozlarning hisobini yuritish va ularni saqlash bilan bog'liq bo'lgan va depozitar deb atalgan faoliyatidir. O'zbekiston tijorat banklari uni umumiy bank lisenziyasi asosida yuritish huquqiga egadirlar. Banklararo elektron to'lovlar tizimini joriy etish bu vazifalarni ta'minlashda dastlabki qadam bo'ldi. Fond bozori qatnashchilari o'zaro hisob-kitoblarni faqat komputer telekommunikatsiya aloqa tizimi asosidagina tezlashtirishlari mumkin. Shu tufayli kommunikatsiya tizimini yaratish banklar uchun nihoyatda dolzrab vazifadir.

Kafolatli operatsiyalar. Banklar investitsiya kompaniyalar rovida chiqib, uchinchi shaxslar foydasiga qimmatli qog'ozlarni joylashtirish bo'yicha kafolatlar berishi mumkin. Bevosita emissiya faoliyati bilan bo'lmagan kafolat operatsiyalari, bir bank yoki banklar tomonidan tuziladigan muvaqqat birlashmalar (konsortsium yoki sindikatlar) tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Bugun O'zbekistonda bank kapitali bir qismini muayyan kompaniyasida joylashtirish amaliyoti mavjud. Bu banklarning tavakkalchiligini, shu jumladan, qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalardagi tavakkalchiligini kamaytiradi.

Tijorat banklarning qimmatli qog'ozlar bozoridagi maslahat xizmatlari. Rivojlangan mamlakatlarda bu xizmat turi qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan boshqa operatsiyalar ichida katta o'rinni egallaydi. Bu - bugungi kunda axborotning tutgan o'rni va uning tijorat banklarida to'planganligi bilan bog'liqdir.

Bank maslahati xizmatini ko'rsatish sarmoyani u yoki bu moliya aktivlariga (aksiyalar, obligatsiyalar) joylashtirish foydaliligi, korxonalar likvid resurslarini okilona boshqarish kabi masalalarni o'z ichiga qamrab oladi. Bugun banklar mijozlarning ishonchini qozonish va bu bilan kelajak uchun ishlashga intilib, beqaror maslahat xizmatlarini ko'rsatmoqda.

Investitsiya dasturlarini ta'minlash maqsadida kredit resurslarini jamlash muammosini hal qilish uchun davlat va bank tizimining hamkorligi zarur. Hozir davlat byudjet siyosati hisobiga investitsiyani ko'paytirmoqda, bank sektori esa, aytib o'tganimizdek, investitsion kreditlashdagi o'z ishtirokini qisqartirmoqda. Bunga sabab shuki, banklarning uzoq muddatli kreditlashdan manfaatdorligi yo'q.

Qisqa xulosalar

Moliya bozorlari - bu, pul oqimlarini mulk egalariidan qarz oluvchilarga qarata yo'naltira oladigan bozor institutlarining yig'indisidir. Asosan bankning investitsiyalari deyilganda bank tomonidan kapital xarakterga (delgiga) ega bo'lgan xarakterni va qimmatbaho qog'ozlarni sotib olishga yo'naltirilgan muddatli kreditlash yoki moliyalashtirish tushuniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qimmatbaho qog'ozlar bozorida tijorat banklari o'rni
2. Asosiy kapitalni investitsiyalash shakllari tahlili

3. Tijorat banklarining qimmatbaho qog'ozlar bilan aktiv operatsiyalari
4. Tijorat banklarining investitsion faoliyati
5. Moliyaviy bozor tushunchasi, uning tashkiliy tuzilishi va vazifalari.
6. Moliyaviy bozor instrumentlari, qimmatbaho qog'oz bozori va uni tashkiliy tuzilishi.
7. Banklarning qimmatbaho bilan operatsiyalarning boshqa turlari
8. Bank tomonidan amalga oshiriladigan operatsiyalarining daromadligi darajasi
9. Banklarning qimmatbaho bilan operatsiyalarini rivojlantirish muammolari
10. Banklarning trust operatsiyalari va ularni boshqarish

Asosiy adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонуни. 1996 йил 25 апрел.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг метъерий хужжатлари тўплами. -Т.: 2003.
3. Свиридов О.Ю. Денги, Кредит. Банки.- М.: ИКТС Март Роцов Р.Д., Изд. центр Март, 2004.
4. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски.-Изд. 3-е-М.: Дашков и К, 2004.
5. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>

VIII BOB

TIJORAT BANKLARINING XALQARO-VALYUTA VA HISOB-KREDIT OPERATSIYALARI

8.1. Valyuta munosabatlari tizimida banklarning o'rni

Valyuta - jahon bozorida, davlatlar orasida pul vazifalarini bajaruvchi, davlatlarni milliy pul birliklari¹. Masalan, Amerika qo'shma Shtatlarini "dollari". Buyuk Britaniya "funt sterlingi", Kanada "dollari", Fransiya "franki", Germaniya "markasi" va shu kabilar. Mazkur davlatlar milliy pul birliklari o'zlarida, har biri uchun, milliy valuta hisoblanadi. Muayyan bir davlat ichki bozoriga nisbatan olingan boshqa davlatlarni milliy valutalari xorijiy valutalar deb ataladi.

Ekzotik valutalar toifasiga Quvayt "dinori", Grek "draxmasi" va shu kabilar kiradi.

Jahon amaliyotida qabul qilingan tartibga asosan, barcha davlatlarni milliy valutalari 3 xarf bilan belgilanadi. Bu harflarni boshidagi 2-tasi mamlakatni, so'ngi 3-chisi esa valuta nomini bildiradi. Masalan, USD - AQSh dollari, ya'ni US - ko'shma Shtatlar, D - dollar yoki GBP - Buyuk Britaniya funt sterlingi, GB - Buyuk Britaniya, P - (point) funt sterling va shu kabi.

Valyuta bilan birgalikda, xalqaro valuta munosabatlari tushunchasi mavjud. Valyuta munosabatlari - bu, valutani jahon xo'jaligida funksional amal qilish jarayonida va xalqaro aloqalar sohasiga xizmat ko'rsatuvchi o'ziga xos pul munosabatlarini yig'indisidir. Valyuta munosabatlari jahon valuta tizimini asosi bo'lib xizmat qiladi. Valyuta munosabatlarining ahvoli quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanganlik darajasiga;

- siyosiy ahvolga;

- jahon bozorida davlatlar aro munosabatlar borasidagi muammolarga va bunday muammolarning rivojlanish tendensiyalariga.

Jahon valuta bozorida uning ishtirokchilari ko'p turdagi moliyaviy vositachilardan, tijorat banklaridan, firmalar va kompaniyalardan iborat. Jahon valuta bozorida moliyaviy vositachilar nafaqat o'z mijozlarini topshiriqlariga muvofiq, balki o'z tashabbuslari bilan va o'z manfaatlarida ham operatsiyalarni amalga oshiradilar.

8.2. O'zbekiston Respublikasida valuta bozori faoliyati va tartibga solish²

Har qanday davlatda valuta munosabatlari davlat tomonidan tartibga solinadi. Bunday tartibga solish albatta turli qonunlar yordamida amalga oshadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi hududida valuta munosabatlarini tartibga solish maqsadida 2003 yilda "O'zbekiston Respublikasi hududida valuta munosabatlarini tartibga solish qonuni" va 1994 yil oktabr oyida "So'mni ichki konvertatsiyasi haqida qonun" qabul qilingan. Bundan tashqari, mazkur qonunlar harakatidan kelib chiqqan holda, tijorat banklari, jismoniy shaxslar va xo'jalik yurituvchi subyektlarni tashqi iqtisodiy faoliyatini tartibga soluvchi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bir qator me'yoriy hujjatlari va yo'riqnomalari mavjud.

¹ Пискулов Ф. Н. Валютные расчеты во внешней торговле Российской Федерации: Учеб. Рос. -М.: МЖИМО.2004.

² ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

Valyuta jarayonlarini tartibga solish, valuta chegaralanishlarini va soliqlarni hisobga olmagan holda, zamonaviy sharoitda valuta kurslarini tartibga solish bilan bog'liq bo'lib qolgan.

Har qanday davlatda pul tizimi bo'lganligi sababli, valuta tizimi ham mavjud. Valyuta tizimi - bu, davlatlararo kelishuvlar va shartnomalar bilan belgilanadigan xalqaro valuta munosabatlarni tashkil etishni davlat-huquqiy shaklidir (Berjanov S.A.). Yoki, valuta tizimi, bu — xo'jalik aloqalari baynalmunallashuvi asosida tarixan shakllangan valuta muomalasi bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir. Valyuta tizimini mohiyati, tashkiliy shakllari va roli jamiyatning iqtisodiy tizimi bilan belgilanadi.

Maxsus adabiyotlarda valuta tizimlarini 3 xil ko'rinishi farqianadi, ya'ni milliy, jahon va hududiy.

Milliy valuta tizimi va uni elementlari.

Milliy valuta tizimini qonuniy asosda belgilangan elementlari quyidagilardan iborat:

1. milliy valuta va uning nomi;
2. milliy valuta paritetini aniqlash;
3. milliy valuta konvertatsiya shart-sharoitlari;
4. milliy valuta kursi rejimi;
5. xalqaro muomala kredit qurollari turlari va ulardan foydalanish tartibi;
6. xalqaro zahira aktivlari komponentlari orasidagi nisbatni aniqlash;
7. mamlakat xalqaro hisob-kitoblarini chegaralash (reglamentatsiya);
8. milliy valuta va oltin bozori faoliyatini rejimi;
9. valuta chegaralanishlarni o'rnatilish tartibi;
10. valuta munosabatlariga xizmat ko'rsatuvchi va ularni tartibga soluvchi milliy organlar maqomi.

Jahon valuta tizimi - bu, davlatlararo kelishuvlar bilan mustahkamlangan jahon bozori rivojlanishi asosida, xalqaro valuta munosabatlarni tashkil etish shaklidir. Uning asosi bo'lib, shu tizimga kirayotgan har qanday davlatni milliy valuta tizimini tashkil etilishini davlat-huquqiy shakli va valuta mexanizmi hisoblanadi.

Jahon valuta tizimi, milliy valuta tizimi singari, o'z ichiga bir nechta elementlarni olgan. Ular milliy valuta tizimi elementlari bilan yaqindan o'zaro bog'liq bo'lib, quyidagilardan iborat:

1. xalqaro hisob-kitob birligining nomi (SDR, EVRO);
 2. valuta paritetlarini soddalashtirilgan (unifikatsiya qilingan) rejimi;
 3. valutalar konvertabelligining shartlari;
 4. valuta kurslari rejimining chegaralanishi (reglamentatsiyasi);
 5. xalqaro muomala kredit qurollaridan foydalanishni soddalashtirilgan tartibi;
 6. xalqaro valuta likvidligi tarkibiy tuzilishini aniqlash;
 7. xalqaro muomala kanalini ishonch qozongan vositalar bilan etarli miqdorda to'ldirish mexanizmini cheklanishi (reglamentatsiyasi);
 8. xalqaro hisob-kitoblar asosiy shakllarini soddalashtirish (unifikatsiyasi);
 9. valuta chegaralanishlarni davlatlararo tartibga solinishi;
 10. jahon valuta va oltin bozorlari faoliyat rejimlarini belgilash;
 11. davlatlararo valuta munosabatlarni tartibga solib turuvchi organlar maqomi.
- Xududiy valuta tizimi - bu, hududiy birlashma a'zosi bo'lmish davlatlarning davlatlar

aro kelishuvlar bilan mustahkamlangan valuta munosabatlarini tashkil etish shaklidir.

Zahira (rezerv) valuta - bu, jahon savdosida o'rin egallagan mamlakatlar milliy valutasiga bo'lib, u xalqaro to'lov muomalasiga xizmat ko'rsatish uchun va baholar belgilashda, hamda boshqa davlatlar markaziy banklarida valuta zahiralari sifatida saqlash maqsadida ishlatiladigan valutadir.

8.3. Tijorat banklarining valuta operatsiyalari

Jahon amaliyotida, valutilarni oldi-sottisi amalga oshadigan joy jahon valuta bozori deb ataladi. Ammo, mazkur bozorning xususiyatlariga ko'ra, u aniq bir manzilga ega emas yoki ma'lum bir joyda jismonan mavjud emas. Jahon valuta bozori - telefon hamda zamonaviy telekommunikatsion tizim orqali savdosi amalga oshadigan xususiyatli bozordir.

Valyuta pozitsiyasi - dilemni talab va majburiyatlarini nisbatidir. U ikki kismdan iborat, ya'ni "uzun" va "qisqa" pozitsiyadan. "Uzun" pozitsiyada - dilemni talablari aks etadi. Talablar esa, diler tomonidan valuta sotib olinganda xosil bo'ladi.

Valyuta bozori - bu chet el valutasini oldi-sotdisini va chet el valutasidagi qimmatbaho qog'ozlarni hamda valutaviy kapitalni investitsiya qilish munosabatlarini amalga oshiruvchi iqtisodiy munosabatlarni namoyon qiluvchi markaz hisoblanadi.

Muddatli bitimlar deb, belgilangan muddatda, ammo ikki ish kunidan oshiq bklgan muddatda amalga oshiriladigan operatsiyalarga aytiladi. Amaliyotda muddatli bitimlarning quyidagi keng tarqagan turlari mavjuddir. Ularga:

Forward valuta bitimlari;

Fyuchers bitimlari;

Valyuta opsiioni;

Svop operatsiyalarini ko'rsatish mumkin.

Forward valuta bitimi - bu voz kechib va bank bilan uning mijozi krtasidagi ma'lum miqdordagi kelishilgan valutani bitim tuzilayotgan vaqtda qayd qilingan ayriboshlash kursida kelajak muddatlarda shartnomaning majburiyatlarini bajarilishidir.

Moliyaviy fyuchers bitimlari 70-yillarda xalqaro valuta bozorida birinchi bor ikkilanilganligi keng tarqaldi. Moliyaviy fyucherslar konsepsiyasi xom ashyo va oziq-ovkat mahsulotlaridan keladigan foydaga asoslaniladi. Yuqorida ta'kidlanganidek, valuta kurslari bo'yicha fyucherslar - bu kelajakdagi ma'lum bir sanaga ma'lum hajmdagi valutani oldi-sotdi qilish bitimidir.

Opsionlarning quyidagi ikkita asosiy turi mavjud:

1. "koll-opson" yoki xarid qilish uchun opson.

2. "put-opson" yoki sotish uchun opson.

Koll-opsonning xaridori oldindan belgilangan narx bo'yicha muayyan tovarni sotishga ega bo'ladi. Ushbu xaridorga aniq tovarni sotib olish yoki sotish uning uchun foyda keltirmaydigan bo'lgan holda undan voz kyechish imkoniyatini beradi.

Amerika opsiioni deb, odatda opsiionni harakat muddatini xohlagan vaqtda bajarilishiga, va shuning uchun opsiionni harakat muddati uning birinchi va oxirgi kitob sanasi orasida o'rnatiladi.

Yevropa opsiioni deb, odatda opsiionni faqat hisob-kitobning aniq bir ma'lum oxirgi davrida bajarilishiga aytiladi. Birjadan tashqari opsiionar odatda bank tomonidan ishbilarmon mijozga mos keluvchi tijorat shartnomasiga yoziladi.

Birja opsiionlari - bu valuta opson bitimlarini jamlangan summasi va vaqtning davriy yig'indisidir.

Valyuta bozoridagi xalqaro bitimlar, xususan, kapitalni qisqa muddatli eksporti bitimlardan tez-tez foydalanishga olib kelmoqda.

Svop operatsiyasi - bu bir vaqtning ichida chet el valutasini har-xil sanaga turli hisob-kitoblar shartida teng summada sotib olish va sotishdir. Svop - bitimlar, shuningdek, banklar tomonidan qarzlarning chet el valutasidagi majburiyatlarini qoplash maqsadida foydalaniladi. Shunday qilib, banklar svop bitimlardan qarzlarning valuta pozitsiyalarini muvofiqlashtirish usulini va valuta kurslarini tebranishini oldini olish maqsadida foydalanadilar.

8.4. Xalqaro kreditlash tizimi

Xalqaro kredit ssuda kapitalning jahon oborotidagi harakati bo'lib, bu harakat tovar va valuta ko'rinishidagi mablag'larni uch shart asosida, ya'ni:

- qaytarib berishlilik;
- muddatlilik;
- % (foiz) to'lashlilik - asosida berish natijasida yuzaga keladi.

Xalqaro kredit munosabatlarining subyektlari sifatida tijorat banklari, markaziy banklar, davlat organlari, yirik korxonalar, regional va xalqaro moliya-kredit tashkilotlari qatnashadi.

Xalqaro kredit shakllarini bir necha turga bo'lib guruhlash mumkin.

Manbalari bo'yicha tashqi savdoni ichki, tashqi (chet) va aralash kreditlash va moliyalashtirish bo'yicha farqlanadi.

Vazifalari bo'yicha zavom mablag'lari hisobidan qanday tashqi iqtisodiy bitimni ta'minlanishi bo'yicha farqlanadi:

tijorat krediti (asosan tashqi savdo va xizmatlar bilan bog'liq kreditlar);

moliyaviy kredit (yuqoridagilardan boshqa maqsadlarga ishlatiladigan, shu jumladan, kapital quyilmalar, investitsion obyektlar ko'rish, qimmatbaho qog'ozlar sotib olish, tashqi qarzni uzish, valutaviy interventsiyaga bog'liq kreditlar);

"oralik" krediti (kapitalni olib kelishni aralash shakliga xizmat qilishga belgilangan tovar va xizmatlar, masalan, pudrat ishlarini bajarish ko'rinishida).

Xalqaro kreditni ko'rinishi bo'yicha 2 ta asosiy shaklga bo'lib ko'rsatish mumkin:

Xalqaro bank krediti;

Xalqaro tijorat krediti.

Xalqaro bank krediti asosan valuta (pul) ko'rinishida bo'ladi.

Xalqaro tijorat krediti esa, odatda tovar ko'rinishiga ega.

Ana shu 2 ta asosiy kredit shaklidan kelib chiqadigan bir qancha kreditlar mavjud:

Firmaning (tijorat) krediti - odatda eksportyor mamlakatning bir firmasi boshqa mamlakatning importyoriga to'lovni kechiktirish shaklidagi ssuda berishiga tushuniladi.

Vekselli kreditda eksportyor tovarni sotish haqida bitim to'zib, o'tkazma veksell (tratta)ni importyorga jo'natadi, importyor tijorat hujjatlarini olib aqseptlaydi, ya'ni unda ko'rsatilgan muddatda to'lovni amalga oshirishga rozilik beradi.

Xarid avansi (poko'patelg'skiy avans) eksportni kreditlashning bir formasi bo'lib hisoblanadi va shu vaqtning o'zida importyorning majburiyatini ta'minlovchi vositadir. Rivojlangan mamlakatlarning import bilan shugullanuvchi firmalari rivojlanayotgan mamlakatlardan farqli ularoq, xarid avansidan shu davlatlarning qishloq xo'jalik mahsulotlarini olib chikib ketishda foydalanmoqdalar.

Avans - shartnomani bajarilishini voz kyechish mumkin bo'lgan bitimga nisbatan ragbatlantiradi.

Xalqaro savdoda bank kreditlari tijorat kreditlariga nisbatan ustunlikka ega. Ular kredit oluvchini olgan mablag'laridan tovarlar sotib olishga mustaqil foydalanish imkoniyatini tugdiradilar, mol yetkazuvchi firmadan kredit so'rashdan ozod etadilar hamda oxirgi tovarlarga hisob-kitoblarni bank kreditidan foydalanib to'laydilar.

Eksport krediti - eksportyor bankining importyor bankiga yetkazib berilgan mashina, asbob-uskuna va boshqa investitsiya qilingan tovarlarni kreditlashga aytiladi. Bank kreditlari pul ko'rinishida beriladi va "bog'liq"lik xarakteriga ega, chunki kredit oluvchi ssudadan faqatgina kreditor mamlakat tovarlarini sotib olishigagina beriladi.

Lizing. Asosan xalqaro lizing bo'yicha bitimlar milliy bozorda tuziladigan bitimlardan farq kilmasligi kerak. Ammo alohida mamlakatlarning soliq siyosatidagi farq, xalqaro lizingdagi siyosiy tavakkalchilikning borligidan o'zgacha taoriflar paydo bo'ldi.

Soliq xususiyatlari tufayli lizingning 2 turi mavjud. Moliyaviy arenda kompaniyalarga qandaydir mulkdan bu mulkning butun iqtisodiy hayoti davomida foydalanish huquqini beradigan o'zgartirib bo'lmaydigan moliyaviy bitimlarni o'zida aks ettiradi.

8.5. Xalqaro hisob-kitoblar va ularni asosiy shakllari

Xalqaro hisob-kitoblar deganda turli mamlakatlarning yuridik va jismoniy shaxslari o'rtasida iqtisodiy moliyaviy operatsiyalar natijasida yuzaga keladigan pul majburiyatlari va talablari bo'yicha to'lovlarni amalga oshirilishi tushuniladi.

Xalqaro hisob-kitoblarning holati quyidagi bir qator omillarga bog'liq:

■ Mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlar

■ Mamlakatdagi valuta qonunchiligi

■ Xalqaro savdo qoidalari

■ Banklar amaliyoti

■ Tashqi savdo kontraktlari va kredit kelishuvidagi shartlar

Hukumatlararo kelishuvlarda hisob-kitoblarning umumiy tartib - qoidalari belgilansa, tashqi savdo bitimlarida shartlar aniq ko'rsatiladi. Ularga asosan quyidagilar kiradi:

■ narx qaysi valutada belgilanishi;

■ narx qaysi valutada amalga oshirilishi;

■ to'lov shartlari;

■ to'lov vositalari;

■ hisob-kitob shakli;

■ qaysi banklar hisob-kitobni amalga oshirishi

Narx valutasi va to'lov valutasi bitimning valuta tushumi jihatdan samaradorligini belgilaydi.

Eksport - import bitimlarning narxi tovarni yetkazib beruvchidan xaridorgacha xarajatlarni o'zgarishi tufayli dinamik o'zgarib boradi.

Hisob-kitoblar turli vositalar yordamida amalga oshirilishi mumkin: veksellar, to'lov topshirig'i, bank o'tkazmasi (pochta va telegraf orqali), cheklar, plastik kartochkalar.

Xalqaro hisob-kitobning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

- hujjli akkreditiv
- inkassa
- bank o'tkazmasi

- ochiq schet
- bo'nak
- veksel
- chek

Xalqaro hisoblashuvlarning alohida xususiyatlari.

Xalqaro hisob-kitoblar - unifikatsiyalash obyekti bo'lib, bunga xo'jalik aloqalarining baynalminallashuvi, bank operatsiyalarining universallashtuvi jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro hisob-kitoblar qoidaga ko'ra hujjatli xususiyatga ega, ya'ni ular moliya va tijorat hujjatlari asosida amalga oshiriladi. Moliyaviy hujjatlarga oddiy va utkazma veksel, cheklar, to'lov tilxatlari kiradi. Tijorat hujjatlari o'z ichiga quyidagilarni oladi:

a) schet faktura; b) tovarni yuklanganligi yoki jo'natilganligini tasdiqlovchi hujjatlar (konosementlar, temir yo'l, avtomobil va xavo transporti, yuk xati, pochta kvitantsiyasi, aralash tashishning transport hujjatlari); v) sug'urta hujjatlari; g) boshqa hujjatlar - tovarni ishlab chiqishini tasdiqlovchi sertifikatlar, sifat sertifikatlari, chegaradan o'tganlik hujjatlari, bojxona hujjatlari va boshqalar.

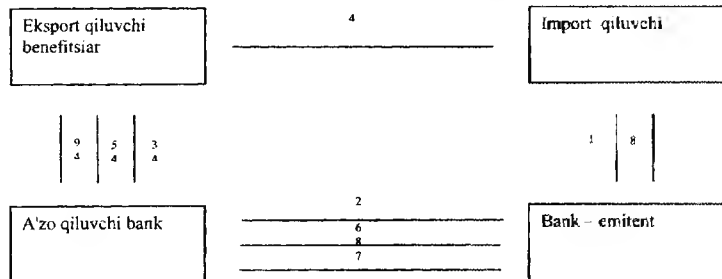
Xalqaro savdo palatasi (Parij)1993 yil yangi taxrirdagi "hujjatli akkreditivlar uchun unifikatsiyalashgan qoidalar" asosida amalga oshiriladi. Shu qoidalarga muvofiq akkreditiv bu bank mijozning topshirig'iga muvofiq uchinchi shaxsga (akkreditiv ochilgan shaxs - benefitsiarga) taqdim etilgan hujjatlarni to'lash yoki benefitsiar tomonidan berilgan trattani akseptlash (to'lash) yoki hujjatlarni negatsiatsiyalash (sotib olish) to'g'risidagi kelishuvdir.

Xujjatli akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblarda:

- bankka akkreditiv ochish to'g'risida murojaat qilgan import qiluvchi (buyruk beruvchi)
- akkreditiv ochuvchi bank - emitent
- eksport qiluvchiga uni nomiga akkreditiv ochilganini ogoxlantiruvchi unga akkreditiv matnini yetkazib beruvchi bank
- nomiga akkreditiv ochilgan eksport qiluvchi benefitsiar

1-chizma

Hujjatli akseptli akkreditiv bo'yicha hisob-kitob chizmasi.

1. Akkreditiv ochish bo'yicha ariza berish

2. Akkreditiv ochish va ariza beruvchi bank orqali benefitsiarga akkreditiv matnini jo'natish.

3. Benefitsiarga akkreditiv ochish to'g'risida xabar berish
4. Tovarni eksportga jo'natish
5. Benefitsiar tomonidan to'lov uchun hujjatlar to'plashni rasmiylashtirish va bankka jo'natish
6. A'zo qiluvchi bank tomonidan hujjatlarni bank emitentga jo'natish.
7. Bank emitent tomonidan olingan hujjatlarni tekshirish va to'lash.
8. Bank emitent tomonidan to'langan hujjatlarni import qiluvchiga yetkazib berish.
9. A'zo qiluvchi bank tomonidan eksport tushumini benefitsiarlar 'isobiga o'tkazish.

akseptli inkassa shaklida hujjatlar aylanishi va to'lovi quyidagi tartibda olib boriladi:

1. Eksport qiluvchi tovar sotish yuzasidan import qiluvchi bilan hujjatli inkassa hisob-kitob shaklida hisoblashish nazarda tutilgan bitim tuzadi va to'lovlarni unga jo'natadi.
2. Eksport qiluvchi o'z bankiga inkassa topshirig'i va tijorat hujjatlarini jo'natadi.
3. Eksport qiluvchi bank inkassa topshirig'i va tijorat xujjatlarini vakil bankka yoki import qiluvchi bankka yetkazib beradi.
4. Vakil bank bu hujjatlarni import qiluvchiga beradi.
5. Import qiluvchi o'z bankiga hujjatalar bo'yicha to'lovni amalga oshirishni topshiradi.
6. Inkassa qiluvchi bank remitent bankka to'lov bo'yicha pul o'tkazadi.
7. Remitent bank o'tkazilgan pulni eksport qiluvchi hisobiga yozadi.

Inkassa asosida hisoblashuvlarning oddiy va hujjatli shakllari mavjud. Oddiy inkassada to'lov moliyaviy hujjatlar asosida undirilsa, akseptli inkassada moliyaviy hujjatlar tijorat hujjatlari bilan birgalikda yoki faqat tijorat hujjatlari asosida o'tkaziladi. Bugda banklar o'z zimmasiga hujjatlar bo'yicha to'lovni o'tkazish majburiyatini oladi.

XX asrning oxirlarida katoiy foiz stavkasi bilan bir qatorda kredit bozoridagi stavkasi darajasiga muvofiq tarzda o'zgarib turuvchi so'zib yuruvchi foiz stavkasini ham qo'llanila boshladi. Suzib yuruvchi stavka asosida beriladigan kredit muddatning bir qismi (3-6 oy) uchun foiz davri deb ataluvchi qat'iy stavka ko'llaniladi.

8.6. Xalqaro moliya bozorida banklar raqobatligini oshirish muammolari¹

Banklarimiz tomonidan mijoz uchun kurash nafaqat kunda, hattoki har daqiqada olib borilmoqda.

Bu o'z navbatida banklarning bozor talabi asosida mijozlarga yangi-yangi bank xizmatlarini qidirib topib, ularga taklif qilishni talab kilmogda.

Bank-xo'jalik faoliyatining iqtisodiy samaradorligi u amalga oshiradigan ishning turli jihatlarini ko'rsatuvchi bir turkum baholar bilan belgilanishi kerak.

Nazarimizda, quyidagi ko'rsatkichlar guruhidan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

Bank ishlab chiqarish tijorat faoliyati samaradorligini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar;

Resurslarning asosiy turlaridan foydalanish ko'rsatkichlari;

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликдари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. Т.: 2005.

Tovar siyosatiga doir turli unsurlarning samaradorlik ko'rsatkichlari.

Xalqaro andozalarga mos keluvchi banklar (XAB) tuzish dasturi ikki asosiy qismdan tashkil topish mumkin.

XAB sifatida malaka berilgan banklar tomonidan rioya qilinishi kerak bo'lgan talablar majmui; shunday banklar uchun imtiyozlar majmui.

Xalqaro darajadagi bankga bo'lgan asosiy talablar ro'yxatiga quyidagilar kiradi:

- bank hisob-kitoblarini oshkora olish imkoniyatini ta'minlash;
- bankning ishlamayotgan aktivlarini qisqartirish;
- bank zahiralari birinchi navbatda uzoq muddatli davlat qimmatbaho qog'ozlarini sotib olish yo'li bilan shakllantirish va bu zahiralarni ishlaydigan aktivlarga aylantirish;
- bank turi, quyilmalar summasi, omonatchilar toifasiga qarab zahiralash me'yorini diferentsiatsiyalash; qo'yilma qoldiqlari o'zgarishlarini aniqroq ilgash imkonini beradigan zahira hisob raqamlarini tez-tez tartibga solib turish;
- kredit xavf-xatarini to'g'ri baholash layoqati;
- mablag'larni korxonalar aksiyalariga joylashtirishda banklar uchun tizimini ishlab chiqish va kreditlar berish;
- bank xizmat ko'rsatishida "zichlik me'yori" ni jahon andozalari darajasida ta'minlash;
- bank sarmoyasini yo'qotish xavf xatarsiz mijozlar mablag'lari hisobidan portfelli investitsiyalarni keng tarqatish;
- banklarning bozor ahloqi taktikasida o'rinlarning ko'progini ishonchli moliya vositalaridan foydalanishga berilishi;
- chet elda shaxobcha tarmogining mavjudligi;
- bank axborotining va shaxobcha tarmogini boshqarishni tizimligi;
- bankda tashqi xavf xatardan himoya qilishning qo'shimcha mexanizmlari ishlab chiqilmogini lozim.
- asosiy o'tkazish e'tibor xizmat sifatini oshirishga, bank mahsulotlarning turli-tumanligiga (kredit kartochkalari, sug'urta, faktoring, moliya zahiralari) joylashtirishda maslahatlar berish va hokazo) hamda xalol reklamaga qaratilishi kerak;
- banklar o'zlarining katta-kichikligi, joylashgan o'rni xodimlarning malakasi, mijozlarning tarkibi va boshqalarga qarab operatsiyalarni bajarishga ixtisoslashishlari, qisqa muddatli kreditlash va investitsiyalash bilan shugullanishlari, kliring markazi bo'lmogini kerak;
- bankning axborot tizimlari asosiga hisob raqamlarini tez moslashuvchan rejasi, hujjatli interfeys qo'yilgan bo'lishi lozim.

Qisqa xulosalar

Valyuta - jahon bozorida, davlatlar orasida pul vazifalarni bajaruvchi, davlatlarni milliy pul birliklari⁶⁶ Xalqaro kredit ssuda kapitalning jahon oborotidagi harakati bo'lib, bu harakat tovar va valuta ko'rinishidagi mablag'larni uch shart asosida, ya'ni: qaytarib berishlilik; muddatlilik; % (foiz) to'lashlilik - asosida berish natijasida yuzaga keladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Valyuta munosabatlari va ularning huquqiy asoslari
2. Valyuta operatsiyalari va ularni boshqarish tartibi

3. Xalqaro moliya va kapital bozori va ularni tahlili
4. Valyuta munosabatlari tizimida banklarning urni.
5. Xalqaro valuta konunchiligi.
6. O'zbekiston Respublikasida valuta tizimini rivojlanishi
7. Chet el valutasida kreditlash.
8. Xalqaro hisob-kitoblar va uning respublika tijorat banklari tomonidan ishlatiladigan asosiy shakllari.
9. Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning valuta
10. Banklarning valuta operatsiyalaridagi valuta risklari va ularni boshqarish.

Asosiy adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2003.
2. Дон Патинкин. Денги, процент и цены. -М.: Экономика, 2004.
3. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчеты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос. -М.: ИНФРА-М, 2004.
4. Лаврушин О.И. и др. "Банковское дело". -М.: Ф и С. 2003.
5. Свиридов О.Ю. Денги, Кредит. Банки. -М.: ИКС Март Рощов Р.Д., Изд.центр Март, 2004.
6. Пугачев Ф.Н. Валютные расчёты во внешней торговле Российской Федерации: Учеб. пос. -М.: МГИМО, 2004.
7. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>
8. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>
9. <http://www.boj.or.jp/en/siryu.htm>
10. www.federalreserve.gov

IX BOB

BALANS DAN TASHQARI VA ISHONCHLI OPERATSIYALARI

9.1. Trast operatsiyalari mohiyati va maqsadi

Mamlakatimizda "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga asosan banklar moliyaviy universal sifatida namoyon bo'ladilar. Ushbu qonun va boshqa normativ hujjatlariga asosan banklar o'z daromadlari va risklari differentsiyalash ishlarini olib boradilar. Yana shu bilan birga o'z kapitalini ko'paytirish yo'llarini izlamoqdalar. Bulardan asosiysi bankda turli xizmatlarni ko'rsatishdir. Bankning turli xizmatlarini ko'rsatishi uning hajmiga bevosita bog'liqdir. Chunki bank qanchalik katta bo'lsa u shuncha ko'p operatsiyani amalga oshirish imkoniga ega bo'ladi. Ammo bank qanchalik ko'p xizmat to'rini amalga oshirsa, unda bu xizmatlarni boshqara olmaslik riski, xarajatlarni samarali nazorat qilish riski hamda bank xizmatlarini qiymatini oshishiga olib keladi.

Ammo banklar o'z likvidligini hamda daromadni diverifikatsiya qilishga majbur. Shuning uchun banklar asosiy xizmatdan boshqa xizmatlarni amalga oshiradi.

Trast operatsiyalari banklarga quyidagi imtiyozlarni beradi.

Operatsiya o'tkazish jarayonida Tijorat banlari uzoq muddatli moliyaviy mablag'larga yo'l ochiladi va ularni birjada qimmatbaho qog'ozlarga quyish mumkin.

Tijorat operatsiyalari tijorat banklari tomonidan mijozlarning ishonchi asosida olib boriladi va qonun bilan cheklanmaydi.

Tijorat banklari va boshqa banklarning operatsiyalari o'tkazish jarayonida mukofot oladi va o'z foydasi manbasinidiversifikatsiya qiladi hamda o'zini tusatdan moliyaviy risklardan himoya qiladi.

Bank trast operatsiyalarida o'zining mablag'lari bilan emas balki, umuman begona kapital bilan ishtirok etadi. Asosiy risk qimmatbaho qog'ozga quyilma qo'lyan shaxsga tushadi Bank faqat javobgar hisoblanadi.

Ushbu operatsiyalarning barchasi banklarning balansdan tashqari operatsiyalaridir. Chunki bu operatsiyalar bank stavi balansidan tashqarida hisobi yuritiladi. Ammo ulardan to'shadigan daromad umumiy balans daromadiga qo'shib hisoblanadi.

9.2. Trast operatsiyalari turlari va olib borish yo'llari

Yuqorida ko'rsatkichlarni bankning boshqa operatsiyalari jumlasiga kiritadi va ularni majburiyat (shartnoma) turiga ko'ra quyidagicha bo'lishi mumkin(jadval 1):

Ushbu operatsiyalarning barchasi banklarning balansdan tashqari operatsiyalari jumlasiga kiradi. Ishonchli mulk (egasi) (trast)- ishonchli trast ta'sischisi, - ishonchli mulkdor (shaxs)- va benefislar (manfaatdor iste'molchi).

Uchinchi shaxs bo'lib - benefislar va mulk egasi (trast ta'sischisi) bo'lishi mumkin.

Trast operatsiyalarini boshqarish quyidagi alohida va birga (aktiv) operatsiyalarini o'z ichiga olishi mumkin:

Saqlash;

Ishonch bildiruvchi shaxs vakolatini bildirish (majlislarda qatnashish);

Daromad va investitsiyalarni boshqarish;

Aktivlarni sotish va sotib olish;

Zaymlarni jalb qilish va qoplash, qimmatbaho qog'ozlar birlamchi chiqarish va joylashtirish;

Yuridik shaxsni tashkil qilish, qayta tashkil qilish va likvidatsiya qilish;

Bankning boshqa operatsiyalari

Tijorat bankining boshqa operatsiyalari	Majburiyat turi (shartnoma)
1. Uchinchi shaxslar tomonidan (pul) majburiyatlarining bajarilishini nazarda tutuvchi kafolotlar berishni ko'zda to'tish	Kafolat shartnomasi
2. Uchinchi shaxslardan pul majburiyatlarining talab qilish huquqini olish	Talab qilish huquqini olish shartnomasi
3. Jismoniy va yuridik shaxslar pul mablag'lari va boshqa mulklarni shartnomaga binosi shu binoni boshqarish	Mulk va mablag'ni ishonchli boshqarish shartnomasi
4. qimmatbaho metallar va boshqa qimmatbaho toshlar bilan operatsiyalar o'tkazish.	Sotish-sotib olish, saqlash, mukofot (komissiya) bo'yicha shartnoma
5. Turli boyliklarni saqlash uchun qulay	Ijara, saqlash, mukofot (komissiya) shartnomasi
6. Lizing operatsiyalari	Moliyaviy ijara shartnomasi
7. Maslaxat, axborot xizmatlari	Pudrat shartnomasi
8. Ko'shma (birlikdagi) faoliyat	Birgalikdagi faoliyat to'g'risidagi shartnoma

Mulknı foydalanishga berish (sovga, vorisga).

Mijozning shaxsiy bank raqamini yuritish, kassa, moliya xo'jaligi, majburiyatlar bo'yicha hisob kitoblarni amalga oshirish;

Korxonadagi tasodifiy holatlar, bashoratlar payitida korxonani vaqtinchalik boshqarish;

Umuman:

xususiy shaxslarga xizmat.

Tijorat korxonalariga xizmat.

Notijorat tashkilotlariga xizmat.

Majburiyatlar (uzoq muddatli)

Aksiya

ko'zgalmas mulk

Chet el aksiyalari

Sotib olish sharti bilan aktivlar sotish

Venchur kapitali

Opsion

Fyucherslar.

Banklarning balansdan tashqari bajaradigan funksiyalari ikkiga bo'linadi.

To'g'ri funksiyalari - mulk javobgarligini oladi, hisoblash, hujjatlashtirishni bajaradi.

Diskresiya - o'zining xoxishiga ko'ra investitsion qarorlarni amalga oshirish mumkin.

Daromadlari to'g'ri gonorar va mukofot xizmatlar uchun

sum - trast aktivlari summasiga hajmidan qat'iy belgilangan yoki o'zgaruvchan foiz asosida mukofot olish.

Trast operatsiyalarini o'zaro karama-karshi zaxet asosida olib borish, mijozning hisob varag'idan majburiy ravishda pulni undirish mumkin emas.

- qimmatbaho metallar bilan operatsiyalar;
- qimmatbaho metallar sotib olish va sotish bilan bog'liq operatsiyalar;
- qimmatbaho metallarni jamg'armaga jalb qilish operatsiyalari;
- qimmatbaho metallar va toshlarni saqlash va transportirovka qitish;
- qimmatbaho metallar va qimmatbaho toshlarga kredit berish yoki ularni garavga asosida kredit berish.

eksport operatsiyalari.

Overnayt-uik end paytida mablag'larni quyish.

9.3. O'zbekiston Respublikasi moliya bozorida fyuchers shartnomalarini takomillashtirish¹

Uzbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligiga asosan fyuchers - qimmatli qog'oz (shartnoma) bo'lib, muayyan qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy vositalarni yoki tovarlarni shartnomalarda belgilab Qo'yilgan narxda belgilangan kelgusi sanada xarid qilish yoki sotishdan iborat majburiyatni so'zsiz tasdiqlaydi.

Fyuchers shartnomasining asosiy xususiyati shundaki unda bahoning aniqligi va shartnoma bajarilishining majburiyligidir. Fyuchersga asosan bazis aktividagi qimmatli qog'ozlar darhol kuldan-kulga berilmaydi, balki qat'iy belgilangan muddatda yetkazilishi zarur. Fyuchers shartnomasi yordamida fond qimmatliklarini kelajakda olish yoki yetkazib berish majburiyati qonun asosida rasmiylashtiriladi.

Fyuchers shartnomasidagi shartlar birja auktsionidagi qimmatli qog'ozlarga talab va taklifni chuqur o'rgangan holda tuziladi. Fyuchers bitimidagi hisob-kitoblar esa fond birjasidagi hisob-kliring palatasi orqali amalga oshiriladi. Buning uchun hisob-kliring palatasida fyuchers shartnomasi ishtirokchilarining (sotuvchi va oluvchi) maxsus hisob raqamlar ochiladi.

9.4. O'zbekiston Respublikasining hozirgi sharoitida tijorat banklari ishonchligini baholash va tahlili

O'zbekiston Respublikasida fond bozorini shakllana borishi bilan bu fond bozorining "Yevropacha" aralash modeli mavjud bo'lib, bunda tijorat banklari ham boshqa nobank tashkilotlar ham-investitsiya muassasalari teng huquqlarda faoliyat ko'rsatishi qonunlarda belgilab qo'yilgan.

Amaliyotda tijorat banki o'z aksiyalarini muomalaga asosan aksiyadorlik jamiyati sifatida chiqaradi. Qonunchilikka asosan tijorat banklari muomalaga qimmatli qog'ozlarning boshqa turlari obligasiyalar, depozit sertifikatlari va veksellarni chiqarishi bilan ular mamlakatimizdagi pul aylanmasini jadallashtiradi hamda yuridik va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb etib, keyinchalik ularni iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga investitsiya qiladilar. Bundan tashqari, tijorat banklari veksel muomalasiga xizmat ko'rsatib, mamlakatda xo'jalik subyektlarining o'zaro hisob-kitoblarini tezlashtirish va shu asosda to'lov intizomini mustahkamlash hamda o'zaro debitorlik-kreditorlik qarzdorligini kamaytirishi mumkin.

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалавриат битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

O'zining ulkan moliyaviy salohiyati, shu jumladan iqtisodiyotni rivojlantirishning hozirgi bosqichida qimmatli qog'ozlar bozorida bevosita bank vazifalarini u yoki bu tarzda ishtirok etmasdan bajarish imkoniyati bo'lmaganligidan foydalanib, tijorat banklari fond bozorida uning bevosita malakali ishtirokchisi sifatida hamda umuman qimmatli qog'ozlar bilan sado-sotiqni rivojlantirish uchun yetarli qulay shart-sharoitlarni shakllantiradigan bozor umumiy infratuzilmasining muhim yordamchi muassasasi sifatida tobora ko'proq muhim o'rinni egallab bormoqda.

O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari-faqatgina o'ziga xos noyob muassasalar hisoblanib, hozirda ular amaliyotda milliy fond bozorining barcha vositalarini: aksiyalar, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari, davlat o'rta muddatli obligatsiyalari, depozit sertifikatlari, depozit jamg'arma sertifikatlari, veksellar bilan faoliyat olib borishni o'zlashtirib olib, hozirgi vaqtda ular qimmatli qog'ozlar bozorida bir vaqtning o'zida ham emitent, ham sarmoyadorlar va investitsiya instituti sifatida chiqmoqda. Demak, bundan xulosa qilish mumkin, bundan keyin ham mamlakatimiz milliy fond bozori yanada rivojlanishi bilan tijorat banklarining bu sohadagi obro'-e'tibor tobora kuchayib boraveradi.

O'zbekiston Respublikasida amaldagi qonunchilik tijorat banklariga fond bozorida qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq har qanday turdagi operatsiyalarini amalga oshirishda ishtirok etishiga qonunan yo'l qo'yiladi;

-tijorat banklarining nisbatan barqaror moliyaviy holati va bank operatsiyalarini yuqori daromadlilikiga ularga ko'rsatiladigan bank xizmatlarining yangi turlarini, shu jumladan qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarini amalga oshiriladigan ko'pgina turlarini o'zlashtirishga katta moliyaviy resurslarni ajratish uchun yetarlicha imkoniyat yaratib beradi;

-tijorat banklarida mavjud bo'lgan hozirgi zamon darajasidagi texnikaviy, axborot va xodimlar salohiyati, sho'ba banklarining juda keng tarmog'i va mijozlar ma'lumotlari bazasi ularni qimmatli qog'ozlar bozorining eng yuqori qobiliyatli qatnashchilarga aylantirgan;

-tijorat banklari bilan boshqa moliyaviy iqtisodiy muassasalar o'rtasidagi kuchayib borayotgan o'zaro raqobat, amaliyotdagi ko'pgina an'anaviy bank xizmatlari hisoblanadigan (kreditlash, valuta, moliyaviy va agentlik operatsiyalari) xizmatlarini ko'rsatishdan keladigan foydaning kamayib ketishi, tijorat banklarining o'z faoliyatini asosiy diqqat markazini milliy qimmatli qog'ozlar bozori sohasiga ko'chirishga majbur qilmog'da.

9.5. Tijorat banklarini lizing operatsiyalari

O'zbekiston Respublikasida xo'jalik korxonalarini sezilarli qismining moliyaviy holatining beqarorligini, investitsion xarajatlarni moliyalashtirish manbalaridan foydalanish imkoniyatlarining jiddiy tarzda cheklanganligini hisobga olib, ularning faoliyatini lizing asosida moliyalashtirishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Moliyaviy lizing - o'z mohiyatiga ko'ra lizing obyektining barcha qiymatini to'lashni taqozo etadi. Bunda lizing asosida egalik qilish hamda foydalanish maqsadida ijaraga berilayotgan mulkning muddati to'liq amortizatsiya muddatiga yaqinlashadi. Lizing operatsiyasi yordamida lizing oluvchi subyektlar uchun:

- eskirayotgan texnika, uskuna va jihozlarni eng zamonaviylari bilan almashtirish imkoniyatlari tug'iladi;
- bir vaqtning o'zida ham zamonaviy texnologiya sotib olinadi, ham ishlab chiqarish ko'lamini kengayadi;

- sotib olinayotgan uskunaning umumiy qiymatini bir paytning o'zida to'lash muammosidan ozod bo'ladi;

- zamonaviy texnologiyani ishlatishdan hosil bo'ladigan foydaning kelishi tezlashadi;

- foyda solig'iga tortiladigan soliq bazasini lizing to'lovlari summasi darajasida kamaytiradi.

Lizing beruvchi uchun esa:

- ko'rsatilayotgan xizmatlar ko'lamini kengaytirish hamda eski mijozlar bilan o'rnatilgan amaliy aloqalarni uzmaslik;

- yangi mijozlarni jalb etish;

- o'z mablag'laridan samarali foydalanish, shuningdek, qo'shimcha daromad olish;

- mijozning to'lovga noqobilligi oqibatida kelib chiqadigan zararlar xavfini kamaytiradi.

2005 yilning yanvar-sentyabr oylarida "O'zqishloqxo'jmashlizing" kompaniyasi ko'rsatgan lizing xizmatlarining hajmi 2004 yilning shu davridagiga nisbatan 21,4% ko'payib, 39,319 mlrd. so'mni tashkil etdi. Shu bilan kompaniya qishloq xo'jalik korxonalarini traktor, kombaynlar bilan ta'minlashga o'z hissasini qo'shmoqda. Lekin bu yo'nalishdagi ta'minot tadbirkorlarning asosiy vositalarga bo'lgan talabini to'liq qondira olmaydi. Shunday ekan, lizing operatsiyalarini amalga oshirilgan tashkilotlarni va ularning ish faoliyatini kengaytirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ularni ijobiy hal etishda tijorat banklarining ham hissalari bo'lishi zarur. Buning uchun ular mulkchilikning nodavlat shakliga asoslangan maxsus lizing firmalari tashkil etish ishlarini rivojlantirishlari maqsadga muvofiqdir.

Operativ lizing yordamida tadbirkorlar traktorlar, mashinalar, kombaynlar va boshqa texnikalarni ijaraga beruvchi zavodlardan ularning eskirishi muddatidan qisqa bo'lgan muddatga, ya'ni bir ishlab chiqarish jarayoniga yoki 2-5 yil muddatga ijara olishlari mumkin. Shu munosabat bo'yicha tomonlar lizing shartnomasini tuzishlari lozim. Shartnoma muddati tugashi bilan ijara haqi to'lovlari ham to'xtatilib, mashina, traktor va kombaynlar ijaraga bergan korxonalariga qaytarilishi, ayrim hollarda esa avvalgi ijara shartnomasi davom ettirilishi yoki ijarachilar ijaraga beruvchilar bilan kelishilgan holda texnika vositalarini belgilangan baholarda sotib olishlari mumkin.

Qisqa xulosalar

Trast operatsiyalarini boshqarish quyidagi alohida va birga (aktiv) operatsiyalarini o'z ichiga olishi mumkin: saqlash; ishonch bildiruvchi shaxs vakolatini bildirish (majlislarda qatnashish); daromad va investitsiyalarni boshqarish; aktivlarni sotish va sotib olish; zayomlarni jalb qilish va qoplash, qimmatbaho qog'ozlar birlamchi chiqarish va joylashtirish; yuridik shaxsni tashkil qilish, qayta tashkil qilish va likvidatsiya qilish; mulkni foydalanishga berish (sovga, vorisga).

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklarining balansdan tashqari operatsiyalari mohiyati
2. Tijorat banklari investitsion qudratini baholash
3. Banklarning kafolat operatsiyalari va ularni o'tkazish tartibi
4. Trast asosida amalga oshirilaotgan aniq bir xizmat va operatsiyalarining amalga oshirish tartibi.

5. Tijorat banklarni komission va omborli operatsiyalari, ularni turkumlashirish.
6. Tijorat banklar tomonidan qushimcha xizmat turlari (marketing, xuquqiy vositachilik va boshqalar, yuqoridagilar kategoriyasiga kiruvchi boshqa bank operatsiyalari.
7. Tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan trust operatsiyalarini o'tkazish va ularni oshkarish muammolari
8. Banklarning trust operatsiyalaridagi risklar va ularni boshqarish
9. Tijorat banklarining trust operatsiyalarini ko'paytirish yo'llari
10. O'zbekiston Respublikasi bank tizimida korporativ bshkaruv xususiyatlari va trust operatsiyalari

Asosiy adabiyotlar

1. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. -Т.: 2003.
2. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчёты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос. -М.: ИНФРА-М, 2004.
3. Лаврушин О.И. и др. Банковское дело. -М.: Ф и С. 2003.
4. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий хужжатлари тўплами. -Т.: 2003.
5. Сухова Л.Ф. Практикум по анализу финансового состояния и оценки кредитоспособности банка-заёмщика. -М.: Финансы и статистика, 2003.
6. Финансы. Под ред. Г.Б. Поляка. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
7. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>

X BOB BANK TAVAKKALCHILIGI VA UNI BOSHQARISH

10.1. Bank tavakkalchiligi klassifikatsiyasi va tavsifi

Risk - bu ma'lum maqsadni kuzlagan holda olib borilayotgan faoliyat natijasiga bo'lgan ishonchsizlik, ba'zan qoniqarsiz tugashi natijasidagi yuqotishlardan iboratdir. Risklar bank faoliyatida o'lchash mumkin bo'lgan ko'rsatgichdir va ular doim bankning bajarayotgan operatsiyalardan olgan zarariga, yo'qotgan daromadiga teng bo'ladi. Risk va foydalilik o'rtasidagi bog'liqlikka etibor beradigan bo'lsak, bank operatsiyalarining risklilik darajasi ortgan sayin uning foydaliligi ham ortib boradi va aksincha riski kam jarayonlar o'z navbatida kam daromad beruvchi operatsiyalar hisoblanadi.

Tijorat banklari o'z faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan risklarni boshqalarga nisbatan ko'proq o'rganishlari talab etiladi. Chunki Tijorat banklari o'z faoliyati bilan bir tomondan o'z aksiyadorlari oldida javobgar bo'lsalar, ikkinchi tomondan o'z mablag'larini ishonib topshirgan va bank xizmatlaridan foydalanayotgan mijozlar oldida majburiyatga egadirlar.

Quyidagi jadvalda (jadval 5) operatsiyalar o'tkazganda paydo bo'ladigan xavf -xatar nuqtai nazaridan bank mahsulotlari xilma-xilligi ko'rsatilgan.

Siyosiy risklar - bo'lar korxonalar va xo'jaliklar faoliyatiga siyosiy ahvoldagi o'zgarishlar ta'siridir, Bunga chegaralarning bekiilishi, boshqa davlatlarga mahsulot xom ashyo olib chiqish taqiqlanishi. Boshqa davlatlardan mahsulot, xom ashyo olib kiritilishning taqiqlanishi.

Siyosiy stabillik natijasida mamlakatimiz bilan bog'liq siyosiy riskni kamaytirmoqda. Natijada bugungi kunga kelib respublikamizda chet el kapitali ishtirokidagi korxonalar soni kundan-kunga ortib bormoqda.

Iqtisodiy risklar - bo'lar Mamlakat yoki bankning iqtisodiy ahvolidagi salbiy o'zgarishlar oqibatida yuzaga keladigan risklardir. Eng kup tarqalgan iqtisodiy risk turiga balanslanmagan likvidlik riski kiradi, ya'ni majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni o'z vaqtida bajara olmaslik.

Tarmoq riski - ma'lum bir tarmoqning iqtisodiy-moliyaviy faoliyatidagi boshqa tarmoqlarga nisbatan o'zgarib turish darajasi bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liqdir. Tarmoq riskini boshqarishda quyidagilarni etiborga olish kerak bo'ladi:

- Alternativ tarmoqlar faoliyati qay darajada. Tarmoqlar natijalari o'rtasidagi farq va sabablari.

- Yaxshi faoliyat ko'rsatib kelayotgan tarmoqda keskin o'zgarishlar bor bo'lsa, sababi nimadan iborat.

- Bank mablag'idan foydalanmokchi bo'lgan korxonaning moliyaviy natijasi bilan o'z tarmogi ichidagi o'xshash korxonalar moliyaviy natijalari o'rtasidagi farq.

Foiz riski. Banklar o'z faoliyatlari davomida doimo operatsiyalar riski bilan bog'liq bo'lgan foiz riskiga duch keladilar.

Foiz riski- bu foiz stavkalaridagi uzgarishlarning foyda va operatsion xarajatlar o'rtasidagi farqqa ta'siriga aytiladi.

Bank mahsulotlarini risk darajasi¹

№	Bank mahsuloti	Maxsulotning tovar-qiyamat xususiyati	Xavf-xatar parametrlari (potensial)
1	Ssuda operatsiyalari	qarzdorlarga kredit berish	Kredit xatari(imkoni bor va ommabop)
2	Depozitlarni boshqa banklarga joylashtirish	Moliyaviy resurslar savdosi	Foizli xatar (axborotga ega bo'lish saviyasiga ko'ra)
3	Depozitlarni mijozlardan jalb etish	Moliyaviy resurslarni sotib olish	Amalda mavjud emas
4	Mijozlar talabiga ko'ra hisob-kitoblarni amalga oshirish	Xizmatlar savdosi	Tijorat xatari imkoniyati
5	Kapital qo'yilmalarni bankning shaxsiy mablag'lari hisobidan moliyalash	Moliyaviy resurslar savdosi	Xatarning yuqori ehtimolliligi
6	qimmatbaho qog'ozlarni olish	qimmatbaho qog'ozlar portfelini shakllantirish uchun bank xarajatlari	Tizimli xatar imkoniyati
7	Kafolatnomalarni berish va kafolatlash	Xizmat ko'rsatish	Kafolat tasnifiga bog'liq xatar
8	Valyuta oldi-sotdisi va uni sotib olish	Oldi-sotdi savdosi	Valyuta xatari (tizimi)
9	Lizing operatsiyalari amalga oshirish	Ijara	Ahamiyatsiz xatar
10	Xizmat ko'rsatish va tovar yetkazib berish bazasidan	Oldindan to'lov, pul mablag'lari savdosi	Pul mablag'larini yo'qotish xatari (ahamiyati)

10.2. Kredit riski va unga ta'sir qiluvchi omillar

Kredit riski yoki qarzning qaytarmaslik xavfi kreditning kredit kelishuviga asosan kreditni o'z vaqtida qaytarilishiga va kredit shartlarini bajara olishiga ishonchsizligidan kelib chikadi. Kredit riski bank faoliyatida uchraydigan risklarning eng yirigidir.

Bu holat quyidagilar ta'sirida vujudga kelishi mumkin:

- a) tadbirkorlikda, iqtisodiy yoki siyosiy muhitda kutilmagan uzgarishlar yuz berishi natijasida qarzdorning pul tushumini kerakli darajada ta'minlay olmasligi;
- b) kreditga qo'yilgan garovning kelajakdagi qiymati va sifatiga bo'lgan ishonchsizlik (narx o'zgarishi, qo'yilgan mulkning xaridorligi)

¹ Бозор, пул ва кредит.//2001й. № 5.

s) qarz oluvchining tadbirkorlik dunesida obrusiz bo'lib qolishi.

Yuqorida qayd etilgan holatlar banklarning risklarni boshqarish va ularni rejalashtirish uchun doimiy ishlar olib borishiga majbur etadi.

Kredit risklari tarkibiga quyidagi risklarni kiritish mumkin:

1. Kreditni o'z vaqtida qaytarmaslik bilan bog'liq risk.

2. Likvidlik riski (tulovlarning muddatida o'tkazmaslik), bu risk kreditni va foizlarni muddatida qaytara olmaslik natijasida bank likvid mablag'larining kamayishiga olib kelishi bilan bog'liq.

3. Kreditni ta'minlash bilan bog'liq risk, bu riskni alohida ko'rib bo'lmaydi, balki bu kreditni qaytarmaslik bilan bog'liq bo'lgan risk bilan birgalikda o'rganiladi.

4. Qarz oluvchining ishbilarmonligi bilan bog'liq risklar.

5. Kapitalning tarkibiy qismi bilan bog'liq risklar. Bu risklar passivlarning tarkibiy qismi va ishbilarmonlik riski bilan bog'liq.

Bank kredit riskining darajasi quyidagi faktorlarga bog'liq:

■ bank kredit faoliyatining ma'lum bir sohada markazlashuvi darajasi;

■ o'ziga xos ma'lum qiyinchiliklarni boshidan kechirayotgan mijozlarga kredit va boshqa bank xizmatlarining qancha to'g'ri kelishi;

■ kam o'rganilgan, yangi, noan'anaviy sohalarda bank faoliyatining markazlashuvi;

■ kredit berish, qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirish bo'yicha bank siyosatiga xususiy va jiddiy o'zgarishlar kiritish;

■ yangi va yaqinda jalb qilingan mijozlarning foizi;

■ qisqa vaqt ichida amaliyotga juda ko'p xizmatlarning kirgizilishi (u vaqtda bankda salbiy talablar ko'payishi mumkin);

bozorda sotilishi qiyin bo'lgan qimmatliklarni yoki qiymati tez tushadigan narsalarni garov sifatida qabul qilib olish; va boshqalar.

Kredit risklarini baholashning besh asosiy o'lchovi mavjud:

a) Reputatsiya. Mazkur jarayon shaxsiy muomala, ham shaxsiy, ham ish bo'yicha tajribasidan iborat bo'lishi kerak. (kreditor, mahsulot yetishtirib beruvchilar va mijozlarni tekshirish)

b) Imkoniyatlar. Qarz oluvchining o'zining barcha operatsiyalari bo'yicha (o'zining butun faoliyati davomida qarz oluvchining olgan pullari) yoki aniq loyiha bo'yicha mablag' olish qobiliyati va pul vositalarini boshqarish qobiliyati (bu avvalgi loyihalardan ma'lum bo'lishi kerak).

v) Kapital.

g) Shart-sharoitlar. Mahalliy, hududiy va umummilliy iqtisodning joriy ahvoli va tavsifi, shuningdek qarz oluvchi xo'jaligining sohalari.

d) Garov. Kreditni garov yoki kafillik shaklida ishonchli ta'minlash boshqa tomondan kuchsizliklarni yuqqa chiqarib qo'yadi. Yaxshi bir qoida bor: faqat garov va kafillik asosida hech vaqt kredit bermang.

Banklar kredit riskini kamaytirish maqsadida ko'pincha quyidagilardan foydalanadilar:

1. Garov (ta'minotlar)

2. Kafolat

3. Kafillik

Kredit risklarini boshqarish instrumentlari

	Alohida kredit miqosida risklarni boshqarish instrumentlari		Kredit portfeli risklarini boshqarish instrumentlari	
Risklarning vujudga kelishini oldini olish instrumentlari	Kreditga laekatlilikni sifatli baholash va uning obyektivligini oshirish		Kredit qarorlarini qabul qilish jarayonini informatsion ta'minlash va kadrlar tanlash erdamida yaxshilash	
	1.Kreditga layoqatliligini tekshirish 2.Kredit monitoringi		1.Kreditga layoqatliligini malakali tekshirish 2 Boshqaruv strukturasi mukammallashtirish 3.Informatsion texnologiyaning ahamiyati 4.Kredit berishni nazorat qilish	
Vujudga kelgan risk oqibatlarini bartaraf qilish instrumentlari	Yuqotishlarni cheklash uchun aktiv instrumenti	Zararlarni sug'urtalash usun passiv instrumenti	Yo'qotishni cheklash uchun aktiv instrumentlar	Zararlarni sug'urtalash uchun passiv instrumentlar
	1.Risklarni cheklash 2.Risklarni bo'lish	1.Kredit foizini belgilashda kredit riskini e'tiborga olish	1.Risklarni cheklash 2.Kredit portfelini diversifikatsiya qilish 3 Muammoli kreditlarni boshqarish	1.Likvidlik rezervini tuzish 2.Uzlik kapitali rezervini tuzish 3.Foydaliilikni kutarish 4.Kredit portfeli sifatini nazorat qilish

Ta'minotlar- bu bank garov sifatida qabul qilishi mumkin bo'lgan va kerak vaqtda realizatsiya qilish uchun huquqga ega bo'lishi mumkin bo'lgan moddiy aktivlar. Lekin bu moddiy aktivlardan qaysi birini garov sifatida qabul qilish mumkin degan sovoiga javob berishi uchun bu ta'minotlar uchta prinsiplal talabga javob berishi kerak.

1. Tez sotilishi uchun o'z bozoriga ega bo'lishi kerak.

2. Saqlanuvchan bo'lishi kerak. Ya'ni saqlanish davrida buzilmaydigan va o'zining xususiyatlarini yo'qotmasligi kerak.

3. Boshqa garovdan holi bo'lishi kerak.

Kredit risklarining vujudga kelishini oldini olish va risklar vujudga kelgan hollarda choralar ko'rishda kredit risklarini boshqarish instrumenlarining ishlash mexanizmi yuqoridagi keltirilgan 5-jadvalda tasvirlangan.

Yuqorida keltirilgan tahlil natijalari asosida shuni ta'kidlash lozimki, kredit risklarini boshqarishda uchta asosiy prinsi pga e'tibor berish kerak.

1.Kredit risklarini boshqarishda bankning umumiy risklarini ham e'tiborga olishi kerak.

2. Bankning o'z zimmasiga risklarni olishi va boshqarishi alohida operatsiya bo'yicha emas, balki bankning umumiy faoliyati miqyosida bo'ladi.

3. Kredit risklarini boshqarishning yo'naltirilgan va aniq ishlab chiqilgan bank metodologiyasi bank kredit faoliyatining muammoli bug'unlarini aniqlashga va ularning oldini olishga imkon yaratishi kerak.

Hozirgi kunda kredit portfeli sifat jihatidan quyidagicha klasifikatsiya qilinadi:

Yaxshi. Yaxshi kreditlar o'z vaqtida qaytarilishiga shubha bo'lmagan kreditlardir, qarzdor moliyaviy holati turg'un, yuqori rentabellikga ega, xususiy kapital darajasi yuqori, debitorlik qarzlarning aylanish muddati qisqa.

Qonikarli. Bu kreditlar tulik ta'minotga ega bo'lgan holda vaqtincha qaytarilmagan kreditlar hisobida 30 kundan 60 kungacha bo'lgan kreditlar hamda etarli darajada ta'minlanmagan va to'lov muddatidan 30 kungacha o'tgan kreditlar.

Substandart. Bu sifatsiz kreditlar bo'lib ularni qaytarishda ma'lum darajada muammolar paydo bo'lishi mumkin.

Yaxshi taminotga ega bo'lgan holda to'lov muddatidan 60 kundan 180 kungacha o'tkazilgan, yetarli darajada taminlanmagan holda 30 kundan 60 kungacha o'tkazilgan kreditlar hamda taminlanmagan holda 30 kungacha bo'lgan kreditlar.

Shubxali. Bu kredit yuqorida yozilgan jami kamchiliklarga ega bo'lgan holda qushimcha ravishda emon taminlangan kreditlar.

Etarli taminotga ega bo'lgan holda qarz asosiy summasining to'lov muddati 180 kundan o'tgan, etarli taminotga ega bo'lmagan holda 60 kundan 180 kungacha hamda taminotsiz holda 30 kundan 60 kungacha bo'lgan kreditlar

Yuqotilgan. Qaytarilishiga ishonch bo'lmagan kreditlar Ularning qiymati minimal darajada hisoblangan holda ularni bank balansida ushlab turish maqsadga muvofiq emas deb sanaladi.

Etarli darajada ta'minlanmagan holda asosiy summa bo'yicha to'lovlar 180 kun va undan ortiq davr ichida amalga oshirilmagan bo'lsa hamda ta'minlanmagan holda 60 - 180 kunlik davr ichida to'lanmagan kreditlar.

n Muammoli kreditlarga yo'l quymaslikning asosiy omillaridan biri to'g'ri ishlab chiqilgan kredit siyosatidir. Baza banklar qarz oluvchilarga keragidan ortiq talablarni qo'yishi natijasida mijozlar bajarolmaydigan holatlar paydo bo'lishiga ham zamin yaratmoqda. Muammoli kreditlarning paydo bo'lishi o'z navbatida bankga qarz summasi va foizining qaytarilishini dargumon qilish bilan bir qatorda boshqa zararlarga ham sabab bo'ladi.

10.3. Bank balansi tahlili va uni bank risklarini pasaytirishga ta'siri¹

Risk darajasini bank faoliyatida ulchash mumkin degan nuqta-i nazardan kelib chiqqan holda risklarga qarshi ko'rilgan chora-tadbirlar natijasini ham o'lchash mumkin bo'ladi va u olingan daromad hamda mijozlar ishonchidan iborat bo'ladi deyish mumkin. Chunki mijozlar bank tanlash xuquqiga ega bo'lganliklari sababli ular faqat ishonchli banklarga murojat etadilar. Bank faoliyatidagi operatsiyalarning risklilik darajasini o'rganishga bo'lgan harakatlar natijasida 1988 yilda Bazeli konvensiyasida qabul qilingan va bu ko'rsatkichlar asosida respublika banklari

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

tomonidan o'tkazilgan aktiv operatsiyalar faoliyatini risklilik darajasi bo'yicha Markaziy bank tomonidan maxsus qabul qilingan qo'llanma asosida tahlil o'tkazishim mumkin. Quyidagi A va B banklarining operatsiyalarining risklilikni tahlil qilish mumkin (jadval 3)

Jadval-3

Tijorat banklari operatsiyalarning risklilik darajasi (foiz hisobida)

№	AKTIVLAR	Risk	A bank	B bank
1	Naqt pul va boshqa xazina xujatlari.	0	0,3	0,4
2	Markaziy bankdagi muxbirlilik varag'idan olish - Nostro	0	25,7	3,7
3	Markaziy bankdagi muxbirlilik varag'idan olish - Vostro	0		
4	Markaziy bankdagi majburiy rezerv hisobidan olish	0	1,8	0,2
5	Markaziy bankdagi boshqa hisoblardan olish	0		
6	Boshqa banklardan olish bo'yicha muxb. Hisobi -Nostro	20	1,5	0,14
7	Boshqa banklardan olish bo'yicha muxb. Hisobi -Vostro	20		
8	Boshqa banklardan olinadigan boshqa depozitlar	50		
9	Xazina veksellari	0	2,8	
10	Davlat obligasiyalari	0	1,2	0,16
11	MB qimmatli qog'ozlari va obligasiyalari	0		
12	Evroobligasiyalar	20		
13	Qimmatli qog'ozlarni sotish bo'yicha boshqa hisoblar-sof	100		
14	Qimmatbaho metallar	0	0,0005	
15	Boshqa mollarni olish va sotish hisoblari	100	2,8	2,25
16	Sotib olingan vekselar -sof	100		0,45
17	Akreditiv tratalari yoki trast hujatlari bo'yicha mijozlar majburiyati	100		
18	Sundirilmagan aktseptlar bo'yicha mijozlar majburiyatlari	100		
19	MBga berilgan kreditlar	20		
20	Boshqa banklarga berilgan kreditlar	50	0,1	0,23
21	Birinchi darajali taminoti kreditlar	20		
22	Olinuvchi ssudalar- sof	100	85	83,9
23	Sud tortishuvlaridagi ssuda va avanslar- sof	100	0,09	0,05
24	Investitsiyalar-sof	100	0,48	0,15
25	Bank binolari va jihozlari	100	6,3	6,2
26	Boshqa aktivlar	100	7,7	9
	JAMI		100	100

Quyidagi jadvaldan ko'rinib turibdiki ikala bankda ham aktiv operatsiyalar diversifikatsiyasi konikarli emas Bundan tashqari mablag'larning juda katta qismi riskli jarayonlarga yuborilgan. A bank bo'yicha bu ko'satgich 90 foizdan yuqori, B

bank bo'yicha esa 93 foiz atrofida bo'lib bu bankning risklilik darajasi A bankdan ko'ra yuqoriroqdir. Ikkala bank ham yuqori foyda olishga intilganligi operatsiyalar risklilik darajasidan ko'rinib turibdi. Bundan tashqari bu banklarda boshqa bank operatsiyalari bo'yicha tajribaning yuqligi ham bo'lishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatidagi risklar darajasining ko'tarilishi o'z navbatida quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

- muammolarning favqulodda paydo bo'lishi va ularga qarshi chora ko'rishning imkoni bo'lmashligi. (bo'lar qatoriga tabii ofatlarni ham kiritish mumkin.);
- Qo'yilgan vazifaning uzgarishi, oldingi davr tajribasiga mos kelmasligi (Utish davridagi tijorat banklariga ayniqsa muhimdir.);
- bank rahbariyati tomonidan zarur chora - tadbirlar qabul qilinmasligi oqibatida moliyaviy zararlar ko'rish;

Tijorat banklari faoliyati eng avvalo foyda olishga qaratilganidek barcha foyda beruvchi operatsiyalar o'z navbatida har xil darajaga ega bo'lgan holda riskka tobedir. (3-jadvalga karalsin) Respublikamiz sharoitida ya'ni utish davrida tijorat banklari risklarni urganishlarida quyidagilarga etibor berishlari talab etiladi.

10.4. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida risklarni boshqarish muammolari va istiqbollari¹

Rivojlangan mamlakatlar banklariga nisbatan MDH davlatlari va shu jumladan respublikamiz banklari faoliyati yanada kuproq riskka ega bulmoqda. Buning asosiy sababi rejali iktisod davridagi bank faoliyati bilan bugungi davr banklari faoliyatining tubdan farq qilishidir. Bugungi kunda banklar o'z faoliyatini davr talabiga javob beradigan holda qayta tashkil etishlari va yangi turdagi bank operatsiyalarni amalga oshirishlarida etarli tajribaning yo'qligi ular faoliyatidagi risk darajasini yanada oshirmoqda.

Risk darajasini baholashda hamda uni kamaytirishga qaratilgan eng kadimiy choralardan biri bu risklarni sug'urta qilish usulidir. Bugungi kungda Respublikamiz tijorat banklari bu usuldan foydalanishlari bir muncha qiyinrok bulmoqda, chunki utish davrida barcha MDH davlatlaridagi kabi bizning respublikamizda ham sug'urta faoliyati yangi davr talablari ostida qayta tashkilatirilmogda va u yangi uzlastiriladigan sohalar qatoriga kirmogda. Bank risklarini paydo kiluvchi faktorlar asosida eng avvalo Iktisodiy hamda siyosiy faktorlar etadi.

Bank risklarini boshqarish jarayonining vazifalarini belgilovchi 4 asosiy bosqichni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Bank risklarini tahlil qilish va baholash. Bank axborot manbalaridan kredit risklarini va ular o'rtasidagi bog'liqliklarni urganib chiqishi hamda ularni nazorat qilinadigan va boshqariladigan risklarga ajratishi kerak.

2. Risk miqdorini aniqlash. Riskning miqdoriy ko'rsatkichini aniqlash ehtimoliy yuqotishlar miqdorini aniqlashga va aktiv boshqarish instrumentlari vositasida risk darajasini shakllantirishga imkoniyat yaratadi.

3. Bank risklarini boshqarish. Boshqariladigan risklar va ularning miqdori aniqlanganidan keyin, kredit risklarini boshqarish metodologiyasi va strategiyasi ishlab chiqilishi zarur.

4. Bank risklarini samarali boshqarish ustidan nazorat. Risklarni boshqarish bo'yicha tadbirlar natijalari nazorat ostida bo'lishi lozim.

¹ ДДУ в МДХ мамлакатлари иктисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

Tarmok riskini boshqarishda ishlatiladigan tushuncha bu sistematik risk deb yuritiladi. U orqali tarmoqlarda yuz berayotgan tebranishlar darajasi butun iktisodda yuz beraetgan tebranishlar darajasiga nisbatan solishtiriladi.

Foiz riskini boshqarish usullaridan biri aktiv va majburiyatlarni boshqarish bilan bog'liqdir. Bunda aktiv va majburiyatlar o'rtasida muddatga foiz stavkalarining qat'iy yoki bozor asosida o'zgaruvchanligini muvofiqlashtirish kerak bo'ladi. Lekin bunga erishish har doim ham mumkin bo'lavermaydi.

• Umuman olganda bank faoliyatidagi risklarni kamaytirish maqsadida riskni diversifikatsiya qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bank risklarini boshqarish instrumentlari banklar tomonidan risklarini kelib chiqishi va ular bilan bog'liq salbiy hollarning oldini olish maqsadida alohida kredit mikesida ishlatilishi bilan birga bank kredit portfeli mikesida ham ishlatiladi.

Risklar nazorati esa, ya'ni ularini rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilish bankka kredit riski hajmi va xarakteri to'g'risida aniq axborotlarda ega bo'lishga va shu asosda vujudga kelgan risk miqdorining rejalashtirilgan ko'rsatkichlardan chetlanishini aniqlashga yordam beradi: bu esa o'z navbatida bank tomonidan tegishli choralar ko'rishga erdam beradi.

10.5. Valyuta risklari va ularni xedjinglash

Valyuta riski. Tashqi risklar qatoriga kiruvchi valuta riski eki kurs uzgarishi natijasida paydo bo'ladigan risk. Uz navbatida bank operatsiyalarining xalkorolashuvi bilan bog'liq. Bu risk banklar bilan bir qatorda Chet el valutasida shartnomalarni amalga oshirayotgan Iktisod subektlarining barchasiga o'z ta'sirini utkazishi mumkin. 1970- yillardan keyin katiy valuta kursining bekor qilinishi va uning urniga suzuv yuruvchi kurs urnatilgandan boshlab valuta riskini boshqarish bo'yicha harakatlar boshlangan.

Valyuta riski o'z navbatida ikkiga bulinadi :

1. Tijoriy - qarzdor o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovni amalga oshira olmasligi bilan bog'liq risklar.

2. Konversion.- Aniq operatsiyalar bo'yicha olinadigan valuta zararlari riski

Bu riskni oldini olish bo'yicha kullaniladigan eng kup tarqalgan usul bu "xedjerlash" va "svop" operatsiyalaridir.

Xedjerlash - har qanday valuta riskiga ega bo'lgan shartnomalarni kompensatsiya qiluvchi valuta pozitsiyasi yaratishga qaratilgan.

Valyuta svopini paralel kreditlashga uxshatish mumkin, bunda ikki mamlakat hududida joylashgan ikki bank o'z mamlakatlari valutasida teng hisoblarda kredit beradi.

Xalqoro operatsiyalarni amalga oshirayotgan banklar valuta riskini boshqarish bo'yicha ularni diversifikatsiyalashdan foydalanadilar va bu maqsadda forward, fyuchers, valuta opsiolari kabi operatsiyalardan foydalanadilar.

Qisqa xulosalar

Risk - bu ma'lum maqsadni kuzlagan holda olib borilaetgan faoliyat natijasiga bo'lgan ishonchsizlik, ba'zan qonikarsiz tugashi natijasidagi yuqotishlardan iboratdir. Xedjerlash - har qanday valuta riskiga ega bo'lgan shartnomalarni kompensatsiya qiluvchi valuta pozitsiyasi yaratishga qaratilgan

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bank faoliyatida vujudga keladigan risklar
2. Bank kredit portfeli diversifikatsiyasi muammolari
3. Naqd pulsiz hisob-kitoblar sohasida bank tавvakalchiligi va uning turlari.
4. Valyuta risklari va ularni vujudga kelish sabablari
5. Bank kredit portfeli diversifikatsiyasi turlari
6. Tавvakalchilikni boshqarish vositalari.
7. Banklar tавvakalchiligining sug'urtasi.
8. O'zbyokistondagi tijorat banklarda, bank tавvakalchiligining sug'urtasini rivojlantirish muammolari va istikbollari.
9. O'zbekiston Respublikasi bank tizimida sug'urtalash operatsiyalari
10. Moliya bozorlarida xedjlash usullaridan foydalanish xususiyatlari

Asosiy adabiyotlar

1. Дон Патинкин. Денги, процент и цены. -М.: Экономика, 2004.
2. Лаврушин О.И. и др. Банковское дело. -М.: Ф и С. 2003.
3. Соколов Ю.А., Амасова Н.А. Система страхования банковских рисков. Науч изд. -М.: ООО изд Элит, 2003.
4. Сухова Л.Ф. Практикум по анализу финансового состояния и оценки кредитоспособности банка-заёмщика. -М.: Финансы и статистика, 2003.
5. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски.-Изд. 3-е-М.: Дашков и К, 2004.
6. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>

XI BOB

BANK LIKVIDLIGI VA UNI TA'MINLASH OMILLARI

11.1. Bank balansi likvidligi va to'lov qobiliyati tushunchalari

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining tayanadigan asosiy ustunlaridan biri bo'lib moliyaviy jihatdan mustahkam va barqaror faoliyat ko'rsatuvchi bank tizimi hisoblanadi. Har bir mustaqil davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va kelajakdagi taraqqiyoti avvalo mazkur mamlakatda barpo etilgan va muntazam ravishda takomillashtirilib boriladigan bank tizimining faoliyatiga bog'liqdir.

Banklarning uziga xos xususiyati shundaki, ular o'z mablag'lari bilanгина emas, balki omonatchilar va kreditorlar, aksionerlar hamda mijozlar ularga ishonib topshirgan mablag'lar bilan, ya'ni keng jamoatchilik bilan ish ko'radi.

Ushbu mexanizmning ajralmas qismi bo'lib ham makroiqtisodiy mutanosiblikka, ham mikroiktisodiy darajada xo'jalik faoliyatini yuritilish sharoitlariga ta'sir ko'rsatuvchi tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va barqarorligini ta'minlash chora-tadbirlari tizimi hisoblanadi.

Bugungi kunda tijorat banki faoliyatini barqarorligining asosi bo'lgan Markaziy Bank nochor banklarni aniqlash va ularga iqtisodiy madad berish ularning sinishiga yo'l qo'ymaslik chora-tadbirlarini qo'rmoqda. Bu o'z navbatida tijorat banklarining bankrotlik holatlarini kamaytirish va bank tizimida paydo bo'ladigan risklarini oldini olishni ta'minlamoqda.

Tijorat banklari vujudga kelganidan boshlab ularning likvidligini ta'minlash va boshqarish muammosi paydo bo'ldi. Bank tizimining nolikvidligi makroiqtisodiy siyosatning barqarorligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bozor munosabatlariga utish sharoitida bu muammo yanada dolzarb ahmiyat kasb etmoqda, chunki o'tkazilayotgan islohotlarning muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri bank tizimining borqaror faoliyat ko'rsatishi bo'lib qolmoqda.

Ma'lumki tijorat banklari har kuni o'zaro bog'liq bir necha masalalarni echmoqlari lozim:

- a) o'z operatsiyalarining foydaliligiga erishish;
- b) likvidlik darajasini zarur darajada saqlash;
- v) to'lov qobiliyatini mustahkamlash va boshqalar.

Ammo shuni ta'kidlash lozimki bankning daromadliligi va likvidligi o'zaro teskari mutanosibdir. Yukori likvidlikni ta'minlash bankning yuqori daromadlikka erishish maqsadiga ziddir, chunki likvid aktivlar nolikvid aktivlarga nisbatan kam foiz daromatlari keltiradilar. Boshqa tomondan yuqori foydaga erishish maqsadida aktiv siesat yurgizayotgan banklar likvid aktivlarini mumkin bo'lgan minimal darajada ushlab turish tenedentsiyasiga ega bo'ladi. Likvidlik va daromadlik o'rtasidagi bunday o'zaro bog'liqlik bank siyosati noratsional tuzilgan sharoitda yuqori likvidlik mavjud holda uning norentabelligiga yoki xatarli darajada past bo'lgan likvidlik sharoitida bankning yuqori daromadligiga olib kelishi va bu uning bankrotligiga sabab bo'lishi mumkin. Likvidlik va foydalilikning optimal darajada bo'lishini ta'minlash uchun banklar bu ko'rsatgichlarni kompleks tahlil qilishlari zarur, buning uchun esa avvalo "bankning likvidligi" va "bankning to'lov qobiliyati" kabi tushunchalarni ko'rib chiqmoq zarur.

Likvidlik termini moddiy qiymatliklarning va boshqa aktivlarning tezda sotilishini va pulga aylanishini ifodalaydi. Bankning likvidligini shuningdek ko'pgina

hollarda naqd mablag'larni O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan yoki korrespondent banklardan sotib olish qobiliyati deb kam baholashadi. To'lig'icha bank likvidligi deganda likvid aktivlarini sotish, pul mablag'larini Markaziy bankdan sotib olish va aksiyalar, obligatsiyalar, depozit va omonat sertifikatlari hamda boshqa qarz instrumentlarini emissiyasini amalga oshirish imkoniyatlari nazarda tutiladi.

To'lov qobiliyati - bu birmuncha kengrok bo'lib u faqatgina aktivlarni tezda pulga aylantirish imkoniyatlarini emas, balki tijorat bankinging o'z kreditorlari - omonatchilar, banklar va davlat oldidagi kredit va boshqa pul xarakteridagi operatsiyalaridan kelib chikadigan o'z to'lov majburiyatlarini o'z vaqtida va to'lig'icha bajarish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, likvidlik to'lov qobiliyatining zarur va majburiy sharti sifatida maydonga chikadi.

Tijorat bankinging likvidligi uning passiv bo'yicha pul shaklidagi o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash qobiliyatidir. Bankinging likvidligi bank balansining aktiv va passivlarini balanslashtirilganlik darajasi, bank tomonidan joylashtirilgan aktivlar va jalb qilingan passivlarning muddati bo'yicha uzaro moslik darajasi bilan belgilanadi.

Bank likvidligining me'yorlari odatda balans aktivlarining turli moddalarini passivlarning jami summasiga yoki ma'lum moddalariga, yoki aksincha passivlarning aktivlarga bo'lgan nisbati sifatida o'rnatiladi.

Bankning to'lov qobiliyatiga uning o'z majburiyatlari bo'yicha zarur summada javob bera olish qobiliyati deb ta'rif beriladi.

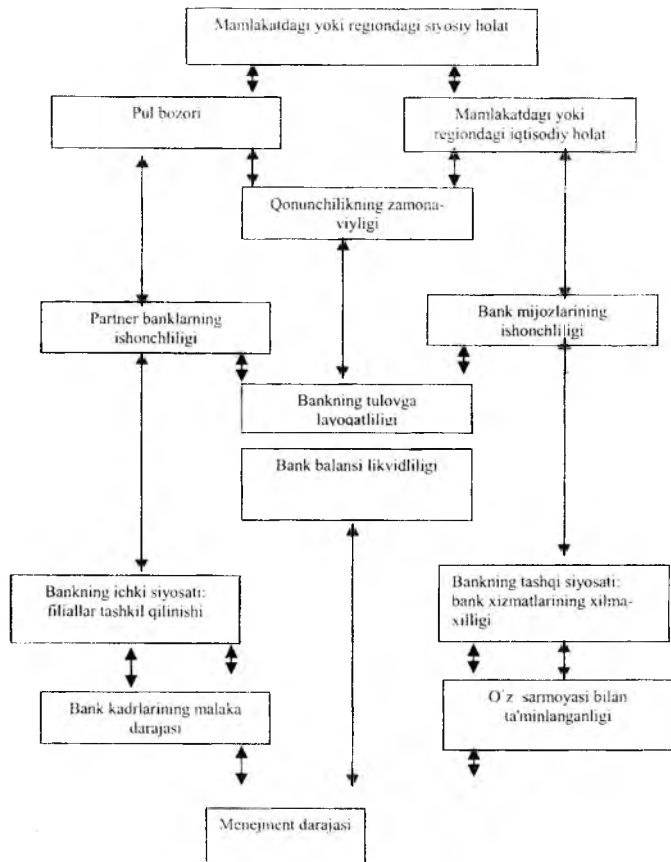
11.2. Tijorat banki likvidligini boshqarish tahlili

Oqim sifatida likvidlik muayyan muddat uchun yoki kelgusi davr uchun baholanadi. Bunda likvidlilik zahira nuqtai-nazaridan juda tor undashuv deb baholanadi. Likvidlilikni okim sifatida ko'rib chiqish jaraenida kamroq likvidlikka ega aktivlarni kuop'rok likvidlikka ega bo'lgan aktivlarga aylanishini ta'minlash imkoniyatlariga, shuningdek qo'shimcha mablag'larni, shu jumladan qarz mablag'larni jalb qilishga alohida e'tibor beriladi. Shunday qilib likvidlilikni faqatgina oqim sifatida baholash emas, balki likvidlilikni prognoz sifatida baholash ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zining lahzali likvidligini ta'minlash uchun yetarli likvid aktivlari zakiralari ega bo'lgan bank vaqt utishi bilan, ya'ni majburiyatlar oqimining likvid aktivlariga joylashtirilgan qo'yilmalar transformatsiya okimidan ortib ketishi oqibatida o'z likvidligini yo'qotishi mumkin. Likvidlik - prognozni baholash muammoli masala hisoblanadi, chunki u bankinging aktiv operatsiyalari xavf-xatari (riski)ni baholash bilan bog'liq. Uzbyokiston amaliyetida bu maqsad uchun O'zbyokiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan chiqarilgan bank nazorati bo'yicha me'yoriy hujjatlariga asosan tijorat banklari tomonidan hisoblanadigan iqtisodiy me'orlar xizmat qiladi.

Likvidlik xavf-xatari deganda odatda bankni muayyan lahzada naqd pulni ancha yuqori bo'lgan bahoda sotib olishga yoki o'z aktivlari qiymatini yo'qolishiga majbur qiladigan xavf-xatar tushuniladi. Bunda bank aktivlari faqatgina tezda va qiymatini yo'qolishiga yo'l qo'ymasdan sotilsagina likvid hisoblanadi. Bank passivlari bank ssudalarni raqobatchi banklar xarid qilayotgan stavka bo'yicha sotib olishi mumkin bo'lgan taqdirdagina likvid hisoblanadi.

Bankni to'lovga layoqatligi va likvidligiga ta'sir qiluvchi omillar!

Национал. Л. Ликвидность и платежеспособность коммерческих банков. - М.: Фин. С. 2002

Bank balansi likvidligiga uning aktivlari tarkibi ta'sir qiladi: aktivlarning umumiy summasida birinchi toifa likvid mablag'lari qancha ko'p bo'lsa bankning likvidligi ham shuncha yuqori bo'ladi. Xalqaro bank amaliyotida aktivlarning eng likvid yoismi bo'lib kassadagi naqd pullar, shuningdek ushbu tijorat bankining Markaziy bankdagi mablag'lari, Markaziy bankda qayta hisobga olinish mumkin bo'lgan qisqa muddatli tijorat vekselllari va hukumat tomonidan kafolatlangan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Likvidlik darajasi past bo'lgan aktivlar tarkibiga esa uzoq muddatli ssudalar va mulkka qilingan qo'yilmalar kiritiladi.

Bank aktivlarini ularning likvidlik darajasiga ko'ra tahlil qilish bank likvidligi holatini erkin ifodalaydi.

Bundan tashqari bankning likvidligi alohida aktiv operatsiyalarning xatar darajasiga bog'liq: bank balansida yuqori xatarli aktivlar kanicha ko'p ulushga ega bo'lsa odatda uning likvidligi shuncha past bo'ladi. Bank mijozlarining kreditga darajasi ham bank ssudalarining o'z vaqtida qaytishiga va shu orqali bank likvidligiga ta'sir qiladi.

Bank likvidligi shuningdek balans passivlari tarkibiga ham bog'liq.

Tijorat banklarining likvidligi va to'lov qobiliyatiga ta'sir etuvchi bir qator omillar mavjud bo'lib ularni makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy omillarga bo'lish mumkin. Ushbu omillar tijorat banklari likvidligi va to'lov qobiliyatiga kompleks tarzda ta'sir etadi, chunki o'rtasida uzaro aloqalar kuzatiladi.

Tijorat banklarining likvidligi va to'lov qobiliyatiga ta'sir etuvchi asosiy makroiqtisodiy omillarga quyidagilarni kiritish mumkin: mamlakatdagi geosiyosiy va makroiqtisodiy vaziyat; bank faoliyatining barcha qonuniy, yuridik va me'yorlari; bank tizimining tarkibiy tuzilmasi va barqarorligi; pul bozori va qimmatbaho qog'ozlar bozorining holati va boshqalar.

Bizning mamlakatimizda tijorat banklarining likvidligi va to'lov qobiliyatini davlat tomonidan tartibga solishning turli usullari keng qo'llanilmoqda. Bu usullar tijorat banklarining faoliyatini o'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki tomonidan turli me'yorlar va cheklovlar o'rnatish hamda banklar faoliyatini soliqqa tortish kabilardan iboratdir.

Bundan tashqari tijorat banklarining likvidligi va to'lov qobiliyatiga ta'sir etuvchi mikroiqtisodiy omillar kam mavjud bo'lib ular sirasiga quyidagi asosiy larini kiritish mumkin: tijorat bankining resurs bazasi, qo'yilmalar sifati, menejment darajasi, shuningdek bank faoliyatining funksional tizimi va ushbu faoliyatning rag'batlantirilishi.

Tijorat banklari likvidlik dinamikasiga quyidagi uchta asosiy omil ta'sir ko'rsatadi:

- jang'armalar summasining oshishi yoki kamayishi bilan bog'liq holda mablag'larni kirim yoki chiqim qilish.

- ssudalar va investitsiyalar hajmining oshishi yoki kamayishi bilan bog'liq holda mablag'larning oqib kelishi va chiqib ketishi.

- Jangarmalar hajmining o'sishi yoki kamayishi oqibatida majburiy rezervlar miqdorining o'sishi yoki kamayishi, chunki majburiy rezervlar me'yorining bajarilishiga yo'naltirilgan mablag'lar likvid aktivlarining asosiy shakllaridan biri hisoblanadi.

11.3. Chet el mamlakatlari tijorat banklari to'lov qobiliyati va likvidligini tartibga solish tajribasi

Rivojlangan mamlakatlar bank tizimlari bir-biriga o'xshash bo'lib tuyulsada ularning har biri asrlar mobaynida tashkil topgan uziga xos bank ishi milliy munosabatlar va ularning tarkibiy qismlariga ega. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va ularni barqarorligini ta'minlash borasida har qanday davlat ham o'ziga xos tajribalarga ega.

Jahon banklari amaliyotida ichki va tashqi nazoratni tashkil etishga turlicha endashuvlar mavjud. Institutsional nuqtai nazardan bu tizimning tashkiliy tuzilish usullari, Markaziy bankning ushbu tizimdagi o'рни va roli bilan farq qiluvchi uch guruh mamlakatlarini ajratish mumkin:

nazorat faoliyati faqatgina Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatlar: Avstraliya, Buyuk Britaniya, Islandiya, Ispaniya, Irlandiya, Italiya, Yangi Zelandiya, Portugaliya.

nazorat faoliyati Markaziy bank tomonidan boshqa organlar bilan birga amalga oshiriladigan mamlakatlar:

AQSh - Federal Rezerv Tizimi (FRT), Moliya vazirligi va mustakil agentlik - Depozitlarni Sug'urtalash Federal Korporatsiyasi (DSFK) bilan birgalikda; Shveysariya - Markaziy bank, Federal Bank Komissiyasi bilan birgalikda; Fransiya - Fransiya Banki, Bank Komissiyasi bilan birgalikda;

Germaniya - Bundesbank, Kredit Nazorati Federal Xizmati bilan birgalikda. nazorat faoliyati Markaziy bank tomonidan emas, balki boshqa organlar tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatlar: Kanada, Daniya, Lyuksemburg, Shvetsiya, Avstriya, Finlandiya, Norvegiya.

AQSh da banklar faoliyatini nazorat etish va boshqarish bizdan farq qiladi. Bugungi kunda AQSh banklarini boshqarish va ularni faoliyatini nazorat etish quyidagi idoralar tomonidan olib boriladi:

1. Federal rezerv sistemasi.

2. Pul muomalasi nazoratchisi barcha milliy banklarni nazorat qiladi.

3. Depozitlarni sug'urtalovchi Federal korporatsiyasi bank va mijozlar depozitlarini sug'urtalaydi, bankrotlikka uchragan banklarga o'z vakolati doirasida yordam beradi.

4. Adliya vazirligi.

5. qimmatli qog'ozlar va birjalar bo'yicha komissiya.

6. Shtatlardagi bank faoliyati bo'yicha komissiya yoki bank sovetlari yangi banklar ochilishi uchun charterlar beradi va o'z navbatida shtatda charter olgan barcha banklarni doimiy tekshiradi hamda ularni doimiy ravishda nazorat etadi.

Moliyaviy barqarorligini yo'qotgan banklarga DSFK quyidagicha yordam berishi mumkin:

1. Bankrotlikka uchragan yoki barqarorligini yo'qotgan banklarni boshqa bir iqtisodiy baquvvat bank bilan qo'shilishiga yordam berish.

2. Sug'urtalash orqali banklarni bankrotlikni bosib o'tish imkonini vujudga keltirish.

3. Bankrotlikka yuz tutgan bankning hisobiga belgilangan miqdorda pul mablag'i o'tkazish orqali bankni saqlab qolishi mumkin. 1986 yildan boshlab korporatsiya har haftada tegishli chora ko'rilgan banklar, ularning xizmatchilariga nisbatan ko'rilgan chora-tadbirlar to'g'risida matbuot orqali aholini xabardor qilib turadi.

AQShda banklar va jamg'arma muassasalarining faoliyati ham federal darajada, ham shtatlar doirasida tartibga solinadi.

Federal darajada kaznacheystva (moliya vazirligining amerikacha ekvivalenti) ning bo'limlaridan biri milliy banklarni tashkil etishga lisenziya beradi va ular faoliyatini tartibga soladi. Depozitlarni sug'urtalash federal korporatsiyasi esa har bir depozit muassasasidagi 100,000 AQSh dollarigacha bo'lgan depozit schetlarini sug'urta qiladi.

Angliya Bank tizimining o'ziga xos harakatlantiruvchi asosiy qismi va London pul bozorining asosiy qatnashchilari yirik tijorat banklaridan iborat cheklangan

guruh hisoblanadi. Ular jumlasiga avvalo mamlakatning yirik "katta to'rtlik" banklari: "Lloyds", "Midland", "Barklayz" va "Neshnl Vestminster" kiradi.

Tijorat banklari va kredit-moliya institutlarining faoliyatini tartibga solish Angliya Banki tomonidan amalga oshiriladi.

1979 yilgi bank qonuni mayda bank depozitorlari va jam'arnachilarini bank inqirozlaridan himoya qilish maqsadida bank depozitorlarini himoyalash tizimini ishlab chiqdi. Bu boshqarma Depozitlarni himoyalash Fondini boshqaradi hamda barcha banklar va depozit qabul qiluvchi muassalar o'z depozit bazalariga nisbatan 0,3%, ammo 300,000 funt sterlingdan oshmagan miqdorda badal to'lashlari shart.

1981 yilda qabul qilingan "Monetar Nazorat to'g'risidagi nizom"ga binoan bank muassalari va depozit qabul qiluvchilarning likvidligini ta'minlash maqsadida bu muassalar o'z majburiyatlarining 0,5% ini Angliya Bankidagi operatsiyalarda qatnashmaydigan hisob raqamida saqlashlari shart qilib qo'yildi.

1987 yilgi bank qonuniga muvofiq vakolatli banklar bu maqomini Angliya Bankidan olish uchun quyidagi talablarga javob berishi shartligi belgilab qo'yildi:

a) muassasaning direktorlari, nazoratchilari va boshqaruvchilari o'zlarining lavozimlariga mos bo'lgan tartibli va vijdonli shaxslar bo'lishi lozim;

b) muassaning faoliyati kamida ikki kishi tomonidan samarali boshqarilimog'i lozim;

s) kapitalning yetariligi, shubhali qarzlarni boshqarish, likvidlik, boshqaruvning ichki nazorati kabilarni hisobga olgan holda biznes xetiyotkorlik bilan yuritilmog'i lozim.

Germaniya bank tizimida kredit tizimining turli zvenolari o'rtasidagi o'zaro aloqalarning asosi sifatida universalashtirish tamoyili qo'llaniladi. Unga binoan turli kredit muassasalari moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirishda bir xil huquqqa egadirlar.

Germaniyada tijorat banklari faoliyatini tartibga solish vazifasi Bundesbank va Kredit Nazorati Federal Xizmati zimmasiga yuklangan.

Bundesbank faqat birgina real ta'sir vositasiga ega, ya'ni u ham bo'lsa majburiy rezervlashning eng kam miqdorini urnatish va tijorat banklari ustidan nazorat qilishning fakatgina ikki instrumentiga ega - bo'lar mablag'larni rezervlash va hisobotlar qabul qilish. Boshqa nazorat funksiyalari Moliya vazirligiga bo'ysinuvchi Kredit Nazorati Federal Xizmati zimmasiga yuklangan.

Germaniyada faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari Bundesbankka bank balansi likvidligining ahvoli haqida har oyning oxirida talab etilgan shakllar bo'yicha hisobot topshiradilar.

Fransiya bank tizimi ham dunyodagi eng qadimgi va hozirgi kunda taraqqiy etgan tizimlardan biri sanaladi, shu sababli ham bizningcha uning tajribasini o'rganish foydadan xoli emas.

11.4. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida bank to'lov qobiliyatini tartibga solish muammolari

Tijorat banklarining barqarorlik darajasini ekzogen va endogen faktorlar orqali aniqlanadi. Banklarning keng ko'lamda bankrotlikka uchrashi ekzogen faktorlarga to'g'ri keladi. Bu - mamlakat yoki hududdagi siyosiy holat, umumiqisodiy holat, moliya bozorida ahvol, kamkor-banklarning ishonchilligi, bank nizojarining ishonchilligi.

Agarda ekzogen faktorlarning ta'siri barqaror bo'lsa, u holda bankning holati endogen faktorlarda aniqlanadi. Bular: bank strategiyasi, o'z kapital mablag'lari bilan taminlanganligi, kadrlar malakasining darajasi, menedjment darajasi va uning ichki siyosati.

Risk darajasi foizlarda shunday aniqlanadiki, bunda riskning umumiy summasi 100% ga teng bo'lsin.

O'z kapitalini juda past malaka bilan boshqarilishi - tijorat banklarining bankrotligini keltirib chiqaruvchi eng keng tarqalgan sabablardan biri deb hisoblaymiz.

Bankning moliyaviy ahvolini tuzatish va uning iqtisodiy barqarorligini yaxshilash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim deb hisoblaymiz:

1. Bank sarmoyadorlarini imkoniyatlarini ko'rib chiqish va yil oxiriga qadar bankning ustav kapitalini e'lon qilingan miqdorga yyetkazishni taminlash.

2. Muddati o'tgan qarzlarni qaytarish uchun tegishli tadbir asosida choralar ko'rish va kaytishi mavhum bo'lgan kreditlar uchun zahiralarni belgilangan me'yorga yyetkazilishini taminlash.

3. Bankning aktivlarini daromad keltirmaydigan qismini kamaytirish va o'z navbatida daromadlik imkoniyatini oshirish uchun aktiv mablag'larni asosan tavakkalchilik darajasi kam bo'lgan DKK bozoriga yo'naltirish.

4. Bank bo'limlari va binolarini ko'rish bo'yicha amalga oshirilgan 290,5 mln sumlik kapital xarajatlarni bankning no-rentabel bo'limlarining bino va inshootlarini, bankning asosiy faoliyatida muhim bo'lmagan vositalarni sotish orqali qoplash.

5. Bank ssudalari bo'yicha muddati o'tgan foizlarni to'liq qaytarib olib, shu summani bankning muddatsiz depozitlardagi majburiyatlarga ishlatish uchun bankning vakillik varaqasida saqlab turish.

6. Bank mamuriyatiga, transportga, ish haqi va shu bilan birgalikda unga tenglashtirilgan xarajatlarni bank daromadligiga bog'liq ravishda hisoblash.

7. Bankning aktivlarini marketing tadqiqotlariga bog'liq ravishda taqsimlashni yo'lga qo'yish.

Xulosa qilib shuni ko'rsatishimiz mumkinki, banklarning bankrotlikka uchrash quyidagi eng asosiy holatlarda ro'y berishi mumkin: ssudalarning qaytmasligi va boshqa aktivlar qiymatining yo'qotilishi, likvid mablag'larning minimum darajadagii va asosiy faoliyatdan ko'riladigan zararlar shuningdek, ushbu zararlarni omonatchilar va mijozlar mablag'lari hisobidan qoplash.

Bank likvidlikning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisobga olgan holda likvidli aktivlarga zarur miqdorini belgilab olishlari shart. Mazkur omillarga quyidagilar kiradi:

1) omonatchilarning ko'payishi yoki kamayishiga ko'ra mablag'larga ega bo'lish yoki ularni yo'qotish bank jalb qilingan mablag'lar bo'yicha majburiyatlarni yaqin muddatlarda bajarishi lozim, bu omonatlar va boshqa passivlarning muddatlari bilan bog'liq, hamda bankda qoladigan depozitlar miqdorini (asosiy deponentlar) hisob varaqdan olinadigan yoki darhol to'lanadigan depozitlar va boshqa passivlar bilan qiyoslangan holda tahlil qilish kerak;

2) omonatlar summasining o'sishi yoki qisqarishiga muvofiq majburiy zahiralarni me'yoriy miqdorining ko'payishi yoki kamayishi ham likvidlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi.

3) ssudalar va investitsiyalar summasining oshishi yoki kamayishi ko'ra mablag'lar oqib kelishining ko'payishi yoki pasayishi ushbu omilning ta'siri iboratki, ssudalar va investitsiyalar miqdoridir har bir oshishi likvidli aktivlar ulushini kamaytiradi, chunki investitsiyalar uzoq muddatga asoslangan.

11.5. O'zbekiston Respublikasining hozirgi sharoitida tijorat banklari ishonchligini baholash va tahlili

Respublikamizda tijorat banklari likvidligi va to'lov qobiliyatini boshqarishning asosiy usuli ular tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'rnatgan iqtisodiy me'yorlarga rioya etishi hisoblanadi.

Likvidlikni sifatli baholash, bankning moliyaviy ahvolini tahlil va nazorat qilish uchun koeffitsentlar uslubidan foydalaniladi. Dastlabki ikki koeffitsent Markaziy bank talablari bajarilishini nazorat qilish uchun qolgan 4 tasi likvidlik bilan bog'liq ahvolding yarialishini tahlil etish uchun hisob-kitob qilinadi.

1. Naqd pul zahiralari doir talablarga rioya qilish koeffitsenti. Bazi bitimi muayyan sanadagi amaliy miqdorini ko'rsatish zarur, sur'atda esa bankning muayyan sanasidagi naqd pul zahiralari ko'rsatishni taklif etadi.

2. Likvid aktivlarga doir talablarga rioya qilish koeffitsenti. Uning maxrajida likvidlikning talab etiladigan darajasini qo'yish, sur'at esa likvidlik aktivlarning muayyan sanadagi amaliy miqdorini ko'rsatish zarur.

3. Kreditlar-depozitlar. Mazkur koeffitsent likvidlik bilan bog'liq ishlarining ahvolini ko'rsatadi va uning kichik qiymati likvidlik yetarli darajada ekanligidan dalolat beradi:

Aylanma mablag'lar-aktivlar;

Aylanma mablag'lar-depozitlar;

Aylanma mablag'lar-depozitlardan qarz mablag'lari.

Likvid koeffitsentlari tahlil maqsadiga ko'ra farqlanishi mumkin. Iqtisodiy adabiyotlarda likvidlikning quyidagi umumiy formulasi beriladi:

Likvidlik = Likvid aktivlar / jalb etilgan aktivlar

Ushbu koeffitsentni muddatlar bo'yicha bo'lib chiqish mumkin, masalan, qisqa muddatli likvidlik koeffitsenti (KMK) va o'rta muddatli likvidlik koeffitsenti (UMK)

$KMK = \text{kassa nostro hisob varaqlari bo'yicha qoldiqlar (DKMO)} / \text{joriy va jamg'irma hisob varaqlaridan qisqa muddatli depozitlar}$

$UMK = (\text{qoplash muddati 1-5 yilgacha bo'lgan qimmatli qog'ozlar va sudalar}) / (\text{qoplash muddati 1-5 yilgacha bo'lgan depozitlar va zayomlar})$

Bank likvidligi quyidagilar qoplanishi lozim:

-depozitlarning olinishi;

-aktivlar va majburiyatlarni qoplash muddatlari o'rtasidagi farqlar;

-pul bozorining o'zgarishlari;

-rejalashtirilmagan xarajatlar;

Har bir aktiv va majburiyat uchun eng kichik muddat belgilanib, shu muddat ichida qoplanishi lozim.

Qisqa xulosalar

To'lig'icha bank likvidligi deganda likvid aktivlarini sotish, pul mablag'larini Markaziy bankdan sotib olish va aksiyalar, obligasiyalar, depozit va omonat sertifikatlari hamda boshqa qarz instrumentlarini emissiyasini amalga oshirish imkoniyatlari nazarda tutiladi.

To'lov qobiliyati - bu birmuncha kengroq bo'lib u faqatgina aktivlarni tezda pulga aylantirish imkoniyatlarini emas, balki tijorat bankining o'z kreditortlari -

omonatchilar, banklar va davlat oldidagi kredit va boshqa pul xarakteridagi operatsiyalaridan kelib chiqadigan o'z to'lov majburiyatlarini o'z vaqtida va to'lig'icha bajarish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banki balansi likvidligi va to'lov qobiliyati tavsifi va baholash ko'rsatkichlari
2. Tijorat banklari likvidligi va to'lov qobiliyatini tartibga solishda xorij tajribasi.
3. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari to'lov qobiliyatini boshqarish muammolari
4. Bank faoliyatini tartibga solishning pul-kredit usullarining tahlili¹
5. Markaziy bank tomonidan tijorat banklari likvidligi va to'lov qobiliyatini tartibda solish.
6. Banklarning likvidlik risklar va ularni boshqarish
7. Bank likvidligi qoplanish yo'llari
8. Tijorat banklarining to'lov qobiliyati va likvidligini ko'paytirish yo'llari
9. Horijiy mamlakatlarning likvidlig ko'rsatkichlari
10. O'zbekiston Respublikasi Tijorat banklarining to'lov qobiliyati va likvidligini ko'paytirishda xorij tajribasi

Asosiy adabiyotlar

1. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчёты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос. -М.: ИНФРА-М, 2004.
2. Лаврушин О.И. и др. "Банковское дело". М. Ф и С. 2003.
3. Панова Л. Ликвидность и платежеспособность коммерческих банков. -М.: Ф и С. 2002.
4. Узбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2003.
5. Соколов Ю.А., Амасова Н.А. Система страхования банковских рисков. Науч изд. -М.: ООО изд Элит, 2003.
6. Сухова Л.Ф. Практикум по анализу финансового состояния и оценки кредитоспособности банка-заёмщика. -М.: Финансы и статистика, 2003.
7. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски.-Изд. 3-е-М.: Дашков и К, 2004.
8. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>
9. <http://www.boj.or.jp/en/siryu.htm>
10. www.federalreserve.gov

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

XII BOB BANK FOYDASI, BANK RENTABELLIGI

12.1. Bank foydasi va manbalari

Tijorat banki daromadi manbalari tuzilishi.

Daromad manbai - bizneslarning yigindisidan olinadi¹: Ssuda biznesi, Diskont - biznesi, saqlash bilan bog'liq biznes, qiymatbaho qog'ozlar bilan bog'liq biznes. Bank kafolati faoliyati bilan bog'liq biznes jamg'armalar jalb qilish va jamg'armachilik topshirig'iga ko'ra bajaradigan operatsiyalari

- mukofot
- raqam berish;
- raqamni yuritish.
- katiy mukofot (pulda);
- muomaladan mukofot (foyda);
- raqamdan kuchirma berish;
- raqamni ochish;
- raqamdan vaqt pul berish (hisob-kitob xarakteri asosida).

Korrespondent munosabatlardan keladigan daromad.

Bankning noan'anaviy xizmatlaridan keladigan daromadlar - lizing, axborot, maslahat, klientlar, o'qitish va boshqalar. Lizing to'lovlari, foiz to'lovlari, mukofot xizmat uchun.

Balans qiymatining bozor bahosini ochishi natijasida olinadigan daromad.

Shunday qilib bank daromadi bo'linadi.

Foizli daromad

Mukofot shaklidagi daromad.

boshqa daromad (olib sotarlik xizmati) qiymatbaho qog'ozlar qayta baholash, jarima olish diskont daromadi.

Foiz daromadni mukofot bilan qo'shilib ketishi mumkin. Kredit to'lovi va mukofot obligatsiyani tarqatish va maslahat xizmatlari uchun mukofot. Maslahatga olinadigan daromad kelishuv bajarilgandan so'ng olinadi.

Ssuda foizi - qiymatni vaqtinchalik berish asosida olinadigan baho. Barcha turdagi ssudalar, veksellarni hisobga olish, oddiy va murakkab foizlar.

Komissiya - bankovskie operatsiya bo'yicha mukofot komissiya - topshiriq - lotincha. Kerakli foyda va xizmatlar tannarxidan foyda olish.

Daromadlar

Kreditni berishdan olinadigan foiz.

Qiymatbaho qog'ozlar bilan operatsiyalardan olinadigan

Chet el valutasi va boshqa valuta qiymatliklari daromadi.

Olingan dividendlar.

Banklarga tashkilotlaridan olinadigan daromad.

Jarima, neustoykalar

Boshqa daromad.

12.2. Tijorat banklari xarajatlari tahlili²

Tijorat banki xarajatlari va ularni tuzilishi.

xarajat turiga qarab olti guruhga bo'linadi:

¹ Жаковская Е. "Банквйй дело". Курс лекции. - М.: "Омега". 2003.

² ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. - Т.: 2005.

operatsion.
bank faoliyatini ta'minlash
bank personaliga to'lash.
soliq to'lash
maxsus rezervlar
boshqalar.

Operatsion xarajat

Depozit va kredit operatsiyalariga, qimmatli qog'ozlarga foiz to'lash.

qimmatli qog'ozlarga bog'liq operatsiyalarga, chet el valutasiga kassa hisob operatsiyalariga, inkossatsiyaga qilingan xarajat.

boshqa operatsion xarajat veksellar bo'yicha diskont xarajat, qimmatli qog'ozlar baholashdagi salbiy qoldiq, chet el valutasidagi raqamlarning salbiy qoldig'i, qimmatli qog'ozlarga qimmatbaho qog'ozlarga xarajatlar.

Operatsion xarajat - bank operatsiyalari bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lgan xarajat.

Bank faoliyatini ta'minlash bilan bog'liq xarajat - ammortizatsiya (asosiy vositalar va moddiy aktivlar), ijara, uskunalarlari remonti, kontselariya, avtotransport, maxsus kiyim, bino eksperti.

Bank personalini boshqarish - oylik, mukofot va boshqalar.

Soliq - mulk soligi, yer, avtotransport, yo'l va boshqa soliqlar - bank operatsiyalari tannarxiga quyiladigan soliqlar.

Zararlarni qoplash, qimmatbaho qog'ozlarni qoplash, aktiv operatsiyalar va debitor qarzlarni qoplash.

Boshqa xarajatlar - kadrlar tayyorlash, kompensatsiya, auditor, sud, publikatsiya hisobot bilan bog'liq xarajatlar.

12.3. Bank foydasini boshqarish xususiyatlari¹

Foyda va zararlar hisobi

Olingan foiz va shunga o'qshash daromadlar.

Kredit depozitlarini joylashtirish (raqamlar va boshqa banklar).

Boshqa mijozlarga berilgan kreditlar.

Mijozlardan asosiy vositalarni ijaraga berish, kelgusida sotib olish huquqi bilan qat'iy belgilangan daromadli qog'ozlar.

Boshqa manbalar

Jami foyda

To'langan foizlar.

Jalb qilingan mablag'lar, zayom va depozitlar.

Mijozlardan jalb qilingan mablag'lar, zayom va depozitlar

Chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlar.

Boshqa operatsiyalar.

Jami to'langan foizlar.

Sof foyda (bank daromadi).

Mukofot daromadi.

Mukofot xarajat.

Sof mukofot daromad.

Boshqa operatsion daromad.

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари бўйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

Chet el valutasi, boshqa valuta qiymatliklari kurs farqidan olingan daromadlar qiymatbaho toshlar, metallar, qayta baholash, qiymatbaho qog'ozlarni qayta baholashdagi jobiy qoldiq.

Divident ko'rinishidagi daromad.

Jami baho joriy daromad.

Jami operatsion daromad (str 17-str18-str19-str 20)

Joriy daromad (str 12-str 15-str 21)

Mehnat haqi to'lovlari

Eksploatatsiya xarajatlari

Xorijiy valuta va boshqa valuta qiymatliklari bilan qilinadigan operatsiyalarning kurs farqlari qiymatbaho metallar va qog'ozlarni sotish natijasida paydo bo'ladigan salbiy qoldiq

Qisqa xulosalar

Daromad manbai - bizneslarning yigindisidan olinadi¹: Ssuda biznesi, Diskont - biznesi, saqlash bilan bog'liq biznes, qiymatbaho qog'ozlar bilan bog'liq biznes. Bank kafolati faoliyati bilan bog'liq biznes jang'armalar jalb qilish va jang'armachilik topshirig'iga ko'ra bajaradigan operatsiyalari. Operatsion xarajat - bank operatsiyalari bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lgan xarajat.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tijorat banklari foydasi manbalari
2. Bank xarajatlari tuzilishi
3. Bank rentabelligini boshqarish yo'llari.
4. Banklarning foydalilik va rentabellik tushunchalari.
5. Bank foydasining asosiy manbalari.
6. Tijorat banki foydasi boshqarish².
7. Banklarning hisob kitob operatsiyalari hisobiga foyda olish.
8. Tijorat banklari foydaliligi va rentabelligini boshqarish
9. sharoitida bank balansi rentabelligi ko'rsatgichlari
10. O'zbekiston Respublikasi Tijorat banklarining foydasi va rentabelligini oshirishda xorij tajribasi

Asosiy adabiyotlar

1. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчёты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос. -М.: ИНФРА-М, 2004.
2. Лаврушин О.И. и др. "Банковское дело". -М.: Ф и С, 2003.
3. Соколов Ю.А., Амасова Н.А. Система страхования банковских рисков. Науч. изд. -М.: ООО изд Элит, 2003.
4. Сухова Л.Ф. Практикум по анализу финансового состояния и оценки кредитоспособности банка-заёмщика. -М.: Финансы и статистика, 2003.
5. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски -Изд. 3-е-М.: Дашков и К, 2004.
6. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>
7. <http://www.boj.or.jp/en/siryu.htm> 8. www.federalreserve.gov

¹ ТДИУ ва МДХ мамлакатлари иқтисодий мутахассисликлари буйича бакалаврият битирув-малакавий ишлари, магистрлик, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг намунавий мавзулари. -Т.: 2005.

² O'sha yerga qaralysin.

**"BANK ISHI" BO'YICHA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA
ASOSIDA O'QITISH QO'LLANMASI**

O'quv Fani: "Bank ishi", TDIUning 3-kurs bakalavriati uchun
Mashg'ulot mavzusi - "Bank tizimi va bank turlari"

Ajratilgan vaqt - 4 soat

Fakultet: Xalqaro iqtisodiy munosabatlar

Kafedra: "Xalqaro moliya"

Tayorlovchi: dotsent Toymuhamedov Ibrohim Rixsiboevich

Maslahatchilar: O.Yu.Rashidov kafedra mudiri, professor

A.K.Pak. i.f.n., dotsent

O'qitish shakli - ma'ruza mashg'ulotlari

1. Uslubiy qullanmaning qisqacha varianti.

1-mashg'ulot.

Ajratilgan vaqt - 2 soat.

Asosiy savollar:

1. Tijorat banklari bozor infratuzilmasining asosiy tarmogi sifatida. O'zbekiston Respublikasining bagungi kundagi bank tizimi va operatsiyalari - 40 min.

2. Bank turlari. Bank tizimi islohatlari - 40 min.

O'qitishdan kutilayotgan natijalar (yoki uqitilayotganlarning vazifalari)		
Nimani biladi va tushunadi (urganishning maqsadlari)	Nimani amalga oshiradi (Psixomotor maqsadlar)	Nimani his etadi (samarali yoki his-xayajon va qadr-qimmatli maqsadlar)
"Bank tushunchasiga" ta'rif beradi.	Bank tushunchasini tahlil qiladi.	Iqtisodiyotni rivojlantirish uchun bank tizimining ahamiyatli ekanligini anglab etadi.
Bank tushunchasi, turlari va ularni amal qilish jarayonlarini sanab beradi.	Bank tushunchasi va tizimi, mohiyatini tushuntirib, uning shakllanish jarayonlarini tahlil qiladi.	Bank tizimiga aloqador masala muxokamasi yuzasidan guruhdagi muho-kamada hamkorlikka intilishni namoyon etadi.
Bank tizimini shakllanish usullarini ko'rsatib beradi.	Xorijiy mamlakatlar bank tizimining shakllanish usullarini urgatadi.	Bank tushunchasi va tizimining zaruratini bilib oladi.
Bank tizimi va uning mamlakat iqtisodiyoti-dagi ahamiyatiga baho beradi.	Bank tizimining mamlakat va xorijiy mamlakatlar iqtisodiyotidagi ahamiyatini aniqlaydi.	Bozor iqtisodiy munosabatlarida bank tizimining faoliyat ko'rsatishining zarurligini tushunib etadi.

O'qituvchining maqsadlari:

- bank tizimining mohiyatini ochib berish;
- bozor iqtisodiyoti sharoitidagi bank tizimi faoliyatini tushuntirib berish;
- bank tizimining turlarini ko'rsatish;
- bank tizimini shakllanish usullari bilan tanishtirish;
- bank tizimini boshqarish usulini urgatish.

Texnologik karta

Kurilayotgan savollar	O'qituvchining faoliyati	Talabalarning faoliyati
1. Tjorat banklari bozor infratuzilmasining asosiy tarmog'i sifatida. O'zbekiston Respublikasining bugungi kundagi bank tizimi va operatsiyalari - 40 min.	uqituvchi qisqacha kirish qiladi va ma'ruza matnining bir bo'lagini uqishga utadi - 10 min. qiziqtirish fazasi. O'qituvchi talabalarni faollashtirishga kumaklashuvchi savollarni beradi: 1. Bank deganda nimani tushunasiz? 2. Bank tizimi nima uchun kerak? Anglab etish fazasi. O'qituvchi topshiriq beradi: 5-6 kishidan iborat kichik guruhlar bo'linib va ushbu guruhlar tarkibida bank tushunchasi va uning tarifidan kelib chiqadigan fikrlarni jamlash, bank tushunchasi bilan bog'liq ta'rifni izohlash. vazifasini beradi. Muloxaza fazasi. O'qituvchi quyidagi savolni beradi: 1. Bank tizimi va uning zarurligining asosiy sabablarini sanab bering? 2. Bank tushunchasiga oid qanday tarif munozaralidir? O'qituvchi birinchi savol bo'yicha xulosa qiladi.	Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi va savollarga javob beradilar - 10 minut. Talabalar bank tushunchasi va tizimi tanflari yuzasidan fikrlarni umumlashtirib, jamlaydilar. Bundan so'ng kichik guruhlarining yetakechilari o'z variantlarining taqdimotini amalga oshiradilar - 10 min. Kichik guruhlar tarkibidagi talabalar mazkur savollarga javob tayyorlaydilar va ularning taqdimotini o'tkazadilar - 10 min.
2. Bank turlari. Bank tizimi isohatlari - 40 min	O'qituvchi ma'ruza matnining bir bo'lagini uqishga utadi - 10 min. qiziqtirish fazasi. O'qituvchi juftliklarda muhokama qilinishi uchun savol quyadi: 1. Bank tizimining qanday turlari mavjud? 2. Bank turlarini shakllanish usullariga o'z fikringizni bildiring? Anglab yetish fazasi. O'qituvchi kichik guruhlar topshiriq beradi: quyidagilarni tushuntirib berish lozim 1. Bank tizimining turlanishi qanday omillarga bog'liq? 2. Bank turlariga o'z munosabatingizni bildiring?	Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi, juftliklarda muhokama etadi va savollarga javob beradilar - 10 min. Kichik guruhlar bank tizimining turlanishi hamda ushbu turlar bilan bog'liq fikrlarni muxokama etadilar hamda berilgan savollar yuzasidan javob tayyorlaydilar - 10 min.

	<p>Muloxaza fazasi. Talabalarga savol: 1.Moliya bozorining turi va bank tizimi orasida qanday bog'liqlik bor? 2.Bank va kredit tizimlari tushunchalari qanday sharoitlarda ishlatiladi? O'qituvchi ikkinchi savol bo'yicha xulosa qiladi.</p>	<p>Kichik guruhlar moliya bozori va bank tizimi, kredit tizimi tushunchalarining ishlatilish jarayoni kabi berilgan savollar yuzasidan javob tayyorlaydilar - 10 min.</p>
--	---	---

2-mashg'ulot.

Ajratilgan vaqt - 2 soat.

Asosiy savollar:

3. Tijorat banklarini litsenziyalash tartibi. Tijorat banklari kapitaliga qo'yilgan talabalar - 40 min.

4. Tijorat banklarining bugungi kundagi faoliyatini takomillashtirish va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishdagi rolini oshirish yo'llari - 40 min.

O'qitishdan kutilayotgan natijalar (yoki uqitilayotganlarning vazifalari)		
Nimani biladi va tushunadi (urganishning maqsadlari)	Nimani amalga oshiradi (Psixomotor maqsadlar)	Nimani his etadi (samarali yoki his-xayajon va qadr-qimmatli maqsadlar)
<p>"Tijorat banklariga qo'yilgan talablarni" sanab beradi</p> <p>"Iqtisodiyotdagi holatning va Markaziy bank talablari orasidagi o'zaro bog'liqlik"ni tushuntira oladi.</p> <p>Tijorat banklarining iqtisodiyotdagi roli va unga kiladigan uzaro ta'sirini tushuntira oladi.</p> <p>Tijorat banklarining faoliyatini takomillashtirish va mamlakat iqtisodiyotidagi rolini oshirish kabi tushunchalarning farqiga boradi.</p>	<p>Tijorat banklariga qo'yilgan talablarni tushuntirib, izohlab beradi.</p> <p>Milliy pul birligining sotib olish qobiliyati va uning bank tizimi faoliyati o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilib, tushuntirib utadi.</p> <p>Bank tizimi faoliyatining uzgarishining mamlakat iqtisodiyotiga ta'siri tahlil etiladi va tushuntiriladi.</p> <p>Bank tizimi va uning iqtisodiyotdagi ahamiyati va uni paydo bo'lish shart-sharoitlari tushuntiriladi.</p>	<p>Mamlakatdagi iqtisodiy islohatlarni amalga oshirishda bank tizimiga ta'sir etuvchi omillarni anglab etadi.</p> <p>Bank tizimiga ta'sir etuvchi omillar muxokamasi yuzasidan guruhdagi muxokamada hamkorlikka intilishni namoyon etadi.</p> <p>Bank tizimi va unga kuyiladigan talablar uzgarishining mamlakat iqtisodiy munosabatlarga ta'sirini bilib oladi.</p> <p>Bank tizimini litsenziyalash va bank tizimini mamlakat iqtisodiy hayotidagi roli (mohiyati)ni anglab etadi.</p>

O'qituvchining maqsadlari:

- bank tizimiga Qo'yilgan talablar bilan tanishtirish;
- tijorat banklariga qoyiladigan talablarga ta'sir etuvchi omillarni tavsiflash;
- Markaziy bankning tijorat banklariga qoyadigan talablari va iqtisodiy muhit orasidagi o'zaro bog'liqlikni i zohlash;
- Bank tizimini litsenziyalash va bank tizimini mamlakat iqtisodiy hayotidagi roli(mohiyati)ni ko'rsatish;

Texnologik karta

Kerilayotgan savollar	O'qituvchining faoliyati	Talabalarning faoliyati
<p>3. Tijorat banklarini litsenziyalash tartibi. Tijorat banklari kapitaliga qo'yilgan talabalar - 40 min.</p>	<p>O'qituvchi ma'ruza matnining bir bo'lagini uqishga utadi - 10 min. qiziqtirish fazasi. O'qituvchi talabalarni faollashtirishga ko'maklashuvchi savollarni beradi: 1. Banklarni litsenziyalashda qanday talablar qo'yiladi? 2. Tijorat banklarining ochulish davrida Markaziy banklar tomonidan beriladigan ruxsatnomalar nimalardan iborat va ularga ta'sir etuvchi omillar qanday tavsiflanadi?</p> <p>Anglab etish fazasi. O'qituvchi topshiriq beradi: 5-6 kishidan iborat kichik guruhlar tashkil topilib va ushbu guruhlar tarkibida valuta kursiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash yuzasidan kelib chiqadigan fikrlarni jamlash va ularni tasniflash bilan bog'liq masalani izohlash vazifasini beradi.</p> <p>Muloxaza fazasi. O'qituvchi quyidagi savolni beradi: 1. qanday ob'ektiv omillar banklarning faoliyatiga ta'sir etadi va ushbu jarayon qanday yuz beradi? 2. qanday subyektiv omillar mamlakat bank tizimiga ta'sir etadi va ushbu jarayon qanday yuz beradi? O'qituvchi uchinchi savol bo'yicha xulosa qiladi.</p>	<p>Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi va savollarga javob beradilar - 10 min.</p> <p>Talabalar tijorat banklari faoliyatiga qo'yilgan talablarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni tasniflash bilan bog'liq fikrlarni umumlashtirib, jamlaydilar.</p> <p>Bundan song kichik guruhlarining yetakchilari o'z variantlarining taqdimotini amalga oshiradilar - 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar tarkibidagi talabalar mazkur savollarga javob tayyorlaydilar va ularning taqdimotini etkazadilar - 10 min.</p>
	<p>O'qituvchi ma'ruza matnining bir bo'lagini uqishga utadi - 10 min. qiziqtirish fazasi. O'qituvchi juftliklarda muxokama qilinishi uchun savol quyadi: 1. Tijorat banklari faoliyatining uzgarishi va ushbu o'zgarish zaminida qanday omillar yotadi? 2. Tijorat banklari faoliyatini uzgarishining mamlakat iqtisodiy hayotiga ta'siri qanday? 3. Bank litsenziyasi nima va u qanday holatlarda vujudga keladi?</p> <p>Anglab etish fazasi. O'qituvchi kichik guruhlar topshiriq beradi: quyidagilarni tushuntirib berish lozim. 1. Tijorat banklari faoliyatini nima maqsadda va qanday tartibga solish kerak? 2. Tijorat banklari faoliyatini tartibga solishning qanday usul va instrumentlari mavjud?</p> <p>Muloxaza fazasi. Talabalarga savol: 1. Uzbekiston Respublikasi hududida tijorat banklari faoliyatiga ta'sir etuvchi qanday omillarni bilasiz? 2. Uzbekiston Respublikasi hududida tijorat banklarini litsenziyalash kim tomonidan va qanday tartibga solinadi? O'qituvchi to'rtinchi savol bo'yicha xulosa qiladi.</p>	<p>Talabalar o'z e'tiborlarini ushbu mavzu yuzasidan berilgan savollarga qaratadi va savollarga javob beradilar - 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar tijorat banklarini litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish maqsadlari, usullari va instrumentlariga aloqador muammolari masalalarini muxokama qiladilar. Kichik guruhlar berilgan savollar yuzasidan javob tayyorlaydilar - 10 min.</p> <p>Kichik guruhlar tarkibidagi talabalar mazkur savollarga javob tayyorlaydilar va ularning taqdimotini etkazadilar - 10 min.</p>

IZOHLI LUG'AT

Akseptli kredit – bunda bank, unga mijoz tomonidan qo'yilgan o'tkaziluvchan vekselni ma'lum shart bilan akseptlashdir.

Bank aksepti– importyor banki tomonidan uning vekselini akseptlanishidir.

Bank krediti–banklar pulni uning sohiblariga foiz to'lash sharti bilan o'z qo'lida jamlaydilar va o'z nomidan qarzga berib, foiz olishdir.

Davlat krediti– banklar davlatdan qarz olishidir.

Foiz stavkasi–qarzdor kishining olgan qarzi uchun pul egasiga to'laydigan to'lovidir.

Foiz xavf xatari– foiz stavkalarining darajasi va harakatining o'zgarishi natijasida zarar ko'rish xavfidir.

Foiz xavf xatarini boshqarish usullari aktivlarni boshqarish

passivlarni boshqarish

foiz marjasini boshqarish

«pep» ni boshqarishdir.

Forfeyting–ma'lum huquqlarga yon berishdir.

Hisobli kredit–vekselni tijorat bankiga sotish yo'li bilan olinadigan kreditdir.

Iste'mol krediti–tijorat banklari iste'molchilarga tovar sotib olish uchun bergan qarzidir.

Kontokorrent krediti–bankning mijozlari bo'lgan korxonaga ko'p sonli korxonalar bilan ikki tomonlama aloqada bo'lgan hollarda qo'llashdir.

Kredit ekspansiyasi–mamlakatning ssuda kapitallari bozorida foiz stavkalarining pasayishi natijasida kredit oluvchilarning ko'payishi va buning oqibatida, kredit qo'yilmalari hajmining keskin ko'payishidir.

Kredit mexanizmi– xo'jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, kreditlash shartlarini usullari va kreditni boshqarishdir.

Kredit– o'ziga mulki bo'lgan pulni qarzga olib ishlatish borasidagi munosabatdir.

Kredit obyekti– vaqtincha bo'sh turgan, berilishi mumkin bo'lgan pullar va tovarlardir.

Kredit resurslarining auktsioni–kredit resurslarini erkin, ochiq tarzda auktsion orqali sotishdir.

Kredit siyosati–bankning kredit resurslarini joylashtirish sohasidagi qarorlarni qabul qilishga imkon beruvchi qoidalar va cheklanishlar majmuidir.

Kredit subyektlari–korxonaga, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholidir.

Kredit tamoyillari– tovar va pul ko'rinishidagi mablag'larini:

qaytarib berishlik,

Kredit turlari qisqa muddatli kreditlar (muddati bir yilgacha bo'lgan kreditlar)

uzoq muddatli kreditlar (muddati bir yildan ortiq bo'lgan kreditlar) dir.

Kredit vazifalari pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat) yuzaga chiqarib, ularni xo'jalik oborotiga jalb qilishdir bo'sh turgan pul mablag'larini

harakatdagi, ishdagi kapitalga aylantirib, pulni pul topadi, degan qoidani amalga oshirishdir.

qarz berish orqali pul mablag'larini turli tarmoqlar o'rtasida qayta taqsimlash bilan ishlab chiqarish resurslarining ko'chib turishini ta'minlashdir qarz berish, qarzni undirish vositalari orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishdir.

Kreditga layoqatlilik-korxonaning bankdan so'ragan ssudani u o'z vaqtida va to'liq qaytara olish imkoniyatidir.

Kreditlash chegarasi-kredit munosabatlarining subyektlariga yoki ssudalarning turlariga nisbatan aniq ko'rsatkichlar shaklida belgilab qo'yiladigan kreditdan foydalanishning qat'iy chegarasi kreditlash chegarasidir.

Kreditlash-tirish-kredit resurslari hisobidan tadbirlarni amalga oshirish darajasidir.

Kreditni qayta taqsimlash-jamiyatdagi vaqtinchalik bo'sh pul mablag'larini bu pullarga ehtiyojmand bo'lgan subyektlar o'rtasida qayta taqsimlashdir.

Kreditning chegaralari-kreditning boshqa iqtisodiy kategoriyalardan farqli tomonlarini, ayni vaqtda, o'sha kategoriyalar bilan o'zaro aloqalarini mujassamlashtiruvchi tushunchadir.

Kredit-o'z egalari qo'lida vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini boshqalar tomonidan ma'lum muddatga xaq to'lash sharti bilan olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan munosabatdir.

Libor- Londondagi jahon ssuda kapitallari bozorida yetakchi erkin almashinadigan valutalar-AQSh dollari, Germaniya markasi, Yaponiya ienasi, Buyuk britaniya funt sterlingi kabi valutilardagi depozitlarga to'lanadigan foiz stavkasidir.

Lizing turlari operativ lizing, moliyaviy lizing

Lizing-bu zavodlarni, sanoat tovarlarini, uskunalarini, qo'zg'almas mulklarni mulk egasi tomonidan ularni ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun ijaraga berish to'g'risidagi shartnomadir.

Lombard krediti- qisqa muddatli, miqdori qat'iy belgilangan ssuda bo'lib, oson sotiladigan qo'zg'ahuvchi mulkdir.

Majburiy zahiralashtirish siyosati-tijorat banklari jalb qilgan mablag'laridan ma'lum bir qismini Markaziy bankning zahira fondiga o'tkazilishidir.

Marja- savdo, birja, sug'urta va bank amaliyotida tovarlar narxi, valuta va qimmatbaho qog'ozlar kursi, foiz stavkalari va boshqa ko'rsatkichlar farqini ifodalash uchun ishlatiladigan atamadir.

Moliya-barcha xo'jalik subyektlarining o'ziga tegishli pul mablag'lari xususidagi aloqadir.

Muammoni ssudalar- qaytarilish muddati kelgan, lekin bank mijozining to'lovga noqobilligi tufayli to'lanmayotgan ssudalardir.

muddatlilik

foiz to'lash shartlari asosida berish natijasidir.

Ramborsli kredit-akkreditivni akseptli kredit bilan uyg'unlashuvidir.

Remoliyalashtirish siyosati- markaziy bank tomonidan tijorat banklari ixtiyoridagi

tijorat veksellarni hamda qimmatbaho qog'ozlarni garovga olish va shu yo'l bilan kredit berishdir.

Shubhali kreditlar- 3 to'lov davrida foiz yig'indisi to'lanmagan va 1 marta asosiy qarz yig'indisi to'lanmagan kreditlardir.

Ssuda kapitali-qarzga berilgan pul ishga solinib, yangidan pul topish, daromad olish uchun ishlatilishidir.

Ssuda-qarzga beriladigan pul ssuda deyiladi.

Substandart kreditlar-2 to'lov davrida foiz yig'indisi to'lanmagan kreditlardir.

Tijorat krediti-sotuvchilarning xaridorlarga tovar shaklida beradigan kreditidir.

Xalqaro kredit-bu ssuda kapitalining xalqaro miqyosdagi harakati bo'lib, bu harakat tovar va valuta ko'rinishidagi mablag'larni qaytarib berishlik, muddatlilik va xaq to'lashlik asosida berish bilan bog'liqdir.

Evrokreditlar-evrovalutalarda beriladigan kreditlardir.

Evrovaluta- o'sha valutani mamlakat tashqarisidagi barcha yig'indisidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident farmonlari, qarorlari, farmoyishlari va I.A. Karimov asarlari

1. Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида" қонуни. 1996 йил 25 апрел.

2. Ўзбекистон Республикасининг "Марказий банки тўғрисида" қонун. 1996 йил 13 январ.

3. Ўзбекистон Республикасининг "Фуқароларнинг банклардаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни. 2002 йил 4 апрел.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. "Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодийни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жаддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида". -Т.: 2005 йил 14 июн.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. "Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида". -Т.: 2005 йил 14 июнь.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. "Тадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида". -Т.: 2005 йил 14 июнь.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Пул-кредит кўрсаткичларни тартибга солиш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори. 2003 йил 4 феврал.

8. Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамасининг "Пул маблағларини банкдан ташқари муомаласини янада қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. 2002 йил 5 август.

9. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI-аср босқачида ҳафсидамика таҳлил, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: "Ўзбекистон". 1999.

II. *Mahalliy darsliklar, o'quv qo'llanmalar va ma'ruza matnlari*

1. Абдуллаев Ё, Абдуллаева Ш. Банк иши. -Т.: 2003.

2. Тоҳиев Р., Жумаева С. Халқаро молия. Ўқув қўлланмаси. ТДИУ. 2005.

3. Тоймухамедов И.Р. Банк иши. Ма'руза матн. ТДИУ. 2005.

4. Ўзбекистон иқтисодийни либераллаштириш йилларида. 4-қисм. Молия ва банк тизимидаги ислохотлар самараси. А. Бекмуралов, Р. Тоҳиев, Х.Курбонов, М. Алимардонов. -Т.: ТДИУ. 2005.

III. *Mустаqil davlatlar hamdo'stligi va Yevropa mamlakatlari da chop etilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalar*

1. Дон Патинки. Денга, процент и ценя. -М.: Экономика, 2004.

2. Жарковский С. "Банковское дело" курс лекций. М.: "Ф и С". 2004.
3. Ефимова М.Р. Финансово-экономические расчёты. Пособие для менеджеров: Учеб. Пос. -М.: ИНФРА-М, 2004.
4. Лаврушин О.И. и др. Банковское дело. -М.: М. Ф и С 2003.
5. Муллажонов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. -Т.: Ўзбекистон. 2001.
6. Пугачев Ф.Н. Валютные расчёты во внешней торговле Российской Федерации: Учеб. пос. -М.: МГИМО, 2004.
7. Свирилов О.Ю. Денги, кредит. Банки. -М.: ИКЦ Март Ростов Р.Д., Изд.центр Март, 2004.
8. Соколов Ю.А., Амасова Н.А. Система страхования банковских рисков. Науч. изд.-М.: ООО изд. Элит, 2003.
9. Сухова Л.Ф. Практикум по анализу финансового состояния и оценки кредитоспособности банка-заёмщика. -М.: Финансы и статистика, 2003.
10. Финансы. Под ред. Г.Б. Поляка. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004.
11. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски. -Изд. 3-е-М.: Дашков и К, 2004.

IV. Mahalliy, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi va Yevropa mamlakatlarida chop etilgan monografiya va ilmiy maqolalar

1. Акрамов Э.А. Экономические реформы Республики Узбекистан.- М.: ТОО "Люкс арт", 2003.
2. Бондарева Ю. Конкуренция на рынке банковских услуг. /Банковское дело. 2004. №1.
3. Далабоев Х. "Новый этап базельского соглашения по капиталу"/ Бозор, пул ва кредит. 2002 йил, № 8.
4. Каримов Н.Ф. Тижорат банкларида ички аудит тизимини шакллантириш. / Бозор, пул ва кредит. № 10.2005.
5. Международные инвестиции и международные закупки. Под ред. Есимова В.Е. -СПбю: ГУЕФ, 2003.
6. Миркин Я.М. Ценные бумаги и фондовый рынок. -М.: Перспектива, 2003.
7. Умаров Т. Банкларда халқаро вакиллик муносабатлари. / Бозор, пул ва кредит. 2005. №5.

V. Foydalanilgan doktoriik va nomzodlik dissertatsiyalari

1. Алимов Н.Р. Ўзбекистон Республикаси инвестиция бозорига тижорат банкларининг роли. Номзодлик диссертацияси -Т.: 2004.
2. Абдуганиев Б.А. Молиявий манбалар ва банк кредитларининг самарадорлиги муаммолари. Номзодлик диссертацияси, -Т.: 2003.

VI. Foydalanilgan magistrlik dissertatsiyalari va boshqa malakaviy ishlari

1. Уразқулов И.А. Хужалик юритувчи субъектларни қисқа муддатли

кредитлаш ва унинг ривожланиш истиқболлари. Иқтисод магистри даражасини олиш учун диссертация. БМА. -Т.: 2004.

2. Саидвалиева Д.С. Банklar ва уларнинг миллий иқтисодий ва ривожлантиришдаги ўрни. Иқтисод магистри даражасини олиш учун диссертация.ТДИУ. 2005.

3. Жуманиёзов Б.К. Тижорат банklarнинг депозит сийсати ва уни такомиллаштириш. Иқтисод магистри даражасини олиш учун диссертация.ТДИУ.2005.

VII. Xalqaro ilmiy anjumanlar materiallari

1. Газибеков Д. "Ўзбекистонда инвестициявий муҳит ва уни яхшилаш йўллари" "Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш жараёнида эркинлаштириш ва жаҳон тажрибасини қўллашнинг долзарб муаммолари" мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция тўплами. БМА, 2003 йил 30 май.

2. О банках, кризисе, доверии и его отсутствии. II. Международный банковский форум "Банки России-XXI век" /Банковское дело. 2004. №5.

3. Рашидов О.Ю., Костинва Л.М.Банковский аудит. "Ўзбекистон Республикаси олий иқтисодий таълим тизимини ривожланган хорижий мамлакатлар олий ўқув юртлари тажрибаси асосида такомиллаштириш" илмий-услубий анжумани тезислари. ТДИУ. 2005.

4. Тожиёв Р. Банк иши. "Ўзбекистон Республикаси олий иқтисодий таълим тизимини ривожланган хорижий мамлакатлар олий ўқув юртлари тажрибаси асосида такомиллаштириш" илмий-услубий анжумани тезислари.ТДИУ .2005.

VIII. Me'yoriy hujjatlar

1. Фермер хўжалиklarининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта ва ғалла этиштириш харажатларини тижорат банklари томонидан кредитлаш тартиби тўғрисида Низом. 2004 йил 16 январ.

2. Ўзбекистон Республикаси банklари тўғрисида электрон тўловлар тизими бўйича ҳисоб-китоблар юритиш тўғрисида Низом (янги тахрир) 2004 йил 2 май.

3. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлари тўплами. -Т.: 2003.

4. Кредит ахбороти миллий институтининг маълумотлар базасини шакллантириш ҳамда банklараро кредит бюросига ва тижорат банklарига кредит ахборотларни тақдим этиш тартиби тўғрисида Низом. 2004 йил 21 май.

IX. Pedagogik va axborot texnologiyalar bo'yicha o'quv va uslubiy qo'llanmalar

1. Голиш Л.В. Введение в технологизацию обучения в экономическом

вузе: Книга 2. Технологии обучения в экономическом образовании. -Т.: ТГЭУ, 2005.

2. Илгор педагогик технологиялар асосида дарс ўтиш йўллари бўйича: Ўқув услубий ишланмалар тўплами. -Т.: ТДИУ, 2005.

X. Statistik to'plamlar, internet yangiliklari, web saytlar

1. Ўзбекистон Республикасининг 2005 йил январ-март статистик ахборотномаси.

2. Ўзбекистон иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил. №7

3. Экономика Узбекистана. Аналитический обзор за 2004-2005.

4. <http://www.bankofengland.co.uk/market/money/index.htm>

5. <http://www.bankofengland.co.uk/coreuproses.htm>

6. <http://www.boj.or.jp./en/siryo.htm>

7. www.federalreserve.gov

MUNDARIJA

KIRISH.....	5
I-BOB. BOZOR IQTISODIYOTINING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANTIRILISHI SHAROITIDA KORXONALARNING AYLANMA KAPITALLARI VA BUNDA BANK KREDITINIG AHAMIYATI.....	7
1.1. Turli mulk shaklidagi korxonalar joriy mablag'larining aylanish jarayomi	7
1.2. Aylanma kapital istiqbolini belgilash.....	8
1.3. Tijorat banklari iqtisodiyot bilan aloqasi muammolari.....	13
1.4. Iqtisodiyotni rivojlanishida nobank moliya-kredit tizimlarining o'rni.....	17
Qisqa xulosalar.....	18
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	18
Asosiy adabiyotlar.....	19
II-BOB. BANK TIZIMI VA BANK TURLARI.....	20
2.1. Bank tizimi. Bank turlari ularning funksional yo'nalishi bo'yicha klassifikatsiyasi	20
2.2. Davlatni pul-kredit siyosati va banklarni uni amalga oshirishdagi roli.....	21
2.3. Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatini tartibga solishdagi o'rni.....	23
2.4. Bank xizmatlari bozorida raqobatni rivojlantirish muammolari.....	26
Qisqa xulosalar.....	30
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	30
Asosiy adabiyotlar.....	30
III-BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANKLARIDA RAQAMLARNI (HISOB VARAGLARINI) OCHISH, YOPISH VA QAYTA HUJJATLASHTIRISH TARTIBI.....	31
3.1. Bank raqami tushunchasi, ularning turlari.....	31
3.2. Bank raqamlarini ochish tartibi.....	32
3.3. Tijorat banklari bilan mijozlar o'rtasida shartnoma munosabatlarini rivojlantirish.....	33
3.4. Hisob-kitoblarning asosiy va iqtisodiy mazmuni.....	34
3.5. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning tahlili.....	35
3.6. Tijorat banklari hisob-kitob operatsiyalari va ularning rivojlanish istiqbollari.....	42
Qisqa xulosalar.....	45
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	46
Asosiy adabiyotlar.....	46
IV-BOB. BANK RESURSLARINI TASHKIL QILISH, BANKLARNING PASSIV OPERATSIYALARI, BANKLARNING KREDIT POTENTSIALI.....	47
4.1. Bank resurslarini shakllantirish va foydalanish tartibi.....	47
4.2. Bank kredit potentsiali manbalarining tuzilishi va ularning tavsifi.....	48
4.3. Tijorat bankining o'z kapitali va uni baholash usullari.....	50
4.4. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining mablag' ta'minoti.....	51
4.5. Banklarning depozit operatsiyalari.....	52
4.6. Banklarning nodepozit mablag'lari manbalari.....	55
4.7. Depozit sertifikatlari bozori va uni O'zbekistonda rivojlanish istiqbollari.....	57
Qisqa xulosalar.....	58
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	58
Asosiy adabiyotlar.....	59

V-BOB. TIJORAT BANKLARNI KREDIT OPERATSIYALARI, KREDIT PORTFELI, UNI BOSHQARISH VA BAHOLASH.....	60
5.1. Zamonaviy kreditlashtirish tizimining asosiy tartibi va kredit turlari.....	60
5.2. Bank kredit siyosati va uni baholash.....	63
5.3. Kreditlashtirishni hujjatlashtirish va rasmiylashtirish, kredit shartnomasi shartlarini ko'rib chiqish va tuzish.....	64
5.4. O'zbekiston tijorat banklarida qisqa va uzoq muddatli moliyalashtirish instrumentlarining tahlili.....	68
5.5. Banklarni kredit portfeli diversifikatsiyasi muammolari.....	70
Qisqa xulosalar.....	71
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	71
Asosiy adabiyotlar.....	72
VI-BOB. MAVSUMIY XARAKTERGA EGA BO'LGAN TURLI MULKKA ASOSLANGAN TARMOQLARNI KREDITLASH.....	73
6.1. Mavsumiy xarakterga ega ishlab chiqarish tarmoqlari kapitalining aylanish xususiyatlar.....	73
6.2. Qishloq xo'jaligiga kredit berish tartibi.....	74
6.3. O'zbekistonda kichik tadbirkorlikni rivojlantirish muammolari va bunda banklarning o'rni.....	77
6.4. Kreditni ta'minlash va qaytarish turlari.....	79
Qisqa xulosalar.....	80
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	80
Asosiy adabiyotlar.....	80
VII-BOB. MOLIYAVIY BOZOR, BANKLARINING QIMMATBAHO QOG'OZLAR BO'YICHA OPERATSIYALARI.....	81
7.1. Moliyaviy bozor tushunchasi, uning tashkiliy tuzilishi va vazifalari.....	81
7.2. Banklarni investitsion faoliyatini davlat tomonidan muvofiqlashtirish.....	82
7.3. Banklarni investitsion faoliyati va ularni moliyalashtirish manbalari.....	84
7.4. Bankning qimmatbaho qog'ozlar bilan passiv operatsiyasi.....	85
7.5. Bankning qimmatbaho qog'ozlar bilan aktiv operatsiyasi.....	86
7.6. Banklarning investitsion siyosatini takomillashtirish yo'nalishlari.....	87
Qisqa xulosalar.....	88
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	88
Asosiy adabiyotlar.....	89
VIII-BOB. TIJORAT BANKLARINING XALQARO-VALYUTA VA HISOB-KREDIT OPERATSIYALARI.....	90
8.1. Valyuta munosabatlari tizimida banklarning o'rni.....	90
8.2. O'zbekiston Respublikasida valuta bozori faoliyati va tartibga solish.....	90
8.3. Tijorat banklarining valuta operatsiyalari.....	92
8.4. Xalqaro kreditlash tizimi.....	92
8.5. Xalqaro hisob-kitoblar va ularni asosiy shakllari.....	94
8.6. Xalqaro moliya bozorida banklar raqobatligini oshirish muammolari.....	96
Qisqa xulosalar.....	97
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	97
Asosiy adabiyotlar.....	98

IX-BOB. BALANS DAN TASHQARI VA ISHONCHLI OPERATSIYALARI	99
9.1. Trast operatsiyalari mohiyati va maqsadi.....	99
9.2. Trast operatsiyalari turlari va olib borish yo'llari	99
9.3. O'zbekiston Respublikasi moliya bozorida fyuchers shartnomalarini takomillashtirish.....	101
9.4. O'zbekiston Respublikasining hozirgi sharoitida tijorat banklari ishonchligini baholash va tahlili.....	101
9.5. Tijorat banklarini lizing operatsiyalari.....	102
Qisqa xulosalar.....	103
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	103
Asosiy adabiyotlar.....	104
X-BOB. BANK TAVAKKALCHILIGI VA UNI BOSHQARISH	105
10.1. Bank tavakkalchiligi klassifikatsiyasi va tavsifi.....	105
10.2. Kredit riski va unga ta'sir qiluvchi omillar.....	106
10.3. Bank balansi tahlili va uri bank risklarini pasaytirishga ta'siri.....	109
10.4. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida risklarni boshqarish muammolari va isiqbollari.....	111
10.5. Valyuta risklari va ularni xedjinglash.....	112
Qisqa xulosalar.....	112
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	113
Asosiy adabiyotlar.....	113
XI-BOB. BANK LIKVIDLIGI VA UNI T'AMINLASH OMILLARI	114
11.1. Bank balansi likvidligi va to'lov qobiliyati tushunchalari.....	114
11.2. Tijorat banki likvidligini boshqarish tahlili.....	115
11.3. Chet el-mamlakatlari tijorat banklari to'lov qobiliyati va likvidligini tartibga solish tajribasi.....	117
11.4. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarida bank to'lov qobiliyatini tartibga solish muammolari.....	119
11.5. O'zbekiston Respublikasining hozirgi sharoitida tijorat banklari ishonchligini baholash va tahlili.....	121
Qisqa xulosalar.....	121
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	122
Asosiy adabiyotlar.....	122
XII-BOB. BANK FOYDASI, BANK RENTABELLIGI	123
12.1. Bank foydasi va manbalari.....	123
12.2. Tijorat banklari xarajatlari tahlili.....	123
12.3. Bank foydasini boshqarish xususiyatlari.....	124
Qisqa xulosalar.....	125
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	125
Asosiy adabiyotlar.....	125
"BANK ISHI" BO'YICHA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA ASOSIDA O'QITISH QO'LLANMASI	126
IZOHLI LUG'AT	130
ADABIYOTLAR RO'YXATI	133
MUNDARIJA	137

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
CHAPTER 1. CURRENT CAPITAL FORMATION IN ENTERPRISES DURING TRANSITION TO MARKET ECONOMY AND THE ROLE OF BANK FINANCING.....	7
1.1 Current capital turnover of different ownership enterprises.....	7
1.2 Current capital forecasting.....	8
1.3 Relationship problems between banks and the economy.....	13
1.4 The role of non-bank financial systems.....	17
Resume.....	18
Control questions.....	18
Literature.....	19
CHAPTER 2. BANKING SYSTEM AND BANK CLASSIFICATION.....	20
2.1. Banking system. Types of banks, their functional classification.....	20
2.2. Government monetary policy and the role of banks in its enforcement.....	21
2.3. The role of the Central bank in organizing commercial banks' activity.....	23
2.4. Issues of developing competition in bank services market.....	26
Resume.....	30
Control questions.....	30
Literature.....	30
CHAPTER 3. OPENING, CLOSING AND RE-OPENING OF CURRENT ACCOUNTS IN THE BANKS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN. COMMERCIAL BANKS' SETTLEMENT OPERATIONS.....	31
3.1. Bank account and its types.....	31
3.2. Procedure for opening bank accounts.....	32
3.3. Development of bank-customer contract relations.....	33
3.4. The main economical meaning of bank settlements.....	34
3.5. Analysis of bank transfers.....	35
3.6. Settlement operations of banks and ways of their development.....	42
Resume.....	45
Control questions.....	46
Literature.....	46
CHAPTER 4. ORGANIZING BANK RESOURCES, BANKS' LIABILITY OPERATIONS. BANKS' LOAN POTENTIAL.....	47
4.1. Resource funding and utilizing in banks.....	47
4.2. Sources of establishing bank loan potential, their characteristics.....	48
4.3. Bank's own capital and the ways of its assessment.....	49
4.4. Funding bank resources in Uzbekistan.....	51
4.5. Deposit operations of banks.....	52
4.6. Sources of non-deposit resources.....	55
4.7. Bond and obligations market in Uzbekistan and the ways of its development.....	57
Resume.....	58
Control questions.....	58
Literature.....	59

CHAPTER 5. OPERATIONS OF COMMERCIAL BANKS. LOAN PORTFOLIO, ITS MANAGEMENT AND ASSESSMENT.....	60
5.1. Structure of modern loan system. Types of loan.....	60
5.2. Bank's loan policy and its assessment.....	63
5.3. Loan documentation and processing. Drawing and reviewing loan agreement terms and conditions.....	64
5.4. Analysis of short and long term financial instruments in Uzbekistan.....	68
5.5. Issues of bank loan portfolio diversification.....	70
Resume.....	71
Control questions.....	71
Literature.....	72
CHAPTER 6. FINANCING SECTORS BASED ON DIFFERENT OWNERSHIP STRUCTURES WITH SEASONAL ACTIVITY.....	73
6.1. Features of capital turnover in seasonal production sectors.....	73
6.2. Loan procedure in agricultural sector.....	74
6.3. Small entrepreneurship development issues in Uzbekistan and the role of banks in it.....	77
6.4. Loan repayment types.....	79
Resume.....	80
Control questions.....	80
Literature.....	80
CHAPTER 7. FINANCIAL MARKET, ITS STRUCTURE AND FUNCTIONS.....	81
7.1. Financial market, its structure and functions.....	81
7.2. Government regulation of banks' investment activity.....	82
7.3. Investment activity of banks and their ways of funding.....	84
7.4. Banks' passive operations with stocks and shares.....	85
7.5. Banks' active operations with stocks and shares.....	86
7.6. Ways of improving banks' investment policy.....	87
Resume.....	88
Control questions.....	88
Literature.....	89
CHAPTER 8. COMMERCIAL BANKS' INTERNATIONAL CURRENCY, SETTLEMENT AND LOAN OPERATIONS.....	90
8.1. The role of banks in currency operations.....	90
8.2. Currency market in Uzbekistan and its regulation.....	90
8.3. Currency operations of commercial banks.....	92
8.4. International loan system.....	93
8.5. International settlement operations, their main types.....	94
8.6. Issues of increasing bank competitiveness in international financial market.....	96
Resume.....	97
Control questions.....	97
Literature.....	98
CHAPTER 9. BANKS' OUT-OF-BALANCE AND TRUST OPERATIONS.....	99
9.1. Trust operations, definition and aim.....	99
9.2. Types and ways of trust operations.....	99
9.3. Development of futures market in Uzbekistan.....	101

9.4. Analysis and assessment of today's banking system reliability in Uzbekistan.....	5
9.5. Leasing operations of commercial banks.....	5
Resume.....	TRANSITION
Control questions.....	103
Literature.....	104
CHAPTER 10. BANK RISK AND ITS MANAGEMENT.....	105
10.1. Bank risk classification and characteristics.....	105
10.2. Loan risk and factors influencing it.....	106
10.3. Balance statement analysis and its influence on decreasing bank risks.....	109
10.4. Risk management issues in commercial banks of the Republic of Uzbekistan.....	111
10.5. Currency risks and their hedging.....	112
Resume.....	112
Control questions.....	113
Literature.....	113
CHAPTER 11. BANK LIQUIDITY AND ITS ENSURING FACTORS.....	114
11.1. Definition of bank liquidity and credibility.....	114
11.2. Analysis of commercial bank liquidity management.....	115
11.3. Commercial bank liquidity regulation in foreign countries.....	117
11.4. Issues of commercial bank liquidity regulation in Uzbekistan.....	119
11.5. Bank reliability analysis in today's commercial banks in Uzbekistan.....	121
Resume.....	121
Control questions.....	122
Literature.....	122
CHAPTER 12. BANK PROFIT AND EFFICIENCY.....	123
12.1. Bank profit and its sources.....	123
12.2. Analysis of commercial bank expenses.....	123
12.3. Features of profit management in banks.....	124
Resume.....	125
Control questions.....	125
Literature.....	125
METHODS OF APPLYING MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES.....	126
GLOSSARY.....	130
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	133
CONTENTS.....	137

I. R. TOYMUHAMEDOV

BANK ISHI

O'quv qo'llanma

Nashr uchun mas'ul:

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi direktori
Qurbonmurod Jumayev

Muharrirlar:

F. Hayitov, Z. Yuldashyev

Musavvir va texnik muharrir:

A. Mamasoliyev, N. Ortiqov, Sh. Tojiyev

Musahhih:

Sh. Irzoyev.

Terishga berildi 04.10.2005 y. Bosishga ruxsat erildi 20.11.2005 y.

Qog'oz formati 60x84 $\frac{1}{16}$, Ofset bosma usulida bosildi.

Nashr bosma tobog'i 9,0. Nusxasi 500.

Buyurtma № 132

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot
jamg'armasi nashriyoti, 700000, Toshkent,

J-Neru ko'chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho'ba korxonasi
bosmaxonasida chop qilindi.

700005. Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

Toymuhamedov Ibrohim Rixsiboyevich 1985 yilda Toshkent Xalq xo'jaligi institutini tamomlagan.

1992-1994 yillarda O'zbekiston Respublikasi aksionerlik-tijorat "Tadbirkorbank" boshqaruvchisi muovini. 1994 yildan Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universitetining "Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari" va "Xalqaro moliya" kafedralarida katta o'qituvchi hamda dotsent lavozimlarida ishlab kelmoqda.

20 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.